

ПРОБЛЕМИ

ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 1

ВИДАВНИЦТВО
КИЇВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
КИЇВ — 1966

У даному випуску збірника вміщені статті з питань історичного матеріалізму, які впливають переважно із завдань будівництва комунізму в нашій країні.

Збірник розрахований на викладачів марксистсько-ленінської філософії, аспірантів, студентів та широке коло читачів, які цікавляться питаннями філософії.

Головна редколегія:

Д. Х. Острянин, чл.-кор. АН УРСР, проф. (головний редактор), І. В. Бичко, доц. (відповідальний секретар), Ю. О. Богданов, доц., Ю. Ф. Бухалов, доц., Г. Г. Ємельяненко, доц., А. І. Клевцов, доц., А. К. Ткаченко, доц. (заступник головного редактора), В. Л. Шинкарук, проф.

ПЕРЕДМОВА

Даний збірник є початком систематичного видання Республіканського міжвідомчого науково-тематичного збірника «Проблеми філософії».

На його сторінках висвітлюватимуться питання діалектичного та історичного матеріалізму, історії філософії, особлива увага приділятиметься марксистсько-ленінській теорії пізнання, характеру прояву законів і категорій матеріалістичної діалектики в соціалістичному суспільстві; висвітлюватимуться закономірності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, зміни в соціальній структурі суспільства в період переходу до комунізму; закономірності розвитку суспільної та індивідуальної свідомості, взаємовідносини особи і суспільства, особливості соціального прогресу та співвідношення об'єктивних умов і суб'єктивного фактора в процесі становлення комуністичної формації; роль марксистсько-ленінської ідеології в розвитку нашого суспільства та інші питання діалектичного та історичного матеріалізму.

На сторінках збірника друкуватимуться статті, присвячені філософським проблемам історії, політичної економії, мовознавства, літературознавства та інших суспільних наук.

Одним із актуальних завдань радянських філософів є аргументована критика поглядів філософських шкіл і напрямів, поширених в капіталістичних країнах. Викриття їх наукової неспроможності і антикомуністичної

спрямованості, а також викриття ревізіоністських перекручень та догматичних тлумачень марксистсько-ленінської філософії має зайняти одне з провідних місць на сторінках даного збірника.

Редколегія збірника висловлює впевненість, що численний загін філософів Радянської України візьме активну участь у написанні статей до нового філософського збірника, створення якого давно чекає філософська громадськість нашої Республіки.

КОМУНІЗМ — ЦЕ ГУМАНІЗМ

З утвердженням марксистської філософії як світогляду революційного пролетаріату чітко визначилася струнка система поглядів, що протистоїть буржуазному світоглядові, виразники якого неодноразово робили спроби дискредитувати марксизм, показати його теоретичну і практичну неспроможність.

Буржуазні ідеологи намагалися зобразити економічне і політичне вчення марксизму як утопічне, практично нездійсненне. Проте досвід Радянського Союзу та інших країн соціалістичного табору переконливо показав неспроможність усіх концепцій ідеологів буржуазії.

Змушені під тиском неспростовних фактів визнати життєздатність соціалізму, апологети капіталізму не відмовилися від спроб «спростувати» марксизм, вдаючись для цього до фальсифікації його основних положень. Головний напрям цієї критики помітно змінюється.

Серед буржуазних філософів, що виступають проти марксизму, зустрічаються імена представників найрізноманітніших шкіл і напрямів. Тут фрейдист Е. Фромм, католицькі філософи Ж. І. Кальвез і П. Біго, екзистенціалісти Г. Марсель і М. Мерло-Понті та багато інших.

Один з представників цієї так званої «нової» критики марксизму — П. Біго — пише: «Величезне значення Маркса в тому, що він поставив економічну проблему відносно людини. Але його величезна помилка в тому, що він не зміг розпізнати дійсні виміри цієї людини» [6, 259].

«В їхній (російських комуністів.— І. Б.) системі,— твердить Е. Фромм,— людина є скоріше слугою держави і виробництва, ніж найвищою метою соціальної організації» [7, 70].

Виступаючи на XIII філософському конгресі в Мексичі (1963 р.), французький екзистенціаліст Г. Марсель намагався зобразити марксизм як різновидність «економізму» або навіть «техніцизму» (оскільки, мовляв, у центрі марксистської концепції стоїть виробництво). Безпідставно ототожнюючи поняття «технічного розуму» з марксизмом, Марсель заявляє, що воно

«не може не привести до презирливого ставлення до індивіда, який трактується як свідомий чи несвідомий, вільний чи не вільний жалюгідний виконавець проекту, задуманого технократом. Тут має місце невблаганна логіка, однією з ілюстрацій діяння якої нам уявляється комунізм».

Отже, в буржуазній ідеології останнім часом виявилась нова течія, що має тенденцію до перетворення в основний напрям сучасного антикомунізму. Представники цієї течії намагаються зобразити марксизм як антигуманістичне вчення, як бездушну механістичну систему «економічного детермінізму», що не залишає у своїх вкрай раціоналістичних схемах місця живій людині з усім багатством її почуттів і запитів.

Вихідним пунктом для такої інтерпретації марксизму є твердження про несумісність гуманізму з матеріалізмом.

За цим твердженням, всі специфічно людські проблеми є виключно проблемами людського духу, оскільки саме наявність свідомості, здатність до духовної діяльності відрізняє людину від тварин і речового світу. Тому розв'язуватись вони повинні виходячи з аналізу духовно-вольової діяльності людини, її емоційних, пізнавальних, ідейних устремлінь. Марксист же, міркують прибічники антигуманістичної інтерпретації марксизму, будучи матеріалістом, замінює аналіз духовних устремлінь дослідженням їх матеріальних джерел і передумов (навколишнього природного середовища, фізіологічних потреб організму, різних економічних і виробничих факторів тощо) і «зводить» цим самим людину до рівня речі, упускаючи при цьому специфічність людини. Тому марксистське розуміння людини, твердять вони, не може бути нічим іншим, як аналізом «речового» в ній, тобто тих аспектів буття, які не є власне людськими.

Виходячи з цього, сучасні ідеологи антикомунізму доводять «нездатність» марксизму розв'язати проблему свободи (оскільки поведінка людини суворо детермінується об'єктивними закономірностями матеріального світу), а також показати пізнання як активний творчий процес (бо марксистська теорія відображення начебто зводить пізнання до однозначного детермінованого зовнішнім середовищем біологічно-рефлекторного пасивного відображення).

За такою «теоретичною» схемою новітня буржуазна критика марксизму створює своє антинаукове вчення. Очевидно, що воно не витримує ніякої критики.

Проте цей новітній варіант антикомунізму має певний успіх серед деякої частини населення капіталістичних країн; особливо серед верств, знайомих з марксизмом лише побіжно.

Так, наприклад, теза про несумісність матеріалізму з гуманізмом може виявитися справедливою, якщо йдеться про деякі варіанти немарксистського матеріалізму (механістичний і, особ-

ливо, вульгарний), але вона непридатна для діалектичного матеріалізму. Проте, фальсифікуючи діалектичний матеріалізм у дусі механістичного, буржуазні «філософи» можуть надати певної вірогідності своїй аргументації.

Звичайно, довести тотожність діалектичного матеріалізму іншим формам матеріалізму неможливо. Ще К. Маркс і Ф. Енгельс у період виникнення марксизму, критикуючи споглядальність матеріалізму Фейербаха, науково обґрунтували неспроможність такого ототожнення. Тому буржуазні філософи в останні десятиліття почали протиставляти «молодого» Маркса, який начебто не був матеріалістом, «зрілому» Марксу. Для підтвердження своїх висновків вони використовували також праці окремих радянських філософів, які помилково вважали, що Маркс перейшов на матеріалістичні позиції лише в 1848 р. Для обґрунтування «тотожності» діалектичного матеріалізму механістичному новітні буржуазні «критики» марксизму скористалися і висловлюваннями деяких радянських вчених, які під впливом культу особи спрощено розуміли діалектичний матеріалізм.

Успішно боротися проти буржуазних філософів, які говорять про несумісність матеріалізму з гуманізмом, можна лише з позицій марксизму. Адже марксизм, виходячи з первинності матеріального буття по відношенню до духовного життя людини і розглядаючи саму історію людини як «становлення природи людиною», не ігнорує специфічності людського буття. Крім того, на відміну від ідеалізму та домарксівського матеріалізму марксизм вперше в історії філософії вказав на специфічно людський спосіб буття — практику.

Саме практика є тією універсальною призмою, крізь яку марксизм розглядає свої проблеми.

«Бути радикальним,— писав К. Маркс,— значить зрозуміти річ в її корені. Але коренем для людини є сама людина» (2, 391). Тому, хоч дослідження природи, об'єктивної дійсності займає значне місце в марксистській філософії, воно не є її самоціллю, бо, за словами К. Маркса, «природа, взята абстрактно, ізольовано, фіксована у відриві від людини, є для людини ніщо» (1, 640).

Природа, як говорить К. Маркс, в практичному відношенні є «частиною людського життя, людської діяльності», вона є «неорганічним тілом людини».

* * *

*

Вихідною (першою) передумовою людського існування, а значить, і всякої історії, є, за Марксом, той факт, що «люди повинні мати можливість жити, щоб бути спроможними «робити

історію». Але для життя потрібні насамперед їжа і пиття, житло, одяг та ще дещо. Отже, перший історичний акт — це «вироблення засобів, необхідних для задоволення цих потреб, вироблення самого матеріального життя» [3, 25].

Вироблення матеріального життя, тобто засобів, що забезпечують *біологічне існування*, є, таким чином, необхідною передумовою власне *людського існування*.

Однак тварина теж виробляє, але «вона виробляє лише *по велінню* безпосередньої фізичної потреби (підкреслено мною.— І. Б.), тимчасом як людина виробляє, навіть будучи вільною від фізичної потреби, і в істинному значенні слова тільки тоді і виробляє, коли вона *вільна від неї* (підкреслено мною.— І. Б.)» [1, 566]. Інакше кажучи, те, що для тварини є основним змістом, так би мовити сенсом її буття, для людини є лише засобом, необхідною умовою для здійснення своїх, власне людських функцій.

На першому етапі існування суспільства забезпечення умов біологічного існування відбирало у людей стільки сил і часу, що більшість з них практично не мали можливості виконувати власне людські функції. Тому ці функції здійснювалися лише незначною частиною людства — експлуаторськими класами — за рахунок того, що основна маса людей — експлуатовані — була приречена на чисто тваринний спосіб існування, бо основною метою їх життя стало виробництво засобів життя. «Людина, яка була спочатку звірем,— писав з цього приводу Ф. Енгельс,— потребувала для свого розвитку варварських, майже звірячих засобів, щоб вирватися з варварського стану» [5, 175].

Тому праця, ця специфічно людська діяльність, втрачає для експлуатованих характер сутності людини, оскільки стає лише засобом підтримання біологічного, а не людського існування.

Така праця стає необхідно *відчуженою працею*. «Праця,— відзначає К. Маркс,— є для робітника чимось *зовнішнім*, таким, що не належить до його сутності... він у своїй праці не утверджує себе, а заперечує, відчуває себе не щасливим, а нещасним, не розгортає вільно свою фізичну і духовну енергію, а виснажує свою фізичну природу і руйнує свій дух. Тому робітник тільки поза працею відчуває себе самим собою, а в процесі праці він відчуває себе відірваним від самого себе. У себе він тоді, коли він не працює; а коли він працює, він уже не у себе. Внаслідок цього праця його не добровільна, а вимушена; це — *примусова праця*. Це не задоволення потреби в праці, а тільки *засіб* для задоволення інших потреб, ніж потреба в праці [1, 563].

Маючи на увазі цю обставину, К. Маркс і Ф. Енгельс неодноразово вказували, що увесь історичний період аж до переходу до комунізму є лише передісторією людства, оскільки специфічно людський спосіб життя ще не став долею всього людства.

Але в межах передісторії чим далі, тим інтенсивніше відбувається процес *гуманізації* («освоєння») дійсності (спочатку переважно природи), тобто перетворення природи на «неорганічне тіло людини» (К. Маркс).

У цьому процесі початкове положення людини як частини природи перетворюється на прямо протилежне — природа сама поступово стає «частиною людини», частиною суспільного буття.

І хоч це «освоєння» природи в результаті відчуженого характеру людської праці набуває спотворених (і трагічних) форм — все ж і за цих умов визрівають необхідні передумови для виникнення справжнього гуманізму, практичним втіленням якого є комунізм.

Але становлення комунізму — це тривалий процес, першою фазою якого є соціалізм. Інакше кажучи, соціалізм — це такий суспільний устрій, який *уже* не є капіталістичним, але *ще* не є цілком комуністичним.

Соціалізм є такий комунізм, який «тільки що *виходить* якраз з капіталістичного суспільства і ...через це в усіх відношеннях, в економічному, моральному й розумовому зберігає ще родимі плями старого суспільства, з надр якого він вийшов» [4, 19].

Однією з таких «родимих плям» є те, що внаслідок недостатньо розвинутого виробництва соціалізм ще не може здійснювати для всіх членів суспільства розподіл за потребами, оскільки він успадковує від капіталізму недостатній для цього рівень виробництва.

Тому при соціалізмі розподіл матеріальних благ ще здійснюється за працею, тобто «панує той самий принцип, який регулює обмін товарів... Зміст і форма тут змінилися, тому що при зміненіх обставинах ніхто не може дати нічого крім своєї праці, і тому що, з другого боку, у власність окремих осіб не може перейти ніщо, крім індивідуальних предметів споживання. Але щодо розподілу останніх між окремими виробниками, то тут панує той самий принцип, що й при обміні товарними еквівалентами: певна кількість праці в одній формі обмінюється на рівну кількість в іншій.

Тому *рівне право* тут за принципом усе ще є *правом буржуазним*, хоч принцип і практика тут уже не суперечать одне одному, тоді як при товарообміні обмін еквівалентами існує лише в *середньому*, а не в кожному окремому випадку» [4, 20].

При соціалізмі певний час ще існують «родимі плями» капіталізму, внаслідок чого не виключена можливість появи деяких негативних явищ, що не впливають, правда, з самої суті соціалізму. Буржуазна ж критика всіляко намагається використати ці негативні явища, прагне видати їх за прояв самої суті соціалізму, зводить до них увесь його зміст. Такий «аналіз» соціалізму

му спотворює об'єктивний стан речей, оскільки випускає з поля зору найголовніше — те, що в результаті знищення приватної власності, експлуататорських класів і самої експлуатації, праця при соціалізмі починає втрачати свою відчужену форму. І хоч вона до деякої міри ще залишається засобом для забезпечення матеріального існування, характер її починає помітно змінюватися: з'являється тенденція до перетворення праці на *першу життєву потребу* людини. Ця тенденція особливо посилюється в період поступового переходу до комунізму. Отже, праця при соціалізмі стає істинно людською, вільною працею, тобто такою, що здійснюється не під тиском фізичної необхідності, а й тоді, коли ця необхідність відсутня.

Комунізм настає з досягненням суспільним виробництвом такого рівня, який може забезпечити всім членам суспільства розподіл за потребами. Це і є початок справжньої історії людства.

Однак забезпечення всіх членів суспільства засобами життя не є виключною метою комунізму. Він вперше забезпечує умови для специфічної людської *свободної* діяльності.

При комунізмі достаток матеріальних благ створюється не для тваринної насолоди володіння ними, а для того, щоб звільнити людську діяльність від постійної турботи про придбання цих благ.

К. Маркс підкреслював, що царство свободи починається по той бік безпосереднього матеріального виробництва: «...комунізм, як завершений натуралізм, = гуманізму, а як завершений гуманізм, = натуралізму; він є *справжнє* розв'язання суперечності між людиною і природою, людиною і людиною, справжнє розв'язання суперечності між існуванням і сутністю, між предметненням і самоутвердженням, між свободою і необхідністю, між індивідом і родом. Він — розв'язання загадки історії, і він знає, що він є це розв'язання» [1, 588]. Все це означає, що при комунізмі залежність людини від речі, від перетвореної її працею природи перестане бути пануванням речі над людиною. Комунізм — це втілення того суспільства, про яке К. Маркс говорив, що воно є «воскресіння природи, здійснений *гуманізм* природи». При комунізмі «на місце політико-економічного (речового.— І. Б.) *багатства* і політико-економічної *злиденності* стає *багата* людина і *багата людська* потреба. *Багата людина* — це в той же час людина, що *потребує* всієї повноти людських проявів життя, людина, в якій її власне становлення виступає як внутрішня необхідність, як *потреба*» [1, 596].

* *

*

На противагу фальсифікаторським наклепам на марксизм, які прагнуть зобразити його як теоретичне втілення антигума-

нізму, філософи-марксисти висувають і науково обґрунтовують тезу: «Марксизм — це гуманізм, а комунізм, як практичне втілення теорії марксизму є реальний гуманізм».

Необхідність боротьби проти новітніх форм буржуазної ревізіоністської критики марксизму потребує розробки гуманістичного аспекту марксизму. Необхідність цієї розробки особливо посилюється в період поступового переходу від соціалізму до комунізму.

Адже саме в цей час такі проблеми, як гармонійний розвиток особи і забезпечення умов для розквіту її внутрішнього багатства «омюднення» праці (перетворення її із засобу забезпечення фізичного існування на першу життєву необхідність) та інші, з теоретичних стають суто практичними.

Краткое содержание

Фальсифицируя марксизм, пытаются свести его к механистическому и даже вульгарному материализму, современная буржуазная идеология обвиняет марксизм в антигуманизме.

Необоснованность подобных обвинений может быть доказана, исходя из анализа содержания марксизма.

В действительности же антигуманен не коммунизм (как практическое осуществление марксизма), а общество, основанное на эксплуатации. Эксплуатация, согласно К. Марксу, превращает труд в «отчужденный». В силу этого процесс труда производства «вещного» богатства подчиняет себе человека и господствует над ним. Лишь коммунизм, уничтожая частную собственность и эксплуатацию, а отсюда и «отчуждение» труда, становится подлинно гуманистическим строем, началом подлинно человеческой истории.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1956.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. I.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 3.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 19.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 20.
6. P. Bigot. Humanisme et marxisme. Paris, 1954.
7. E. Fromm. Marx's Concept of Man. New York, 1961.

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ ЕПОХИ

Сучасна епоха характеризується становленням нової, комуністичної формації. Правильне її розуміння можливе лише з позицій марксистсько-ленінського світогляду. Саме це дає можливість з'ясувати якісну своєрідність сучасної епохи та її відношення до минулого і майбутнього історії людства. В цьому аспекті слід розглядати саме поняття епохи.

Епоха — це загальне наукове поняття для визначення певного відрізка часу або періоду в розвитку суспільних формацій, науки, техніки, мистецтва тощо. Зрозуміло, йдеться не про будь-який період, явище чи подію. Критерієм для визначення епохи може бути найтипівіше, найхарактерніше явище чи найвизначніша подія. Звичайно, типове необхідно досліджувати у зв'язку з нетиповим, на перший погляд, незначним. В. І. Ленін підкреслював важливість врахування типового і нетипового, великого і малого при визначенні епохи. «...Епоха,— писав Володимир Ілліч,— тому й називається епохою, що вона обіймає суму різноманітних явищ... як типових, так і нетипових, як великих, так і малих, як властивих передовим, так і властивих відсталім країнам» [1, 24].

Науці відомо цілий ряд епох в розвитку людства. Всі вони нетотожні одна одній. Кожна з них виникала за певних історичних умов, мала свої особливості та специфічні закономірності.

Цю специфіку епох можна правильно зрозуміти тільки на фоні суспільних формацій, у зв'язку з ними. «Суспільно-економічна формація» — широке соціологічне поняття, яке відбиває історично певний суспільний лад з властивою йому соціально-економічною структурою (способом виробництва, соціальними відносинами, політичною надбудовою і формами суспільної свідомості) та своєрідними законами розвитку.

Отже, поняттям суспільно-економічна формація розкривається переважно внутрішня структура суспільного ладу і визначається його місце у загальному природно-історичному суспільному розвитку людства. Історичні епохи є складовими, невід'ємними час-

тинами цього розвитку. Поняття епоха на відміну від поняття суспільно-економічна формація є більш конкретним і відбиває лише певний напрям суспільного розвитку.

Співвідношення між суспільно-економічною формацією і суспільною епохою надзвичайно багате за своїм змістом. Особливе значення мають три аспекти цього співвідношення.

По-перше, епоха знаменує собою поступальний розвиток суспільно-економічних формацій як єдиного природно-історичного процесу розвитку людського суспільства. Первісно-общинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична суспільно-економічні формації становлять прогресивні епохи в історії людства. К. Маркс у передмові до «До критики політичної економії» писав, що суспільно-економічні формації є прогресивними епохами в історії людського суспільства [2, 7].

По-друге, епоха — це значний період у внутрішньому розвитку самих суспільно-економічних формацій. Так, наука розрізняє епохи раннього феодалізму, феодалізму середніх віків, пізнього феодалізму. Це — різні епохи феодальної формації, яким властиві якісні відмінності і специфічні закономірності. Класики марксизму-ленінізму велику увагу приділяли аналізу епох капіталістичної формації, бо їх дослідження становить важливу наукову передумову вироблення правильної політичної лінії комуністичного авангарду робітничого класу з урахуванням конкретно-історичних умов. «...перша епоха,— писав Ленін у 1915 році,— з великої французької революції до франко-прусської війни, є епоха піднесення буржуазії, її повної перемоги. Це — висхідна лінія буржуазії, епоха буржуазно-демократичних рухів взагалі... Друга епоха повного панування і занепаду буржуазії, епоха переходу від прогресивної буржуазії до реакційного і найреакційнішого фінансового капіталу. Це — епоха підготовки і повільного збирання сил новим класом, сучасною демократією. Третя епоха, яка тільки починається, ставить буржуазію в таке «становище», в якому були феодали на протязі першої епохи. Це — епоха імперіалізму і імперіалістських, а також впливаючих з імперіалізму, потрясінь» [3, 119—120].

Безліч епох буде у майбутньому комуністичному суспільстві. Але у комуністичній формації повністю будуть відсутні економічні, соціально-політичні та ідеологічні антагоністичні суперечності капіталізму і зв'язані з ними пережитки. Відсутність антагоністичних суперечностей і єдність суспільства зумовлять його висхідний і безконечний розвиток, кінцевими сходами якого будуть численні епохи.

Саме проти такої діалектики розвитку комуністичної формації виступають сучасні ідеологи буржуазії. Якщо погодитись з марксизмом-ленінізмом, заявляють вони, то у рабовласницькому суспільстві у перший період спостерігалось піднесення, а в

останній — занепад, феодалізм у перший період був прогресивним, а в останній розклався; капіталізм раніше знаходився в розквіті, а зараз переживає безперервні кризи. Коли це домінуючий закон людської історії, то, твердять вони, комунізм не може бути виключенням з цього закону.

У досоціалістичних класових формаціях піднесення змінювалося занепадом тому, що непримиренні антагоністичні суперечності, що знаходились у зародку в перший період, досягали свого найбільшого загострення в останній період.

Це викликало соціальну революцію, яка знаменувала собою перехід до наступної формації. Комунізму чужі антагоністичні, непримиренні суперечності. Завдяки цьому комунізму властивий лише висхідний, поступальний розвиток. Головна помилка буржуазних ідеологів полягає в тому, що вони поширюють антагоністичні суперечності експлуататорських формацій на комуністичне суспільство. Отже, роблять антинаукові, реакційні висновки.

По-третє, епоха — це перехід від однієї формації до іншої, від попереднього суспільного ладу до наступного. Саме такою є сучасна епоха, епоха переходу від капіталізму до соціалізму. Особливістю її є те, що стара, капіталістична формація знаходиться на третьому етапі глибокої загальної кризи, історично вичерпала себе і після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення світової соціалістичної системи уже перестала бути безроздільно пануючою. З другого боку, соціалістичний табір все більше перетворюється на вирішальний фактор сучасного суспільного розвитку, але не став ще безроздільно пануючим у світовому масштабі. В зв'язку з цим не можна погодитись із визначенням епохи, яке іноді зустрічається в нашій літературі. За твердженням одного автора, характер і зміст епохи визначається пануючим способом виробництва, тим, який клас стоїть в центрі подій, яке співвідношення основних класових сил, що борються на світовій арені, які процеси визначають обриси даної епохи. Це визначення неправильне тому, що претендує на загальність і механічно переносить категорії класових формацій на формації безкласові. Автор виходить з того, що кожна епоха всередині формації має свій пануючий спосіб виробництва, що також не відповідає дійсності. Наприклад, капіталістичній формації властиві три епохи — становлення, розвитку і загибелі одного, капіталістичного, способу виробництва. Нарешті, дане визначення виходить з того, що сучасна епоха має пануючий спосіб виробництва. Який? Якщо комуністичний, тоді заперечується необхідність переходу від капіталізму до соціалізму, тобто заперечується неминучість соціалістичної революції і диктатури пролетаріату у тій чи іншій формі. Якщо капіталістичний, тоді перебільшується роль капіталістичної системи і недооцінюється всезростаюча роль світової соціалістичної системи.

Сучасна епоха докорінно відрізняється від попередніх епох суспільного розвитку. Кожна епоха всередині експлуататорських формацій мала і має якісні риси і специфічні закономірності, які конкретизували соціально-економічну структуру і закономірності кожної з цих формацій в цілому. Спосіб виробництва, соціальна структура та ідеологія наступної експлуататорської формації виникали в останню епоху попередньої формації. Це особливо характерно для становлення капіталістичної формації. Капіталістичний спосіб виробництва, соціальна структура та ідеологія виникли в надрах феодального суспільства. Головне завдання буржуазних революцій полягало в тому, щоб утворити буржуазну політичну надбудову (державу) і привести її у відповідність з капіталістичним способом виробництва, який сформувався, принаймні в своїх основних рисах, в останню епоху феодалізму.

Якісно інакше відбувається становлення комуністичної формації. Комуністичний спосіб виробництва не виникає в надрах капіталізму. При капіталізмі створюються тільки об'єктивні передумови, необхідні для переходу до першої фази комунізму — соціалізму. Компонентами таких передумов є: наявність більш-менш розвинутої промисловості і робітничого класу, наявність його авангарду — комуністичної партії, озброєної марксистсько-ленінською теорією. Завданням соціалістичної революції є не тільки утворення нового типу держави, держави диктатури пролетаріату, але й побудова фундаменту комуністичного способу виробництва. Саме з настанням соціалістичної революції і встановленням диктатури пролетаріату відбуваються соціальні перетворення, утворюється соціалістична економіка і виникає нова соціальна структура суспільства, а марксизм-ленінізм поступово стає панівною ідеологією.

Початок сучасній епосі поклала Велика Жовтнева соціалістична революція. Після її перемоги Ленін писав: «Знищення капіталізму та його слідів, запровадження основ комуністичного ладу становить зміст нової епохи всесвітньої історії, що тепер почалася» (4, 349). Ленінське визначення початку і змісту сучасної епохи підтверджено, конкретизовано і творчо розвинуто в керівних документах міжнародного комуністичного та робітничого руху і в Програмі КІРС, прийнятій XXII з'їздом Комуністичної партії Радянського Союзу. «Основним змістом нашої епохи, — говорить в Декларації Московської наради представників комуністичних і робітничих партій, — є перехід від капіталізму до соціалізму, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією в Росії» (5, 4). Ленінське положення про початок сучасної епохи має принципіальне значення.

Деякі історики однієї соціалістичної країни поширюють думку про те, що сучасна епоха починається не з перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, а з виникнення європей-

ських країн народної демократії або утворення Китайської Народної Республіки, тобто з 1946 або 1950 рр. Зрозуміло, було б помилково применшувати історичне значення виникнення країн народної демократії, особливо утворення Китайської Народної Республіки. Тільки з виникненням країн народної демократії соціалізм вийшов за межі однієї країни і перетворився у світову соціалістичну систему. Однак не викликає сумніву те, що в жовтні 1917 р. Росія першою проклала шлях до соціалізму, що перемога соціалізму в Радянському Союзі дала можливість створити наймогутніші радянські збройні сили, які відіграли вирішальну роль у розгромі німецького фашизму і японського милітаризму, що, нарешті, все це разом взяте, активізувало революційну боротьбу народів Європи та Сходу і привело до виникнення країн народної демократії.

Отже, з політичної точки зору, антиісторична концепція про початок сучасної епохи з 1946 або 1950 рр., є своєрідною формою недооцінки Великої Жовтневої соціалістичної революції і приниженням ролі Радянського Союзу в становленні та розвитку світової соціалістичної системи. В теоретико-гносеологічному відношенні порочність цієї концепції полягає в нерозумінні співвідношення поняття «етап» з поняттям «епоха». В історії розвитку сучасної епохи після Великої Жовтневої соціалістичної революції існують певні етапи.

Перший етап охоплює період від перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції до виникнення світової соціалістичної системи. Головним змістом цього етапу є перемога соціалізму в СРСР, яка, з одного боку, сприяла виникненню міжнародного комуністичного руху, активізувала боротьбу міжнародного робітничого руху проти монополістичного капіталізму та реакційної політики імперіалістичних держав, а з другого,— сприяла виникненню національно-визвольного руху народів колоніальних країн та активізувала їх боротьбу проти імперіалізму.

Другий етап почався з перемоги революцій в ряді країн Європи, Азії і Латинської Америки. Основним змістом його є вихід соціалізму за межі однієї країни, перемога соціалізму в Албанії, Болгарії, В'єтнамі (північному), Китаї, Кореї (північній), Кубі, Німеччині (східній), Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Югославії.

Отже, виникнення світової соціалістичної системи становить вирішальну особливість другого етапу. На цьому етапі при підтримці країн світової соціалістичної системи національно-визвольний рух досяг найбільшого піднесення і здобув нову історичну перемогу, підірвавши колоніальну систему імперіалізму.

Третій етап, що розпочався недавно, характеризується величезним політичним, економічним, науково-технічним, війським та

ідеологічним зміцненням країн світової соціалістичної системи, різкою зміною співвідношення сил між соціалізмом і капіталізмом на користь соціалізму та все більшим перетворенням світової соціалістичної системи у вирішальний фактор світового суспільного розвитку сучасності. Під зростаючим впливом світової соціалістичної системи національно-визвольний рух зруйнував колоніальну систему імперіалізму. Окремі слаборозвинуті країни, що визволились від колоніальної залежності імперіалізму, стають на шлях некапіталістичного розвитку. Отже, національно-визвольні революції переростають в соціалістичні або мають тенденцію до цього переростання. Перетворення соціалізму на вирішальний фактор сучасного світового розвитку позитивно впливає на активізацію революційної діяльності міжнародного робітничого класу, на розгортання загальнодемократичної боротьби проти капіталістичних монополій, яка сприяє формуванню політичної армії соціалістичної революції.

Такі етапи сучасної епохи становлення і розвитку соціалізму — першої фази комуністичної формації. У залежності від конкретних внутрішніх і зовнішніх умов, співвідношення сил соціалізму і капіталізму етапи конкретизують зміст і закономірності нашої епохи, знаменують висхідний, поступальний процес становлення і розвитку комуністичного суспільства. Отже, етап — це частина епохи як цілого. Тому методологічно помилково абсолютизувати частину (етап) та ототожнювати її з цілим (епоха) і, навпаки, зводити ціле (епоху) до його частин (етапу). Також неспроможним є висмикування другого етапу і протиставлення його іншим етапам, особливо першому. Необхідно підкреслити, що завоювання першого етапу (Велика Жовтнева революція і перемога соціалізму в СРСР) не перестають існувати, не припиняють своїх дій з виникненням наступних етапів. Завоювання першого етапу є ґрунтом другого і третього етапів.

Етап, в свою чергу, складається з періодів. Наприклад, перший етап соціалізму включає в себе два періоди: перехідний період між капіталізмом і соціалізмом та період соціалізму. Другий етап є спільним для СРСР і країн народної демократії, тільки для останніх він є першим. У цих країнах теж був перехідний період між капіталізмом (а в Республіках Азії — феодалізмом) та соціалізмом, а також період соціалізму. Це цілком закономірно, оскільки перехід до соціалізму відбувається неодноразово. Країни народної демократії повторили періоди розвитку СРСР в їх головних рисах, з урахуванням своїх історичних та національних особливостей. Відмінність лише в тому, що СРСР першим пройшов ці періоди, а країни народної демократії мали перед собою готовий, набутий дорогоцінний досвід, який вони використали. Що ж стосується третього етапу, то він для СРСР є періодом переростання соціалізму в комунізм, а для країн

народної демократії — періодом будівництва або завершення соціалізму та підготовки умов для переходу до комунізму. На цьому етапі посилюється співробітництво між країнами світової соціалістичної системи, розвивається і удосконалюється міжнародний розподіл праці і кооперування, відбувається вирівнювання в економічному та культурному розвитку країн світової соціалістичної системи. Все це сприяє більш-менш одночасному руху всіх країн соціалістичної системи до комунізму.

Таким чином, період є більш-менш закінчений, відносно завершений процес розвитку визначних подій чи явищ на певному етапі розвитку суспільства.

Взаємодія між етапом чи періодами зумовлюється конкретно-історичними обставинами. Перехідний період від капіталізму до соціалізму і період соціалізму становлять зміст першого етапу в розвитку соціалізму в СРСР, а також другого етапу в розвитку соціалізму в країнах народної демократії. Кожен період, в межах етапу, займає певний проміжок часу, має свою специфічну, соціально-економічну структуру і свої специфічні закономірності. Виняток становить третій етап, який співпадає з одним періодом — періодом переростання соціалізму в комунізм, дальшим зміцненням світової соціалістичної системи і всезростаючим перетворенням соціалізму на вирішальний фактор сучасного світового суспільного розвитку.

У даному разі співвідношення між етапами і періодами взято в аспекті розвитку світової соціалістичної системи, тобто в інтернаціональному аспекті. В національному аспекті, в аспекті внутрішнього розвитку окремих соціалістичних країн, період третього етапу може мати свої етапи у вужчому значенні, ніж етапи розвитку світової соціалістичної системи в цілому. Наприклад, період переростання соціалізму в комунізм у СРСР матиме два етапи: етап створення матеріально-технічної бази комунізму і відповідних соціальних змін та змін у свідомості людей, і етап, коли матеріально-технічну базу комунізму буде створено, і відбудеться перехід до єдиної загальнонародної власності, а суспільство підійде до здійснення принципу розподілу за потребами.

Разом з тим другий період першого та другого етапів і третій етап становлять зміст першої фази комунізму — соціалізму. Якщо підсумувати висловлювання класиків марксизму-ленінізму про соціалізм і узагальнити практичний досвід побудови соціалізму, то можна дати таке визначення соціалізму: соціалізм — це перша, нижча фаза комуністичної формації, що характеризується розвинутими продуктивними силами, соціалістичною власністю на засоби і знаряддя виробництва в двох її формах — загальнонародній та колгоспно-кооперативній, розподілом матеріальних благ за працею, співробітництвом та мо-

рально-політичною єдністю трудящих класів і дружбою соціалістичних націй, існуванням загальнонародної соціалістичної держави, розквітом соціалістичної культури і пануванням марксистсько-ленінської ідеології.

Соціалізм у своєму розвитку неминуче поступово переростає у вищу фазу — комунізм. Це нова, об'єктивна закономірність суспільного розвитку, для якої характерні поступовість, безперервність, планомірність і швидкі темпи створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин і становлення людини комуністичного суспільства.

Комунізм є найбільш розвинутою, найбільш досконалою фазою порівняно з соціалізмом у всіх відношеннях — економічних, соціальних і духовних. Його зміст охоплює класичне визначення комунізму, дане в Програмі КПРС: «Комунізм — це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом з всебічним розвитком людей виростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком і здійсниться великий принцип «від кожного — за здібностями, кожному — за потребами». Комунізм — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, у якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу [6, 59].

Такий зміст і провідні тенденції сучасної епохи. Найповніше зміст їх подано у Заяві наради представників комуністичних і робітничих партій та Програмі КПРС. Документи говорять, що перехід від капіталізму до соціалізму, що розпочався з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії; утворення світової соціалістичної системи; боротьба двох протилежних суспільних систем — соціалізму і капіталізму; перетворення соціалізму на вирішальний фактор світового суспільного розвитку; визрівання і неминуча перемога соціалістичних та національно-визвольних революцій, руйнування імперіалізму і ліквідація колоніальної системи, перехід на шлях соціалізму всіх нових народів, торжество соціалізму і комунізму у світовому масштабі; головний зміст, напрям і особливості історичного розвитку людства в сучасну епоху визначає світова соціалістична система. Це означає, що керівною, вирішальною силою суспільного розвитку в сучасну епоху є міжнародний робітничий клас та його дітище — світова соціалістична система [5, 35—36; 6, 5].

Отже, сучасна епоха є епохою переходу від досоціалістичних формацій до комуністичної формації. Неминуча перемога останньої буде означати, що людство вступило в нову еру свого істо-

ричного розвитку, перша ера якого співпадає з первісно-общинною формацією. В перші епохи характерними рисами цієї ери були: групова власність, колективна праця і примітивні форми демократичного громадського управління. В останню епоху ери виник розподіл праці — відокремлення скотарства від землеробства. З виникненням обміну і розвитком продуктивних сил появляється економічна нерівність, що приводить до утворення родоплемінної знаті, яка поступово перетворюється у експлуататорську верхівку. Вона збагачувалась за рахунок обернення у рабство полонених та зростання жебрацтва серед членів роду і племені, які попадали в боргову кабалу. Так, утворення племінної знаті і виникнення рабства призвели до появи зародків класової диференціації у первісному суспільстві. Розклад первісного суспільства увінчався виникненням першого класового суспільства — рабовласницького.

Другу еру в історії людства становлять експлуататорські, антагоністичні формації — рабовласництво, феодалізм і капіталізм. Тут поняття ера і формація не співпадають. Ера охоплює три формації, кожна з яких існувала або існує за певних конкретно-історичних умов, має або мала свою специфічну соціально-економічну структуру і специфічні закони розвитку. Інакше кажучи, кожна з формацій якісно відрізнялась одна від одної. Всім трьом формаціям властиві спільні закономірності: експлуатація трудящих власниками, приватна власність на засоби і знаряддя виробництва, класова боротьба експлуатованих проти експлуататорів, пригноблення державою експлуататорів трудящих мас, а при феодалізмі і капіталізмі — назрівання соціальної революції тощо. Наявність цих спільностей є підставою для того, щоб всі ці три формації віднести до однієї ери.

Особливо загострились антагоністичні суперечності капіталістичної формації в епоху імперіалізму: «Неминучий процес розкладу охопив капіталізм від самої основи до вершин: його економічний і державний лад, політику й ідеологію...». «Діалектика державно-монополістичного капіталізму така, що замість зміцнення капіталістичної системи, на що розраховує буржуазія, він ще більше загострює суперечності капіталізму, розхитує його до самої основи. Державно-монополістичний капіталізм є цілковита матеріальна підготовка соціалізму» [6, 22—24]. Перехід від капіталізму до комунізму означає кінець існування експлуататорської ери історії людства. Наступає нова ера суспільного розвитку — комуністична.

Комуністична ера докорінно відрізняється від попередніх ер розвитку суспільства. Тут поняття ера повністю співпадає з поняттям формація. На відміну від первіснообщинної ери, де продуктивні сили знаходились в зародку, комуністична ера матиме високорозвинуті продуктивні сили, які безперервно розвивати-

муться на основі застосування найновіших досягнень науки і техніки. Це забезпечить необхідні резерви для задоволення потреб суспільства і повне здійснення комуністичного принципу розподілу за потребами. У комуністичному суспільстві не буде будь-яких економічних і соціальних причин, які б привели його до загибелі. На відміну від експлуаторської ери, особливо її капіталістичної формації, комуністична ера матиме таку економічну і соціальну структуру, яка виключає соціальні конфлікти і соціальну революцію та зумовлює поступальний, прогресивний розвиток суспільства. Основу такої структури становитиме суспільна власність на засоби і знаряддя виробництва та соціальна однорідність суспільства, його соціальна, моральна і ідеологічна єдність. Якщо попередні, досоціалістичні ери були і є історично минулими, гинули і гинуть внаслідок своїх власних непримиренних суперечностей, то комуністична ера існуватиме вічно, вся її природа зумовлюватиме безконечний суспільний розвиток людства.

Отже, поняття «ера» має двояке значення. По-перше, ера є відображенням великого, тривалого, але історично минулого періоду в історії людства, що охоплює різні суспільні формації, яким властиві специфічні і одноразово спільні закони розвитку (експлуаторсько-антагоністична ера). По-друге, ера співпадає з суспільною формацією і відображає вічний і безконечний прогресивний розвиток історії людства (комуністична ера). Загальне визначення поняття «ера» повинно включати в себе ці значення, бо без них воно неможливе.

З наведеного аналізу випливає висновок про необхідність розробки існуючих і створення нових соціологічних понять, які б найповніше і найглибше відбивали зміст і різноманітність сучасної епохи переходу від капіталізму до соціалізму, епохи становлення комуністичної формації і ери. В зв'язку з цим актуального значення набуває критика сучасної буржуазної соціології, яка перекидає розуміння сучасної епохи та історії людства взагалі. Типовою у цьому відношенні є «теорія стадій» американського соціолога і економіста, голови ради планування зовнішньої політики держдепартаменту США Уолта У. Ростоу. Він абсолютизує поняття «стадія для того, щоб протиставити його поняттям марксистсько-ленінської соціології—формація, епоха і ера. Безперечно, поняття стадія відіграє важливу роль для визначення певного ступеня розвитку суспільства в той чи інший період. Наприклад, відбудова народного господарства і його реконструкція були стадіями (ступенями) в перехідний період від капіталізму до соціалізму в СРСР. Країни народної демократії знаходяться на стадії (ступені) розгорнутого будівництва (або завершення) соціалізму, а Радянський Союз — на стадії будівництва комунізму. В цьому відношенні стадія (ступінь) є конк-

ретизацією певного періоду. У Ростоу надає поняттю стадія універсального характеру і, користуючись ним, штучно об'єднує первісне суспільство та класові формації — рабовласництво і феодалізм — в першу стадію на тій «підставі», що їм було властиве панування сільського господарства в економіці і низький рівень продуктивності праці. Всі наступні чотири стадії Ростоу розглядає як стадії становлення і розвитку індустріального суспільства, вершиною якого, за його думкою, є Сполучені Штати Америки. Отже, автор «теорії стадій» змішав і переплутав поняття ера і формація, формація і епоха, епоха і етап, етап і період, період і стадія [7]. У гносеологічному аспекті «теорія стадій» спрямована проти марксистсько-ленінських понять «ера», «формація» і «епоха». Політична мета такого «соціологічного принципу» полягає в тому, щоб ідеалізувати так званий американський спосіб життя. На такій «соціологічній підставі» заперчується закономірність соціалістичної революції і будівництва комунізму, а також закономірність національно-визвольної революції і можливість некапіталістичного шляху розвитку слаборозвинутих країн.

Слід підкреслити, що «теорія стадій» є соціологічною основою офіційної політичної доктрини американського імперіалізму. Ще покійний президент США Кеннеді, у листі на ім'я Голови Ради Міністрів СРСР, писав: «Вільні народи у всіх частинах світу не приймають твердження про історичну неминучість комуністичної революції... Великою революцією в історії людства, у минулому, сучасному і майбутньому є революція тих, хто повен рішучості бути вільним». [8]. Найвідвертіше ця доктрина висловлена теперішнім президентом Ліндоном Джонсоном, який у посланні конгресу від 4 січня 1965 р. «Про становище країни» і в журналі «Сатердей івнінг пост», заявив: «Наша революція ще не закінчилась... Велике суспільство (США.— Ф. Є.) ґрунтується на достатку і волі для всіх» [9, 10].

Отже, звичайна буржуазна революція, яка відбулась у минулому в США і дала буржуазії державну владу та відкрила можливості вільного розвитку капіталізму зображується як основна закономірність сучасності, а «велике американське суспільство» як зразок суспільної організації людства. І це говорить про США, де провадиться політика дискримінації негрів, переслідування комуністичної партії і лівих організацій в цілому, де за офіційними (звичайно, далеко заниженими) даними налічується 4 200 тис. повністю безробітних. Про США, які є міжнародним жандармом по поневоленню народів, здійснюють інтервенцію у В'єтнамі, Домініканській республіці та інших країнах.

Ідеологи і політики американського імперіалізму роблять вигляд, що сучасна епоха є продовженням, минулих епох виник-

нення і утвердження капіталізму. Соціалістичні і національно-визвольні революції народів проти імперіалізму і колоніалізму, будівництво соціалізму та його переростання в комунізм вони розглядають як «порушення» милого їм капіталістичного шляху розвитку і навіть як «агресію». Цим пояснюється, чому сучасна імперіалістична буржуазія спрямовує всі свої економічні важелі, політичну надбудову та ідеологію проти об'єктивного історичного процесу переходу від капіталізму до соціалізму. Більше того, буржуазні соціологи і політики заперечують історичну закономірність взагалі. Показовим в цьому відношенні є точка зору одного з теоретиків правлячої демократичної партії США Честера Боулса. «Наперекір Карлу Марксу — пише він, — не існує неминучих законів історії. Основне випробування успіху чи невдачі залежить від сили волі окремих людських істот». [11]. Це означає, що воля лідерів сучасного капіталізму «може», всупереч об'єктивним законам історії, «недопустити» переходу від капіталізму до комунізму.

Виникнення і розквіт світової соціалістичної системи свідчить про те, що основним, об'єктивним законом сучасної епохи, її правилом і нормою є перехід від капіталізму до соціалізму. Головні революційні сили сучасності — світова соціалістична система, міжнародний робітничий рух і національно-визвольні революції — є єдиним могутнім суб'єктивним фактором, діяльність якого співпадає з об'єктивною закономірністю нашої епохи, відбиває її характер і прискорює визрівання революційного переходу від капіталізму до соціалізму та торжество комунізму у світовому масштабі.

Краткое содержание

Автором на основе анализа современной эпохи становления коммунистической формации сделана попытка методологического анализа соотношения таких социологических понятий, как формация и эпоха, эпоха и этап, этап и период, период и стадия, фаза и эра. В статье дана критика современной буржуазной социологии, особенно ее американского варианта, которая извращает современную эпоху и историю человечества в целом в угоду идеализации так называемого «американского образа жизни».

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори. Т. 23.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Сочинения. Т. 13.
3. В. І. Ленін. Твори. Т. 21.
4. В. І. Ленін. Твори. Т. 31.
5. Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961.

6. Программа КПРС. К., 1961.
7. Марксистская и буржуазная социология сегодня. М., 1964, стр. 12—14, 63—64, 66, 69—70, 88, 94, 97, 99, 101—103, 105, 116—118, 120—122, 125—129, 143, 148—149, 166—167, 348.
8. «Правда», 1961, 23 апреля.
9. «За рубежом», 1965, № 2, стр. 16.
10. В. Че п р а к о в. Идеологические спекуляции и отрезвительная действительность.—«Коммунист», 1965, № 1, стр. 69.
11. «За рубежом», 1961, № 11, стр. 26.

ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ У ПЕРІОД РОЗГОРНУТОГО БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

Продуктивні сили є визначальною стороною всякого способу виробництва. Їх суспільна якість проявляється в соціальній організації матеріального і духовного процесів виробництва. Вона зв'язана з певним становищем виробників матеріальних і духовних благ, що надає продуктивним силам соціального аспекту. Це відбиває об'єктивні закономірності розвитку продуктивних сил протягом всієї історії, включаючи й комуністичну форму. мацію.

Марксистсько-ленінська теорія дає єдино правильне розуміння закономірностей розвитку продуктивних сил суспільства, розкриває не тільки характер суспільних сил сучасності, але й передбачає їх розвиток у майбутньому. Саме тому пізнання об'єктивної діалектики в період будівництва комунізму вимагає послідовного застосування конкретно-історичного аналізу розвитку матеріальної основи нового суспільства. В. І. Ленін вказував на необхідність з'ясування того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку воно проходило, і чим воно стало тепер [4, 421].

Становлення і розвиток комуністичної суспільно-економічної формації є найреволюційнішим перетворенням в історії людства, яке змінило матеріальні та ідеологічні основи суспільства.

Зміни, що відбуваються у матеріальній основі суспільства, обумовлюються насамперед суперечностями суспільного прогресу.

Діалектична єдність об'єктивних (техніка і предмети праці) і суб'єктивних (люди з їх досвідом, трудовими навиками та науковими і технічними знаннями) елементів продуктивних сил, що мала місце в умовах первісного суспільства, була порушена трьома наступними антагоністичними суспільно-економічними формаціями, в яких об'єктивні елементи продуктивних сил були протиставлені суб'єктивним.

Дальший розвиток суспільства веде до комуністичної формації, яка є відновленням порушеної єдності, але відновленням на новій, більш досконалії основі. Ця відновлена діалектична єд-

ність об'єктивних і суб'єктивних елементів продуктивних сил в умовах будівництва комуністичного суспільства є якісно новою єдністю — єдністю взаємозалежності протилежностей, що створюють стійку і безперервно зростаючу збіжність тенденції їх зміни й розвитку.

Протиставлення об'єктивних елементів продуктивних сил суб'єктивним досягає свого апогею при капіталізмі. Хоч взаємопроникнення об'єктивних і суб'єктивних елементів продуктивних сил як загальна основа їх діалектичної єдності і створює внутрішній фактор їх саморозвитку, але панування приватної власності на засоби виробництва обмежує можливість досягнення дійсної, гармонійної єдності всіх елементів продуктивних сил, виключає постійний збіг загальних тенденцій їх стійкого прогресивного розвитку. Більше того, в епоху імперіалізму, коли монополії стали основою господарчого життя капіталістичних країн, взаємовідношення елементів продуктивних сил істотно змінилось в напрямі посилення суперечності між всіма складовими елементами продуктивних сил капіталізму. Звідси всезростаюча протилежність класів, народу і буржуазної держави, що виявляється у поглибленні загальної кризи капіталізму.

Детермінованість все більшої розбіжності тенденцій розвитку об'єктивних і суб'єктивних елементів продуктивних сил капіталістичної дійсності визначає антагоністичний характер джерел і рушійних сил прогресу як сил руйнування, виключає можливість дальшого прогресу капіталістичного суспільства на власній основі. «В цілому капіталізм все більше сковує розвиток сучасних продуктивних сил», які для свого дальшого прогресу давно вже вимагають соціалістичної власності [6, 320].

Однак об'єктивна діалектика буржуазного суспільства, відкрита і всебічно проаналізована К. Марксом, за визначенням В. І. Леніна, є лише «приватним випадком діалектики» взагалі, однією з форм її прояву.

«Діалектика державно-монополістичного капіталізму така, що замість зміцнення капіталістичної системи, на що розраховує буржуазія, він ще більш загострює суперечності капіталізму, розхитує його до самої основи. Державно-монополістичний капіталізм є цілковита матеріальна підготовка соціалізму [6, 319].

Розвиток комуністичної формації і перш за все її матеріальної основи визначає іншу конкретно-історичну форму об'єктивної діалектики, при якій різноманітність і багатство прояву тенденцій, принципів, зв'язків та законів діалектики як за змістом, так і за формою досягає найбільшої зрілості й повноти. Але, будучи за своєю суттю загальними, основні закони і принципи діалектики в нових умовах проявляють специфічні особливості.

При соціалізмі і в період будівництва комунізму відбувається взаємопроникнення і взаємозбагачення єдності об'єктивних і суб'єктивних елементів продуктивних сил як взаємозалежності протилежностей і єдності, як зростаючої збіжності головних тенденцій їх зміни і розвитку. Взаємозалежність елементів продуктивних сил як спільної основи їх діалектичної єдності істотно доповнюється такими стійкими формами, як зростаюче співпадання головних тенденцій зміни виробничих відносин, корінних інтересів соціальних груп, особистості і суспільства. Соціально-політична та ідейна єдність в період переростання соціалізму в комунізм постійно зміцнюється. Отже, неухильне збагачення діалектичної єдності об'єктивних і суб'єктивних елементів продуктивних сил на базі неантагоністичних внутрішніх суперечностей і рушійних сил розвитку в наш час все більше зростає, стає основою безмежного прогресу матеріальної та духовної сфери комуністичної формації.

Це основна неантагоністична суперечність продуктивних сил комуністичного суспільства, тому що постійне відтворення і розв'язання всіх інших суперечностей у матеріальному виробництві визначається розв'язанням саме цієї основної суперечності. Її дія обумовлюється внутрішньою структурою продуктивних сил, тими необхідними умовами і взаємовідношенням їх елементів, при яких продуктивні сили розвиваються.

У процесі суспільної праці як свідомої, доцільної, матеріальної діяльності людей, спрямованої на пристосування даного природою до людських потреб за допомогою різних технічних засобів, виявляється недосконалість техніки, тому виникає необхідність її безперервного вдосконалення (створення нової техніки), а також якісна і кількісна обмеженість використаних предметів праці.

В умовах капіталізму розвиток техніки вступає в суперечність з розподілом праці, відокремленням розумової праці від фізичної, що перешкоджає технічному і суспільному прогресу старого світу.

Соціалізм ліквідував протилежність між фізичною і розумовою працею і створив можливості для керування рухом внутрішніх суперечностей продуктивних сил суспільства. Ці об'єктивні можливості є важливою передумовою успішного розв'язання програмних завдань комуністичного будівництва, запорукою остаточного подолання істотної відмінності між розумовою і фізичною працею. Викриття і своєчасне розв'язання внутрішніх суперечностей продуктивних сил обумовлено всією природою комуністичної формації.

Постійне відтворення і розв'язання суперечностей між об'єктивними і суб'єктивними елементами продуктивних сил в умовах створення матеріально-технічної бази комунізму відкриває величезні можливості розвитку науки і промисловості.

Матеріальне втілення найновіших досягнень науки у предметах праці, яке веде до корінних, якісних змін, що безпосередньо впливають на зростання продуктивності праці, є однією з найважливіших закономірностей розвитку продуктивних сил сучасного суспільства. Світова практика останніх років переконливо свідчить про те, що нові галузі матеріального виробництва висувуються на перший план в економіці промислово розвинених країн світу. Суспільство, яке будує комунізм, має всі умови і можливості для найповнішого використання цієї об'єктивної закономірності в інтересах всього народу.

Марксистсько-ленінська філософія вчить, що економічні епохи відрізняються насамперед тим, як, якими технічними засобами виробляються матеріальні життєві блага. Техніка — це наслідок людської праці і разом з тим його засіб, «продуктивні органи суспільної людини» [1, 373]. За своїм характером (суттю) техніка визначається зовнішніми умовами (законами природи), як сутністю основи доцільної діяльності людей. Історія техніки розкривається в діалектичній взаємодії техніки і природознавства. Провідну роль у цьому взаємовідношенні відіграє техніка як практичний критерій істинності наукових досягнень. Від суб'єктивної ідеї людина йде до об'єктивної істини через практику (і техніку) [5, 185]. Достовірність відкриттів науки перевіряється дією техніки, в якій вони матеріалізовані. Однак техніка не відокремлена від науки, а нерозривно зв'язана з нею, залежить від неї. «Виступаючи у вигляді машини,— вказував К. Маркс,— засіб праці прибирає таку матеріальну форму існування, яка обумовлює заміну людської сили силами природи і емпіричних рутинних прийомів — свідомим застосуванням природознавства» [1, 387].

Класики марксизму-ленізму визначили основну закономірність розвитку техніки, її напрям, послідовну зміну функцій людської праці в історичному процесі. В. І. Ленін вказував: «Чим вище розвивається техніка, тим більше витісняється ручна праця людини, замінюючись рядом дедалі складніших машин...» [3, 87].

У розвитку сучасної техніки наявні дві тенденції. Перша — збільшення потужностей робочих машин, підвищення параметрів (швидкостей, тиску, температур), збільшення виконуваних ними функцій, кількості і розмірів інструментів, якими можуть оперувати одночасно робочі машини, і т. д.

Друга — створення прецизійних машин в десятки і навіть в соті частки кіловата. В наш час вирішується завдання переходу від мініатюризації радіоелектронних пристроїв до мікромініатюризації. Ці дві тенденції породжують внутрішній фактор розвитку і вдосконалення техніки, зміну співвідношення функцій, які виконує людина в процесі виробництва, і функцій, які виконують технічні засоби. Дальший розвиток техніки породжує мож-

ливості об'єднання технологічно взаємозв'язаних механізмів в єдину автоматичну лінію, керовану одним автоматичним регулятором, а потім і таких автоматичних обладнань, які б взяли на себе вибір найефективнішого із технологічних процесів і режимів, форм і методів організації і керування виробничими процесами і системами.

Кібернетична техніка до деякої міри заміняє розумову діяльність людини в процесі матеріального виробництва. Однак повністю замінити людину ніяке автоматичне обладнання ніколи не зможе.

Автоматично керуюче обладнання, як і будь-яка машина, є лише технічним засобом, хоч і дуже складним. Його особливість та, що воно є засобом розумової, а не фізичної праці. Завдяки автоматичному обладнанню, значно підвищується продуктивність розумової праці людей, прискорюється процес дослідження і узагальнення фактичного матеріалу, що сприяє швидкому розвитку науки і техніки. Самостійність кожного автоматичного обладнання завжди була і буде відносною. Суб'єктом багатогранної активної творчої діяльності завжди була, є і буде людина. «Всіляких багато в світі сил, але людина за всіх їх сильніша» (Софокл).

Зростаюча до величезних розмірів сила людини, дія якої нині сягає в космос і глибини внутрішньоядерних процесів мікросвіту, є не чим іншим, як втіленням матеріалізованої сили знання.

Техніка є засобом розширення можливостей людини як в матеріальній галузі її діяльності, так і в галузі розумової праці. Межею розвитку техніки може бути тільки припинення розвитку самої людини. Оскільки ж розвитку людини і людства в межах об'єктивних законів немає кінця, остільки немає ніяких меж і прогресу техніки. Проте не слід вважати, що сучасний розвиток продуктивних сил практично виступає як автоматизація, а теоретично — як кібернетика [7, 417]. Автоматизація і застосування кібернетики в науці, техніці і народному господарстві — лише частина величезного процесу розвитку продуктивних сил. Взаємодія між технікою і людьми, що використовують її, має діалектичний характер. Перетворення в техніці ведуть до змін у характері впливу людини на предмет праці, до збагачення суспільства.

Високі темпи розвитку техніки вимагають наукової організації праці на виробництві і в управлінні та систематичного підвищення наукового і культурно-технічного рівня трудящих.

В умовах будівництва комунізму створюються всі необхідні соціально-економічні, політичні та моральні передумови для безперервного підвищення наукового й культурно-технічного рівня всіх трудящих. Якщо на початку семирічки серед працюючого населення в народному господарстві України було зайнято 44 %

спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, то на кінець 1963 р.— 50% (робітників — 49, колгоспників — 27 і спеціалістів та службовців — 93%) [8].

Сучасний загальноосвітній рівень трудящих свідчить про значне зростання високопідготовлених працівників народного господарства.

Але виробництво в період будівництва комунізму потребує все більше працівників з широкими загальноосвітніми та технічними знаннями.

Техніка комунізму вимагає від працівників розумової діяльності, свідомого використання законів науки. Тому зміст поняття науковий і культурно-технічний рівень поступово збагачується.

Високий науковий і культурно-технічний рівень трудящих створює умови для науково-технічної творчості, відшукування раціональних шляхів розв'язання суперечностей розвитку продуктивних сил.

Так, за останній час у промисловість і будівництво введено понад 6 тис. праць учених України [10], тільки за 1964 р. у народне господарство СРСР було введено понад 2 млн. 600 тис. винаходів і раціоналізаторських пропозицій, з яких на Україні — близько 500 тис. [9].

Отже, прогрес об'єктивних елементів продуктивних сил і зростання свідомості трудящих має істотно змінюють функціональну роль кожного з них. Перехід до автоматизованого виробництва веде до того, що робоча машина ставатиме все незалежнішою від людини, яка керує нею, і набуватиме характеру автоматичної системи.

Це дасть людині можливість більше часу займатися створенням якісно нових предметів і конструкцій, науковою організацією праці в сфері матеріального виробництва і управління. Праця, що витрачається на удосконалення науково-технічної основи виробництва, набуває вирішального значення для дальшого його розвитку.

Праця робітників різних професій і галузей виробництва за своїм характером стає все більш ефективною, об'єктивно творчою, бо люди, як головна продуктивна сила, будуть високорозвиненими, здібними до такої праці.

Розвиток суспільного індивіда — ось що виступає основним фундаментом виробництва і багатства [2, 62].

Перетворення основ виробництва і багатства суспільства збігається з тим, що розумова праця, науковий розвиток людини стають найважливішими джерелами багатства. Виробничий процес перетворюється в об'єкт технологічного використання науки, стає, за висловом К. Маркса, експериментальною наукою, матеріально-творчою і предметно-втілюваною наукою [2, 65].

Отже, наука набуває значення могутньої безпосередньої про-

дуктивної сили. Процес створення матеріально-технічної бази комунізму і формування комуністичних виробничих відносин веде до перетворення науки у безпосередньо продуктивну силу суспільства. Цьому сприяє правильне поєднання об'єктивного і суб'єктивного факторів, раціональна організація взаємодії суб'єктивної сторони розвитку комуністичного суспільства з об'єктивно існуючими умовами зростання продуктивних сил.

Краткое содержание

В статье раскрывается на основе марксистско-ленинского материалистического понимания истории, что проявление общих закономерностей развития производительных сил в эпоху становления и развития коммунистической формации носит специфический характер. В предшествующих антагонистических формациях одновременно с единством объективных и субъективных элементов производительных сил имело место и противопоставление их между собой. Коммунизм коренным образом преобразует соотношение составных элементов производительных сил, исключает наличие внутренних антагонизмов в содержании материальной основы общества. Это порождает усиление взаимодействия, взаимопроникновения и взаимообогащения единства объективных и субъективных элементов производительных сил, как взаимной зависимости противоположностей и единства, как растущего совпадения главных тенденций их изменения и развития.

Постоянное воспроизводство и разрешение противоречий между объективными и субъективными элементами производительных сил в период строительства коммунизма порождает объективные условия бурного развития науки и техники.

В статье указано, что прогресс техники и развитие человека существенно меняет их функциональную роль. Развитие и совершенствование техники ведет к изменению характера труда, слиянию умственного и физического труда, превращению науки в непосредственную производительную силу нового общества.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Капітал. Т. I. Держполітвидав УРСР, 1954.
2. Из неопубликованных рукописей К. Маркса.— «Большевик», 1939, № 11—12.
3. В. І. Ленін. Твори. Т. I.
4. В. І. Ленін. Твори. Т. 29.
5. В. І. Ленін. Твори. Т. 38.
6. Матеріали XXII з'їзду КПРС. Держполітвидав УРСР, 1962.
7. Георг Клаус. Кибернетика и философия. М., ИЛ., 1963.
8. «Правда Украины», 1964, 26 января.
9. «Правда Украины», 1965, 30 января и 2 февраля.
10. «Правда Украины», 1964, 7 февраля.

ОСНОВНІ РИСИ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Питання про роль науки в процесі історичного розвитку суспільства набуває в наш час великого практичного й теоретичного значення; багато наукових робіт присвячено його розгляду. Перетворення науки в безпосередню продуктивну силу — складний, двосторонній процес: виробництво все більш ґрунтується на наукових дослідженнях, а праця виробників докорінно змінюється, наближаючись за своїм характером до інтелектуальної.

Кращому розумінню цього процесу сприяє аналіз особливостей сучасної науково-технічної революції, її основних рис та співвідношення її з промисловою та соціальною революціями. В історії розвитку суспільства відбулося багато докорінних технічних перетворень виробництва — технічних революцій. Кожна з них характеризувалась удосконаленням знарядь і засобів виробництва, що приводило до якісної зміни взаємовідношень між людиною і природою. Технічні революції виникають внаслідок зростаючих потреб суспільства, створюючи передумови для розвитку й заміни існуючих виробничих відносин.

В період становлення капіталістичної соціально-економічної формації проходив один з найбільш потужних в історії людства технічний переворот, який прискорив заміну феодальних виробничих відносин капіталістичними. В. І. Ленін у роботі «Розвиток капіталізму в Росії» так характеризує його: «Перехід від мануфактури до фабрик знаменує повний технічний переворот, що відкидає віками нажиту ручну вмілість майстра, а за цим технічним переворотом неминуче йде щонайкрутіша ломка суспільних відносин виробництва, остаточний розкол між різними групами осіб, що беруть участь у виробництві, повний розрив з традицією, загострення і розширення всіх темних сторін капіталізму, а разом з тим і масове усупільнення праці капіталізмом» [3, 390].

В умовах антагоністичних формацій,правлячі класи яких не зацікавлені в зміні існуючих виробничих відносин, технічні революції обмежуються рамками старих виробничих відносин і не можуть бути повністю використаними для розвитку виробницт-

ва. В антагоністичному суспільстві необхідно розглядати два етапи розвитку технічної революції. Перший, коли старі виробничі відносини гальмують дальший розвиток суспільства, і другий, коли соціальна революція, змінивши виробничі відносини, відкриває шлях для використання наявних можливостей, для здійснення промислової революції. В той же час розвиток техніки не можна розглядати відірвано від суспільних відносин, оскільки він не є визначальною силою розвитку суспільства.

Сучасна епоха, що характеризується переходом від капіталізму до соціалізму, відзначається новою могутньою, небаченою за своїм характером, технічною революцією, що одержала назву науково-технічної.

У сучасному суспільстві роль та значення науки у процесі виробництва настільки зросла, що вона перетворюється в безпосередню продуктивну силу. Але це не означає, що вона стає новим елементом продуктивних сил. Вона якісно змінює їх. Широке застосування новітніх відкриттів стає законом виробництва й веде до безперервного удосконалення техніки й технології. Слід відзначити, що коли йдеться про роль науки як продуктивної сили, то роль її не обмежується лише природознавством і технічними науками. Соціальні науки, що вивчають закономірності суспільного розвитку, людину, її психіку тощо відіграють не менш важливу роль у дальшому розвитку виробництва, бо людина сама є головною складовою частиною продуктивних сил.

Які ж головні риси сучасної науково-технічної революції? Вона характеризується насамперед докорінною зміною енергетичних ресурсів суспільства. Енергія — це необхідна умова розвитку виробництва в епоху машин. Підрахунки показують, що існуючих запасів вугілля, нафти, природного газу вистачить ненадовго, особливо якщо витратити їх неекономно, як це було до останнього часу. Відкриття фізики, зв'язані з розщепленням атома, із створенням можливостей безпосереднього перетворення теплової енергії в електричну і т. д. дають практично невичерпні можливості одержання енергії, допомагають створенню необхідних пристроїв для одержання енергії з високим коефіцієнтом корисної дії.

Сучасна науково-технічна революція якісно змінила положення з використанням матеріалів у виробничій діяльності людини.

З розвитком суспільства все більшого значення набувають не безпосередньо одержані від природи предмети споживання, а джерела засобів праці — викопні, енергетичні ресурси тощо. Але все ж таки людина повністю залежала від наявних в природі матеріалів. Дане природою лише поверхово перероблювалось, пристосовувалось до її потреб, що, безумовно, значно обмежувало розвиток виробництва.

Кількість деяких матеріалів на Землі взагалі незначна і ви-

користання їх обмежене, оскільки вони зосереджені в певних місцях. Наприклад, застосування каучуку та виробів з нього у промисловому виробництві обмежувалось тим, що дерева-каучконоси ростуть лише у теплих кліматичних умовах; застосування кольорових металів, рідкісноземельних елементів і т. п. стримувалось їх недостатньою поширеністю у земній корі. Ще складнішою була проблема застосування у виробництві таких матеріалів, як алмази.

Розвиток науки знімає ці обмеження. Більш глибоке пізнання структури матерії, законів її існування і розвитку дало можливість створити машини й апарати, за допомогою яких матерія перетворюється з одного виду в інший. Виникла можливість штучним шляхом одержувати необхідні у виробництві матеріали. Причому, в більшості випадків, штучні матеріали кращі природних, бо людина надає їм тих властивостей, які необхідні у виробництві: наприклад, каучук морозостійкий, жаротривкий, кислототривкий або такий, що розчиняється при незначних домішках кислот. Людина не обмежується повторенням того, що є в природі. Вона навчилася створювати нові матеріали, якості яких перевищують природні. Так, в серпні 1964 р. радянські вчені штучно одержали новий, 104-ий за таблицею Менделєєва, хімічний елемент.

Слід відзначити ще одну особливість сучасної науково-технічної революції. Людина — не лише суспільна істота, а й біологічна. Для підтримання свого існування їй необхідно безперервно взаємодіяти з природою. Без їжі людина не може існувати. На виробництво продуктів харчування людство витрачає величезну кількість праці. А сільське господарство, до того ж, значною мірою залежить від впливу випадкових факторів. До останнього часу сільськогосподарське виробництво було малопродуктивним видом людської діяльності.

Сучасна наука й техніка дають можливість вивільнити значну кількість людей від участі у сільськогосподарському виробництві при мінімальних затратах праці. Раціональне використання всіх наявних земельних площ при ефективному застосуванні новітньої техніки та досягнень хімії дають можливість небажаного збільшення виробництва продукції.

Виробнича діяльність людини завжди була обмежена, бо для фізичних можливостей її існують певні межі, поза якими швидкість реакцій на дію зовнішнього середовища притупляється, людина швидко стомлюється. Це позначається і на виробничому процесі, визначає швидкість його протікання, точність і надійність.

У пошуках полегшення фізичної праці людини за минулі століття було досягнуто певних успіхів, але до останнього часу дуже мало зроблено для полегшення розумової праці. Дальший розвиток суспільства, удосконалення машинного виробництва,

пізнані людством закони, що застосовуються в процесі виробництва, вимагають величезної напруженості розумової праці. наприклад великої кількості математичних обчислень. Управління виробництвом все більше й більше залежить від кількості інформації, що надходить, та швидкості її обробки. Виникнення кібернетики та теорії інформації викликано потребами суспільного виробництва, потребами суспільства, що невинно розвивається.

Кібернетика як наука про загальні закони управління та структуру матеріальних систем дала можливість побудувати для застосування у виробництві нову швидкодіючу обчислювальну техніку, апарати та машини, які значною мірою знімають обмеженість виробництва, зв'язану з фізіологічними та психічними особливостями людини. Розкрились широкі можливості для впровадження в усіх галузях виробництва комплексної механізації та автоматизації без шкідливих наслідків для людини.

Людина — основна продуктивна сила, від якої залежить розвиток виробництва і суспільства взагалі. Розвиток виробництва вимагає мобілізації і використання не лише фізичних сил людини, а й інтелектуальних. В той же час, виробництво існує для людини, для задоволення її потреб. Комуністичне суспільство першочерговим завданням вважає підготовку всебічно розвиненої людини.

Розвиток сучасної науки створює умови для вирішення цього завдання. Першочерговою умовою є фізичне здоров'я людини. Отже, з дня народження вона мусить мати необхідну основу для свого розвитку. Медицина, озброєна новітньою технікою і знаннями об'єктивних законів природи, сміливо проникає в ті області, які віками були закриті для пізнання людиною.

Створюються зовсім нові можливості боротьби за її життя, його продовження. Одночасно виникають нові перспективи найраціональнішого використання часу — навчання людини прискорюється й удосконалюється за рахунок втілення в учбовий процес технічних засобів та методики програмованого навчання.

Однією з рис науково-технічної революції є практичне подолання геоцентризму. Космічні польоти, що вперше в історії здійснила радянська людина, сприяють дальшому розвитку науки і техніки і мають практичне значення. Вивчаються шляхи залучення до процесу виробництва біляземного простору всесвіту.

По-новому постає питання про наявні можливості розвитку виробництва у зв'язку з сміливішим і детальнішим вивченням багатств земних надр.

Отже, науково-технічна революція забезпечує відмінні від

попередніх умови для життя й діяльності людей, для розвитку суспільства. Людський геній спростовує практикою, масштабами своєї діяльності й швидкістю розвитку науки і техніки ідеалістичну проповідь безсилля, імпробілізму — теорію агностицизму. Створюються можливості для безмежного розширення виробництва й одержання достатніх матеріальних благ для забезпечення необхідним всіх людей і ліквідації на Землі бідунів — голоду, жебрацтва, низького рівня культури. Підтверджується марксистське положення про наявність об'єктивного закону прискореного розвитку суспільства в процесі історичних змін.

Але можливості, що виникли в процесі розвитку суспільства, по-різному перетворюються в дійсність у різних країнах. Сучасний світ розколотий на два великих табори — соціалістичний і капіталістичний. Виробничі відносини старого, капіталістичного суспільства, що побудовані на приватній власності на засоби виробництва, звужують, обмежують ці можливості. Промислова революція на основі нової науково-технічної революції може здійснитись лише при умові соціалістичної революції та нових, соціалістичних виробничих відношень.

К. Маркс, аналізуючи закономірності розвитку капіталістичного суспільства й розглядаючи перспективи соціалізму, вказував на різне ставлення до науки, що характеризує капіталізм і соціалізм. Він писав, що при капіталізмі «наука виступає як чужа, ворожа труду, пануюча над ним сила. Сили природи й наука протистоять робітникам як сили капіталізму» [1, 22—23]. Говорячи про майбутнє суспільство, в якому розвиток суспільної виробничої сили передбачає кооперацію в великих масштабах, К. Маркс відзначав, що «можуть бути поставлені на службу виробництва колосальні сили природи і процес виробництва може бути перетворений в технологічне застосування науки» [2, 625].

Наука не є якоюсь ізольованою, самотійною силою, вона — одна з форм суспільної свідомості, вторинна по відношенню до буття. Кожне наукове відкриття, технічне вдосконалення є не просто вигадкою, хай навіть геніального вченого, відірваного від життя. Воно завжди викликане певними потребами суспільства, залежить від рівня розвитку його техніки, промисловості. Наука вторинна по відношенню до продуктивних сил суспільства, вона виникає лише на певному етапі його розвитку, і роль її змінюється в процесі історичних змін. В той же час вона активно впливає на матеріальне виробництво. Маркс твердив, що природничі науки виступають як революційні сили в розвитку суспільства.

Наука впливає на матеріальне виробництво зміною техніки, технології, організації праці. Техніка — це одна з форм реалізації наукових досягнень у виробництві. Можливість впливу нау-

ки на вдосконалення техніки, технології, організації виробництва визначається існуючими виробничими відносинами. Характер їх зв'язку змінюється із зміною останніх.

Різний суспільний лад по-різному вирішує питання використання можливостей науки, створених науково-технічною революцією.

Соціалістичне суспільство домагається найшвидшого удосконалення виробництва в інтересах всього людства на основі застосування нової техніки, досягнень науки й мобілізації творчих здібностей всіх трудящих. Тут не має й не може бути страху перед наукою й технікою, навпаки, її впровадження є основою дальшого розвитку суспільства і комуністичної формації.

Зовсім по-іншому стоїть справа в капіталістичних країнах, де науково-технічна революція, її можливості викликають жах у людей, як перед стихійним бідунням. Н. Вінер, називаючи науково-технічну революцію другою промисловою революцією, пише: «Можливо, історичні корені існуючого стану речей стануть ясніші, коли нагадати, що перша промислова революція — революція «темних сатанинських фабрик», — була обезціненням людських рук внаслідок конкуренції машин... Сучасна промислова революція повинна обезцінити людський мозок, у крайньому разі в його найбільш простих і рутинних функціях... Але уявімо собі, що друга революція завершена. Тоді середня людина з середніми або з ще меншими здібностями не зможе запропонувати для продажу нічого, за що варто було б платити гроші» [6, 44].

Саме так розцінюють значення науково-технічної революції багато буржуазних діячів. Про кінець ідеї прогресу заявляє і відомий філософ Б. Рассел, який проводить ідею розвитку науки без промислового її застосування.

У буржуазній соціології існує й інша течія. Праві соціалісти, наприклад, твердять, що науково-технічна революція є другою промисловою революцією капіталізму, яка веде до оновлення капіталізму, дальшого вдосконалення буржуазного суспільного ладу без соціалістичної революції. Перебільшуючи значення техніки, викривлено вирішуючи проблему взаємовідношення людини й техніки, вони намагаються видати її за головну рушійну силу суспільства. Є й інші теорії, що намагаються твердити про оновлення капіталізму внаслідок науково-технічної революції — це теорія «менеджеризму» і теорія «індустріального суспільства» та ін.

Але прогресивні діячі капіталістичного світу розуміють, що можливості науково-технічної революції в інтересах більшості людей можуть бути використані лише при зміні капіталістичного ладу. Д. Бернал пише: «...Якщо спочатку капіталізм зробив науку можливою, то наука, в свою чергу, робить капіталізм непотрібним» [5, 204].

Неможливість використання науково-технічної революції в повній мірі в інтересах суспільства при капіталізмі — це ще один довід необхідності соціальних змін в капіталістичному суспільстві. Класики марксизму-ленінізму, аналізуючи суперечності між промисловістю і наукою при капіталізмі, твердили, що нові сили суспільства, які породжуються розвитком науки і техніки, потребують, щоб ними оволодівали все нові й нові робітники.

Але процес перетворення науки у безпосередню продуктивну силу відбувається не автоматично з виникненням соціалістичних виробничих відносин, а залежить від ряду умов, необхідних для цього перетворення. Потрібен не лише високий рівень розвитку природознавства, науки взагалі, але й оволодіння широкими масами трудящих науковими знаннями, залучення їх до активної творчої науково-дослідної діяльності по удосконаленню процесу виробництва. Це ще одна важлива риса науково-технічної революції, яка не може бути використана при капіталізмі; де удосконалення виробництва ведеться лише професіональними науковцями і не можуть бути залучені інтелектуальні сили широких мас трудящих.

Відомий французький фізик-комуніст П. Ланжевен в кінці другої світової війни говорив, що народи світу знову стають господарями своєї долі і від їх волі залежить, куди буде спрямована нова колосальна сила — на благо чи загибель людства. «У новій атомній ері, — писав він, — зростаюча складність машин, завдання їх експлуатації в людському суспільстві, єдність та спайка будуть безперервно зростати і вимагатимуть від кожної людини значно більш високого рівня знань і більш широкого й повного розуміння структури всесвіту і законів, що керують природою і людиною» [7, 413].

Отже, нова науково-технічна революція, відображаючи процес дальшого розвитку науки й техніки, в той же час висуває вимогу залучення широких народних мас до наукової творчості, без чого не можуть бути повністю використані можливості сучасного розвитку суспільства. Тільки це забезпечує прогресивне зростання ролі науки й новітньої техніки в процесі суспільного виробництва. Необхідне встановлення такого взаємозв'язку виробництва й науки, щоб методи науки, її досягнення, втілені в новітній техніці та технології, запроваджувались в усіх сферах виробництва, проникали в усі елементи продуктивних сил.

Змінюється місце людини у виробництві матеріальних благ. Спочатку лише її вміння, досвід та витрачена жива праця створювали всі матеріальні блага, потім її роль поступово зводиться до контролю, нагляду за процесом виробництва і значною мірою до винайдення й розробки нових машин, удосконалення технології і організації виробництва та впровадження в нього досягнень науки.

Отже, колективний характер процесу виробництва вимагає й колективного характеру науково-технічної творчості. В нашій країні мільйони раціоналізаторів і винахідників у поєднанні з діяльністю великих колективів науковців вирішують питання використання можливостей науково-технічної революції в інтересах суспільства. В. І. Ленін писав: «...розум десятків мільйонів творців створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення» [4, 425].

Краткое содержание

В статье делается попытка рассмотреть содержание новой научно-технической революции и ее отличие от технических революций, предшествовавших ей в истории общества. Автор дает определение научно-технической революции и показывает ее отличие от промышленной, одновременно пытаюсь найти их взаимосвязь с социальной революцией. Показывая различные роли научно-технической революции в капиталистическом и социалистическом обществе, доказывается, что она может превратиться в промышленную революцию только при условии проведения социалистических преобразований. В социалистическом обществе процесс превращения науки в непосредственную производительную силу проходит не автоматически с возникновением социалистических отношений, а зависит от ряда условий. В первую очередь, это — всестороннее развитие науки, овладение научными знаниями всеми трудящимися и установление такой взаимосвязи производства и науки, при котором новые достижения и методы науки внедряются во все производственные сферы.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. З рукописної спадщини К. Маркса.— «Коммунист», 1958, № 7.
2. К. Маркс. Капітал. Т. I. К., Держполітвидав УРСР, 1952.
3. В. І. Ленін. Твори. Т. 3.
4. В. І. Ленін. Твори. Т. 26.
5. Д. Бернал. Наука истории общества. М., ИЛ, 1956.
6. Н. Винер. Кибернетика. М., изд-во «Советское радио», 1958.
7. П. Ланжевен. Избранные произведения. М., ИЛ.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРНО-ТЕХНІЧНИЙ РІВЕНЬ ПРАЦІВНИКА»

Протягом останніх років у нашій філософській, економічній та історичній літературі велика увага приділяється проблемі культурно-технічного рівня радянських трудящих. Це питання висвітлено в ряді спеціальних статей, монографій, дисертацій. Частково воно розглядається також у працях, присвячених переважно проблемам розвитку продуктивних сил, ліквідації істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею тощо. Багато робіт ґрунтується на матеріалах конкретно-соціальних досліджень.

Інтерес до цієї проблеми цілком зрозумілий, бо вирішення її допомагає розв'язанню завдань створення матеріально-технічної бази комунізму, підвищення продуктивності праці, формування єдиного безкласового комуністичного суспільства, всебічного розвитку особи.

Проте аналіз праць показує, що в літературі відсутня єдина думка щодо самого поняття «культурно-технічний рівень працівника», яке нерідко навіть в одній і тій же роботі вживається у різних значеннях. Це приводить до нечіткості у постановці завдань дослідження, заважає більш глибокому розкриттю проблеми.

Ось чому питання теоретичної розробки і уточнення змісту та обсягу поняття «культурно-технічний рівень працівника» вимагає серйозної уваги.

Термін цей увійшов у нашу літературу в 30-х роках, проте дослідження його розпочинається в кінці 40-х — першій половині 50-х років. Починаючи з другої половини 50-х років, багато авторів намагаються встановити межі об'єкту дослідження, визначити центральне поняття теми. Різний підхід до вибору критеріїв, визначення змісту і обсягу його привів до різних точок зору. Одні автори під поняттям «культурно-технічний рівень» розглядають спеціальні технічні знання, виробничий досвід і навички працівника [13, 7; 12, 19—20]. Інші включають сюди сукупність суспільно-виробничого досвіду, загальноосвітніх, спеціальних (технічних) знань, трудових навичок та умінь їх застосовувати

[10, 3; 9, 7; 15, 14; 11, 216]. Крім цих елементів, сюди відносять також «комуністичне ставлення до праці» або «комуністичну свідомість» [18, 4; 15, 4].

Деякі дослідники до змісту поняття включають всі сторони гармонійно розвиненої особи [19, 8—12; 17, 6].

Всі автори відзначають синтетичний характер поняття «культурно-технічний рівень працівника», вказуючи на його складні зв'язки з такими поняттями, як «техніка», «культура», «всебічно розвинена особа». Відмінність у поглядах проявляється лише у тому, які сторони включати в його зміст. При цьому вибір критерію, підхід до визначення складових частин носить у деяких авторів часто довільний, випадковий характер.

На наш погляд, для того, щоб визначити зміст, обсяг поняття «культурно-технічний рівень працівника», потрібно з'ясувати, які сторони в житті людини, її діяльності воно відображає. А це можна зробити, виходячи із тих понять, своєрідним синтезом, узагальненням окремих сторін яких воно є. Такими вихідними поняттями є «культура», «техніка», які також складні. Наприклад, у першому з них розрізняють матеріальну і духовну сторону, кожна з яких, у свою чергу, підпорядковує інші (культуру виробництва, знань, поведінки, побуту, мови тощо). Під технікою розуміють сукупність засобів праці, які застосовує людина в процесі взаємодії з природою.

На нашу думку, не можна поєднувати поняття «культура» в найширшому значенні, тобто все те, що створено людиною у матеріальному і духовному світі, з поняттям «техніка», бо вийде і логічна і граматична неадекватність: зміст цілого поєднується з своєю частиною.

За своїм внутрішнім змістом найтісніше пов'язані між собою, тяжіють одне до одного поняття «техніка», «знання», «культура праці» тому, що в процесі трудової діяльності людини існує глибокий діалектичний зв'язок між рівнем розвитку знарядь праці і знаннями людини. Чим складніші знаряддя і технологія виробничих процесів, тим більше людина повинна знати, тим досконалішими повинні бути її трудові навички. Розширення і поглиблення пізнання, в свою чергу, приводить до створення досконаліших і продуктивніших засобів праці, а значить, і до прогресу суспільства у всіх його сферах.

Ось цей зв'язок знань, умінь людини з технікою і суспільним виробництвом, ступінь оволодіння ними і повинні відображатись у понятті «культурно-технічний рівень працівника». Іншими словами, культурно-технічний рівень працівника — це обсяг, рівень його загальної і спеціальної підготовки, суспільно-виробничого досвіду, трудових навичок, а також умінь застосовувати все це у процесі праці.

Отже, зміст поняття «культурно-технічний рівень працівни-

ка» — це тільки частинна більш широкого поняття «культурний рівень працівника» (в зв'язку з цим ми не можемо погодитись з твердженням Єжова [8, 206] про те, що поняття «культурний рівень робітника» повинно входити складовою частиною у більш широке — «культурно-технічний рівень»). Це тільки декілька рис, елементів поняття «всебічно розвинена особа» і якраз таких, що лежать у основі всієї діяльності людини (при цьому мається на увазі фізично і психічно нормальна людина). Звичайно, це ніскільки не применшує значення інших суспільних характеристик людини як: відношення до праці, поведінки в колективі, світогляд та ін. Всі сторони особи-працівника знаходяться у взаємозв'язку, взаємодії, але ж головне — це є його знання, уміння, трудові навички, бо вони насамперед визначають ступінь панування людини над природою, відіграють велику роль у формуванні самої особи, визначають (особливо при соціалізмі) її місце у суспільстві.

У класиків марксизму-ленінізму термін «культурно-технічний рівень працівника» ми не зустрічаємо (тому, на наш погляд, доволіно поступають окремі автори, які без всяких застережень вкладають у уста В. І. Леніна терміни «культурно-технічне піднесення», «культурно-технічний рівень» — [16, 46; 7, 187 та ін.]. Проте у них є чимало висловлювань, які стосуються даного питання. Так, ведучи мову про зв'язки людини з технікою, виробництвом, вони завжди на перше місце ставили її знання, уміння.

К. Маркс писав, що «ступінь майстерності наявного населення є в кожний даний момент передумовою сукупного виробництва,— отже, головним нагромадженням багатства...» [1, 279].

В. І. Ленін, виходячи з досвіду перших років будівництва соціалізму в нашій країні, неодноразово підкреслював, що для перетворення в життя соціалістичних планів мало лише добрих побажань, високої свідомості, натиску, спритності, енергії [4, 430]. Щоб управляти виробництвом, говорив В. І. Ленін, «треба бути компетентним, треба повністю і до точності знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту» [2, 389]. Про вирішальну роль знань, умінь в галузі господарського і культурного будівництва свідчать слова В. І. Леніна, сказані ним на III з'їзді комсомолу: «Комуністом стати можна тільки тоді, коли збагатиш свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство» [3, 251].

Важливою методологічною основою для визначення поняття «культурно-технічний рівень працівника» є вживання цього терміна в цілому ряді партійних документів при характеристиці рівня загальних і спеціальних знань, виробничої кваліфікації робітників, колгоспників, інтелігенції. Саме в такому розумінні XVIII з'їзд нашої партії вимагав *«піднесення культурно-техніч-*

ного рівня робітничого класу, передової і керівної сили соціалістичного суспільства, до рівня працівників інженерно-технічної праці» [5, 324]. І дійсно, робітничий клас у той період за своїм соціально-економічним становищем, моральними якостями, свідомістю не тільки не відставав від інтелігенції, але й багато в чому йшов попереду неї (в першу чергу це стосується старої інтелігенції). Відставав робітничий клас від інтелігенції і ще й зараз відстає за рівнем своїх спеціальних знань, загальної освіти. Якраз розрив у знаннях є однією з причин поділу трудящих соціалістичного суспільства (для яких характерна морально-політична єдність, соціально-економічна рівність) на працівників фізичної і розумової праці. З розв'язанням завдань комуністичного будівництва, як зазначається у Програмі КПРС, «відбудеться органічне з'єднання розумової і фізичної праці у виробничій діяльності людей. Інтелігенція перестане бути особливою соціальною верствою, трудівники фізичної праці за своїм культурно-технічним рівнем піднімуться до рівня людей розумової праці» [6, 346].

У значенні знань, умінь вживається поняття «культурно-технічний рівень» у Програмі КПРС також і тоді, коли йде мова про підвищення культурно-технічного рівня трудівників села. «Технічне переозброєння сільського господарства,— говорить в Програмі КПРС,— повинно поєднуватися з найпрогресивнішими формами і методами організації праці та виробництва, з всемірним підвищенням культурно-технічного рівня трудівників сільськогосподарського виробництва. В колгоспах і радгоспах все більше буде кваліфікованих працівників, що володітимуть новою технікою і матимуть спеціальну сільськогосподарську підготовку» [6, 357].

Тому, на наш погляд, при визначенні поняття «культурно-технічний рівень працівника» більш прийнятною є та точка зору, яка розглядає культурно-технічний рівень працівника як сукупність його суспільно-виробничого досвіду, трудових навичок, загальних і спеціальних знань та умінь застосовувати все це в практичній діяльності.

Розширення поняття за рахунок включення у нього інших елементів поняття «духовна культура», таких, як відношення до праці, свідомість, або усіх рис всебічно розвиненої особи, поперше, затушовує найцінніше в особі трудівника (трудова навичка, уміня, знання, від ступеня розвитку яких і залежить у цілому місце людини в суспільстві); по-друге,— приводить до ототожнення понять «культурно-технічний рівень працівника» і «всебічно розвинена особа». Аргументування подібних поглядів тезою, що «таке широке розуміння культурно-технічного рівня працівника цілком правомірне стосовно до соціалістичного суспільства, бо при соціалізмі, за умов вільної, творчої праці все-

бічно розвиваються духовні, моральні й фізичні якості особи», [17, 6] нам здається не зовсім переконливим.

Дійсно, поняття «культурно-технічний рівень працівника» є конкретно-історичним і змінюється у відповідності з розвитком своєї основи — продуктивних сил, а також виробничих відносин. Але із цього не випливає, що при соціалізмі його предмет має розширюватись до розмірів поняття «всебічно розвинена особа», адже в кожній суспільно-економічній формації працівник мусить мати певні загальні знання про оточуючу його природу і суспільство, володіти спеціальними знаннями і навичками в одній або декількох галузях виробництва. І чим на вищому ступені розвитку стоїть суспільство, тим глибші і ширші знання трудівника, тим складніші і всебічніші його трудові навички, досвід. Змінюється зміст, обсяг складових частин поняття, але самі вони переходять із однієї формації в іншу. Через це ми і можемо вести мову про культурно-технічний рівень працівника первісного, феодалного чи соціалістичного суспільства, порівнювати їх один з одним. Так, радянський робітник чи селянин на відміну від робітника чи селянина царської Росії знає значно більше про оточуючий світ, його знання більш наукові, звільнені від релігійного дурману, його суспільно-виробничий досвід ширший, всесторонніший. Ще глибшими і ширшими будуть загальноосвітній і спеціальний кругозір у людини комуністичного суспільства. Якраз кількістю, якістю знань, умінь, досвіду різняться культурно-технічний рівень працівника різних формацій, бо кожна наступна формація за рівнем розвитку виробництва, виробничими відносинами, стоїть значно вище попередньої.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що автори цитованої вище праці [17] з різних позицій розглядають сутність поняття «культурно-технічний рівень працівника» при соціалізмі і в інших формаціях. Тому твердження, що при соціалізмі поняття «культурно-технічний рівень працівника» повинно включати в себе й інші сторони людської особи, на нашу думку, не зовсім переконливе.

Іншою крайністю, на наш погляд, є також намагання окремих авторів звузити поняття «культурно-технічний рівень працівника» тільки до обсягу його виробничих навичок і технічних (спеціальних) знань.

Ця точка зору не враховує того моменту, що без засвоєння найелементарніших відомостей про оточуючий світ, без вивчення найпростіших закономірностей природи і суспільства навіть людина минулого, не говорячи вже про сучасну, не може оволодіти будь-яким трудовим процесом, спеціальністю. Чим вищий ступінь суспільного розвитку, тим ширшим і глибшим повинен бути погляд людини на оточуючий світ. У зв'язку з цим на певному етапі розвитку виникає потреба давати систематичну загальну підготовку спочатку окремим, а потім усім членам су-

спільства. Набираючи певного розмаху при капіталізмі, особливо з його вступом у машинний період, ця тенденція діє при соціалізмі і діятиме при комунізмі. І чим складніша ділянка роботи, техніка, багатше громадсько-політичне життя суспільства, тим вищим повинен бути рівень загальної освіти. Якщо, наприклад, в роки перших п'ятирічок для оволодіння технікою, участі у виробництві досить було мати освіту 4—7 класів, то тепер є немало робітничих спеціальностей, для освоєння яких необхідно мати середню освіту. Про велике значення загальної освіти свідчить також вимога Програми КПРС про здійснення протягом 1961—1980 рр. середньої загальної і політехнічної освіти спочатку для дітей шкільного віку, а потім для всіх бажаючих.

Це цілком зрозуміло. Адже в період колосального розвитку техніки, ускладнення виробництва, зростання духовної культури суспільства навіть рядовому працівнику вже недосить уміння читати й писати. Широкі і глибокі наукові знання про природу, виробництво, суспільні відносини людина одержує в різних загальноосвітніх і спеціальних навчальних закладах. Загальноосвітня підготовка повинна бути ведучою стороною культурно-технічного рівня працівника. Якраз за рівнем освіти і оцінюється культурно-технічний рівень працівника колективу, класу, визначається наскільки вони йдуть в ногу з найновішими досягненнями в галузі матеріального і духовного світу, яка потенціальна можливість оволодіння ними і участь в дальшому їх розвитку.

Тому не можна погодитись із В. Я. Летовим, який применшує значення загальних знань у культурно-технічному рівні робітників. «Головним у змісті поняття «культурно-технічний рівень робітничого класу,— пише він,— є питання росту технічних знань робітників» [12, 20].

Дискусійною, на наш погляд, є точка зору тих [21, 10—11], хто, намагаючись якось погодити різні твердження щодо поняття «культурно-технічний рівень працівника соціалістичного суспільства», розрізняють його широкий і вузький смисл. При цьому у вузьке, або власне значення поняття, включається загальна освіта, професійно-технічна підготовка. Широке значення поняття ототожнюється з процесом формування всебічно розвиненої особи або до поняття у вузькому значенні додаються інші риси особи, такі, як комуністичне ставлення до праці, комуністична свідомість. Нерідко таке поєднання різних сторін носить механічний характер.

Ось коротко деякі зауваження щодо поняття «культурно-технічний рівень працівника». Як видно з вищесказаного, це поняття складне як за своїм змістом, так і за обсягом і займає особливе місце серед інших понять, категорій історичного матеріалізму. Ця його складність і особливість полягає в тому, що в ньому відображаються безпосередні зв'язки людини з виробни-

цтвом, технікою, акумулюються всі ті сторони людини-трудівника, без яких був би неможливим процес виробництва. В зв'язку з цим стає зрозумілим включення поняття «високий культурно-технічний рівень трудящих» у визначення змісту матеріально-технічної бази комунізму, дане в Програмі КПРС [6, 348].

Потреби комуністичного будівництва в нашій країні вимагають дальшого удосконалення людини як продуктивної сили. У розв'язанні цього завдання значне місце займає теоретична і практична розробка проблеми культурно-технічного рівня трудящих.

Краткое содержание

В статье анализируются существующие в советской литературе основные точки зрения по вопросу о понятии «культурно-технический уровень работника». Главные из них следующие:

1. В понятие включаются специальные технические знания, производственный опыт и навыки работника.

2. Культурно-технический уровень работника определяется как совокупность его общественно-производственного опыта, общеобразовательных (общих, общекультурных), специальных (технических) знаний, трудовых навыков и умение их применять.

3. Кроме элементов, отмеченных выше, в понятие входят также такие, как «коммунистическое отношение к труду» или «коммунистическая сознательность».

4. В содержание понятия включаются все стороны гармонически развитой личности.

Автор придерживается того мнения, что культурно-технический уровень работника — это объем, уровень его общих и специальных знаний, общественно-производственного опыта, трудовых навыков, а также умение использовать все это в процессе труда.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Теорії додаткової вартості.— Капітал. Т. 4, ч. III. Політвидав України, 1964.

2. В. І. Ленін. Промова на III Всеросійському з'їзді робітників водного транспорту.— Твори. Т. 30.

3. В. І. Ленін. Завдання спілок молоді.— Твори. Т. 31.

4. В. І. Ленін. Краще менше та краще.— Твори. Т. 33.

5. Резолюції XVIII з'їзду ВКП(б). КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Ч. III. Вид. 7. Політвидав України, 1954.

6. Матеріали XXII з'їзду КПРС. Політвидав України, 1962.

7. В. Белозерцев. О росте культурно-технического уровня трудящихся при социализме.— В кн.: «Идеи коммунизма живут и побеждают». Ульяновск, 1961.

8. В. А. Ежов. Некоторые проблемы и методы изучения культурного роста рабочего класса СССР.— В кн.: «Из истории рабочего класса СССР». Л., Изд-во ЛГУ, 1962.

9. М. Т. Иовчук. Культурно-технический подъем трудящихся и его перспективы в период перерастания социализма в коммунизм. М., Изд-во МГУ, 1960.

10. О. В. Козлова. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса СССР. М., Госполитиздат СССР, 1959.

11. А. К. Курылев. Преодоление существенных различий между умственным и физическим трудом.— Проблема строительства коммунизма. М., Изд-во МГУ, 1963.

12. В. Я. Летов. Некоторые вопросы дальнейшей теоретической разработки проблемы стирания существенных социальных различий между интеллигенцией и работниками физического труда.— В кн.: Материалы межвузовской научно-теоретической конференции... Вып. IV. Рязань, 1963.

13. Г. В. Мокроносов. Подъем культурно-технического уровня рабочих СССР и его роль в преодолении существенного различия между умственным и физическим трудом.— Ж. «Философские науки», 1959, № 4.

14. В. С. Петренко. Зростання культурно-технічного рівня колгоспного селянства України. К., вид-во «Наукова думка», 1964.

15. Подъем культурно-технического уровня рабочего класса. М., Соцэкгиз, 1961.

16. Г. М. Окладной. Рост культурно-технического уровня колхозного крестьянства. Харьк. обл. изд-во, 1958.

17. Л. В. Сохань, З. О. Сільченко. Технічний прогрес і робітник. К., Вид-во АН УРСР, 1963.

18. В. С. Хмелівська. Піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу. К., Вид-во АН УРСР, 1963.

19. М. И. Чистяков. Повышение культурно-технического уровня трудящихся СССР. М., Экономиздат, 1962.

20. А. О. Табалдиев. О содержании понятия «культурно-технический уровень трудящихся».— В кн.: Тезисы докладов научной конференции профессорско-преподавательского состава Киргизского ун-та (секция философских наук). Фрунзе, 1961.

БУДІВНИЦТВО КОМУНІЗМУ І ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СІМ'Ї

Вступ СРСР у період будівництва комунізму характеризується істотними змінами в усіх галузях суспільно-політичного, економічного і культурного життя нашої країни, які неминуче ведуть до якісних змін і у галузі шлюбно-сімейних відносин, у тому числі в господарсько-економічній діяльності сім'ї.

Сім'я за становищем у суспільстві і своєю природою нерозривно зв'язана з багатьма явищами суспільного життя, відчуває на собі їх вплив і в свою чергу впливає на них. Основні етапи розвитку сім'ї відбивають своєрідність основних ступенів суспільно-економічних формацій. Найбільш загальні, істотні риси сім'ї визначаються існуючим способом виробництва.

В первісному суспільстві при родовому ладі рівень розвитку виробництва був настільки низьким, що сім'я не могла бути господарсько-економічним осередком суспільства. Таким осередком лишався рід або його підрозділ — велика материнська сім'я, що об'єднувала кілька поколінь родичів по жіночій лінії.

Дальший розвиток продуктивних сил створив економічні умови для існування кількісно менших, ніж родова громада, колективів. При розкладі первісно-общинного ладу виникає моногамна сім'я, яка стає основним господарсько-економічним осередком суспільства, носієм приватної власності.

Найвищого розвитку сім'я як господарсько-економічна одиниця досягає в епоху феодалізму. Це слабо зв'язане з суспільним виробництвом господарство, в якому поєднуються всі види землеробського і ремісничого виробництва засобів життя, необхідних членам сімейного колективу.

Внаслідок дальшого розвитку суспільного виробництва, зростання поділу праці і зміцнення ринкових зв'язків складаються передумови для ліквідації натурально-виробничого типу сім'ї.

При капіталізмі сім'я поступово втрачає своє колишнє виробниче значення. З розвитком крупного суспільного виробництва ряд господарсько-побутових обов'язків сім'ї відпадає. Господарсько-економічна діяльність сім'ї у цей період зводиться в основному до остаточного завершення процесу суспільного виробництва товарів широкого вжитку.

Соціалістична революція — неминучий наслідок розвитку капіталізму і загострення його внутрішніх суперечностей, кладе початок новому етапу в розвитку шлюбно-сімейних відносин. Індустриалізація країни і колективізація сільського господарства, що проводяться в ході соціалістичного будівництва, справляють вирішальний вплив на господарсько-економічну функцію сім'ї, на співвідношення між економічною і духовною сторонами шлюбно-сімейних відносин. Сім'я при соціалізмі перестає бути господарською одиницею суспільства. Правда, сім'я колгоспника ще зберігає частину ознак господарсько-економічної клітинки суспільства, оскільки має особисте підсобне господарство, але з розвитком суспільного виробництва його значення втрачатиметься.

Соціалізм повністю не звільняє сімейний колектив від господарсько-економічної діяльності. Вона проявляється головним чином у веденні домашнього господарства, яке втрачає свій власницько-індивідуалістичний характер і стає однією з ланок соціалістичного розподілу за працею. Домашнє господарство включає в себе ряд різноманітних функцій: догляд за дітьми і престарілими, дотримання порядку в житлових приміщеннях, приготування їжі і зв'язані з цим закупки продуктів, миття посуду тощо.

За роки Радянської влади в діяльності сім'ї по веденню домашнього господарства відбулися істотні зміни. Будівництво благоустроєних житлових будинків з необхідними комунальними вигодами, використання в широких масштабах для побутових потреб електроенергії та природного газу значно скоротили обсяг домашньої праці і звузили сферу її застосування. Розвиток текстильної, швейної, харчової, консервної та ін. галузей промисловості, збільшення виробництва напівфабрикатів та готових кулінарних виробів частково витіснили домашню працю.

У результаті усупільнення окремих сторін побуту трудящих від домашнього господарства в містах і селищах міського типу відпало ряд функцій. Так, наприклад, промислова випічка хліба звільнила жінок від цієї важкої праці в домашніх умовах.

Проте домашнє господарство все ще поглинає величезну кількість праці. Воно відриває від суспільного виробництва значну кількість робочої сили, різко скорочує вільний час трудящих, необхідний їм для відпочинку і духовного розвитку.

За підрахунками економістів, у нашій країні в домашньому господарстві щорічно витрачається не менше 100 млрд. людиноднів, що приблизно дорівнює річному бюджетові 40 млн. чоловік [7, 71].

У період будівництва комунізму внаслідок розширення сітки підприємств побутового обслуговування відбувається даліше згортання непродуктивного домашнього господарства. Цей процес перебуває у прямій залежності від рівня розвитку продук-

тивних сил країни і має поступовий і тривалий характер. Ось чому, на нашу думку, відірваними від дійсності, передчасними є пропозиції деяких архітекторів про будівництво будинків з квартирами без індивідуальних кухонь, бо в даний момент у нашій країні ще не створені необхідні умови для заміни домашнього харчування громадським.

Передчасним виявилось також обмеження особистого підсобного господарства колгоспників, робітників і службовців, що проводилось в останні роки. У доповіді «Про державний план розвитку народного господарства СРСР на 1965 рік» на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР шостого скликання відзначалось: «Надаючи першорядного значення розвитку громадського виробництва у радгоспах і колгоспах, партія і уряд водночас визнали необхідним зняти нерозумні, безпідставні обмеження з особистого підсобного господарства колгоспників, робітників і службовців, скасувати податок з осіб, які мають худобу, прийняти рішення про продаж концентрованих кормів власникам худоби» [4].

Життя показало, що існує принципова відмінність між штучним прискоренням усупільнення домашнього господарства, яке веде до підриву основ комуністичної економіки і дискредитує ідеї комунізму, і реальним, що ґрунтується на всемірному використанні можливостей і переваг соціалістичної економіки, зростанні комуністичної свідомості і культурного рівня трудящих.

К. Маркс і Ф. Енгельс в «Німецькій ідеології» підкреслювали, що «в усі попередні періоди знищення відособленого господарства, невіддільне від знищення приватної власності, було вже тому неможливе, що для цього ще не було матеріальних умов. Організація спільного домашнього господарства передбачає розвиток машин, використання сил природи і багатьох інших продуктивних сил, наприклад водопроводу, газового освітлення, парового опалення і т. д., усунення [протилежності] міста і села. Без цих умов саме спільне господарство, в свою чергу, не стане новою продуктивною силою, буде позбавлене всякого матеріального базису, ґрунтуватиметься на суто теоретичній основі...» [1, 26—27].

Матеріальною основою поступового згортання, а потім і відмирання домашнього господарства і докорінної його перебудови є могутнє піднесення всіх галузей суспільного виробництва і всебічний розвиток суспільної сфери побутового обслуговування населення.

Створення матеріально-технічної бази комунізму дозволить принципіально по-новому організувати на науковій основі господарський уклад життя суспільства, перетворити домашнє господарство в галузь крупного суспільного виробництва.

Отже, домашнє господарство, а значить, і умови життя радянських людей безпосередньо залежать від стану продуктивних сил і рівня продуктивності суспільної праці в країні. У свою чергу, кожний крок до усуспільнення побуту прямо чи посередньо сприяє підвищенню продуктивності праці в суспільному виробництві.

У здійсненні проблеми поступового усуспільнення домашнього господарства важливе значення має рівень виховної роботи серед населення. Не можна забувати живучості певних традицій у психології людей, які віками ведуть своє відокремлене домашньо-сімейне господарство.

До останнього часу можливості усуспільнення домашнього господарства були обмеженими. Це пояснюється, по-перше, надзвичайно низьким рівнем економічного розвитку країни, який дістався у спадщину від царської Росії, і, по-друге, величезною шкодою, якої завдали народному господарству руйнівні війни, нав'язані нам імперіалістичними агресорами.

Створена самовідданою працею могутня і всебічно розвинута економіка дозволила в наш час розгорнути повсюдно масову боротьбу за перебудову дрібного домашнього господарства, всемірне поліпшення побуту трудящих, здійснення ленінської програми повного і остаточного звільнення жінки.

Проблема згортання домашньо-сімейного господарства і докорінної перебудови на цій основі побуту трудящих зараз є однією з найважливіших у житті суспільства. Вона стала актуальним, практичним завданням будівництва комунізму. Постанови партії та уряду про прискорення та поліпшення житлового будівництва, дальший розвиток торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування населення, розширення сітки дитячих установ докорінно змінюють побутові умови сім'ї. «Необхідно забезпечити умови,— говориться в Програмі КПРС,— для скорочення і полегшення жіночої праці в домашньому господарстві, а потім створити можливості для заміни цієї праці громадськими формами задоволення матеріально-побутових потреб сім'ї. З цією метою у великій мірі поширяться в домашньому господарстві удосконалені дешеві побутові машини, пристрої, електроприлади; повністю будуть задоволені в найближчі роки потреби населення в підприємствах побутового обслуговування» [3, 371].

Широке застосування електричної енергії для обробки продуктів, приготування їжі, миття посуду, прибирання приміщення тощо значно полегшує працю і скорочує час, який члени сім'ї, особливо жінки, змушені витратити на ведення домашнього господарства.

Про темпи механізації і електрифікації домашньої праці в СРСР можна судити з даних таблиці [5, 508]:

**Продаж товарів культурно-побутового призначення через державну
і кооперативну торгівлю (у тис. шт.).**

Товари	Роки				
	1950	1958	1960	1962	1963
Швейні машини	510	2737	3337	2586	2385
Холодильники	1,2	340	518	805	861
Пральні машини	0,3	513	907	1734	2180
Електропилососи	6	220	417	575	623

Однак нинішній рівень виробництва цих предметів не задовольняє всезростаючих потреб населення. Державним планом розвитку народного господарства СРСР на 1965 р. передбачено дальше збільшення кількості і поліпшення якості предметів побутового призначення. Так, уже в 1965 р. намічається продати понад 1 млн. 800 тис. холодильників. Це на 76% більше, ніж у 1964 р. [4].

Скорочення і полегшення домашньої праці за допомогою різних механізмів і електроприладів є лише допоміжним засобом згортання господарсько-економічної діяльності сім'ї, формування комуністичного побуту. Більш радикальним є впровадження в побут суспільних форм задоволення матеріально-побутових потреб. Це означає подолання відокремленості домашнього господарства, максимальну передачу господарських функцій сім'ї спеціалізованим суспільним підприємствам, які базуються на сучасній машинній техніці і передових методах обслуговування.

Матеріально-технічна база комунізму створює необхідні передумови для того, щоб поступово всі важкі і трудомісткі функції зникли з домашньої праці, а домоводство значно полегшилось.

За роки семирічки побутове обслуговування населення помітно поліпшилось. Відкрито десятки тисяч нових ательє, павільйонів, майстерень тощо. Створено великі механізовані фабрики індивідуального пошиву і ремонту одягу та взуття, сотні фабрик хімічної чистки одягу, фабрики-пральні, заводи по ремонту побутових машин і приладів. Широко впроваджуються нові форми обслуговування: бюро добрих послуг, видача населенню речей напрокат; виїзди бригад для прийому замовлень на підприємства, в колгоспи і радгоспи, на квартири трудящих.

Відбувається поступове стирання господарсько-побутових відмінностей між робітничою і колгоспною, міською і сільською сім'ями. За останні роки виросли сотні сіл з водопроводом, паровим опаленням, газом. До послуг сільських жителів магазини, майстерні побутового обслуговування, хлібопекарні, їдальні, па-

лаці культури тощо. Такими селами є Ксаверівка і Жовтневе на Київщині, Лісоводи в Хмельницькій області, Ковчин на Чернігівщині, Погребки на Сумщині, Дорошев на Львівщині, Мар'янівка в Донецькій області, Копанка і Чобручі в Молдавії, Снов у Білорусії, Заркент в Середній Азії, станиця Каневська в Краснодарському краї та багато інших колгоспних селищ, де умови життя і побуту мало чим відрізняються від міських. Практичне розв'язання цього питання має важливе значення для ліквідації культурно-побутових відмінностей між містом і селом.

І все ж досягнутий рівень побутового обслуговування нас задовольнити не може. На сесії Верховної Ради СРСР шостого скликання відзначалось, що виконкомі місцевих Рад і місцеві господарські органи не приділяють належної уваги службі побуту, не виконують планових завдань по поліпшенню побутового обслуговування трудящих. У Державному плані розвитку народного господарства СРСР на 1965 р. передбачено збільшити обсяг робіт по побутовому обслуговуванню населення порівняно з 1964 р. на 19%. У сільській місцевості обсяг цих робіт зросте більш ніж у 1,5 раза [4]. Особливо розшириться сітка пралень, бань, підприємств хімічної чистки одягу, майстерень по ремонту побутових приладів.

Необхідною передумовою перебудови домашнього господарства є створення широкої сітки підприємств громадського харчування.

Розробляючи загальні закономірності побудови комуністичного господарства, основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс надавали великого значення організації доступного для широких мас трудящих громадського харчування.

«Можна сміливо припустити,— говорив Ф. Енгельс,— що при громадському приготуванні їжі і при громадському обслуговуванні легко було б звільнити дві третини зайнятих цією справою робітників, причому остання третина могла б краще і уважніше виконувати свою роботу, ніж тепер» [2, 519].

Організоване на науково-гігієнічній основі громадське харчування покликане відігравати важливу роль у зміцненні здоров'я і підвищенні працездатності радянських людей. Внаслідок використання передової технології і науково обгрунтованих методів приготування їжі підприємства громадського харчування мають великі можливості для обслуговування населення якісною і висококалорійною їжею. Організуючи харчування на фабриках і заводах, транспорті і будовах, громадські їдальні сприяють зростанню продуктивності праці працівників сфери матеріального виробництва.

Розвиток громадського харчування характеризується розширенням сітки його підприємств і створенням необхідних економіч-

них передумов. На кінець 1963 р. їх число досягло 169,7 тис. одиниць [5, 525].

Однак якісний аналіз підприємств громадського харчування показує, що в перше десятиріччя після Великої Вітчизняної війни сітка підприємств громадського харчування розвивалась головним чином за рахунок буфетів. І хоч за останні роки у нас відкрито багато їдалень і ресторанів, буфети все ще складають більше половини всіх підприємств громадського харчування.

Особливо відстає розвиток громадського харчування на селі. Так, на Україні в 1964 р. у 7 тис. колгоспів підприємств громадського харчування було лише 300 [6, 40].

Продукція буфетів, їдалень, кафе, ресторанів залишається все ще відносно дорогою, а якість страв — низькою.

Із-за зазначених недоліків громадське харчування на комуністичних засадах ще не зайняло належного йому місця, і домашнє приготування їжі залишається переважаючим.

Так, за даними Українського науково-дослідного інституту торгівлі і громадського харчування, послугами підприємств громадського харчування у 1964 р. користувалося лише 16—18% населення республіки [6, 39].

Життя настійно вимагає рішучого поліпшення організації торгівлі продовольчими товарами і швидкого розвитку громадського харчування, яке повинно стати справді масовим, зручним і вигідним для широких мас трудящих. Завдання полягає в тому, щоб населення країни при мінімальних затратах часу, в умовах високої культури обслуговування і максимальних зручностей могло одержувати необхідне харчування за місцем праці і навчання, місцем проживання, у місцях відпочинку тощо.

У Програмі КПРС записано: «Повинно бути докорінно поліпшене обслуговування споживачів і якість продукції їдалень з тим, щоб обіди в їдальнях були смачні й поживні і коштували сім'ї дешевше, ніж при домашньому приготуванні їжі. Зниження цін на продукцію громадського харчування випереджатиме зниження цін на продовольство в торговельній сітці» [3, 371].

Це буде заохочувати населення постійно користуватися послугами громадського харчування, а також благотворно впливатиме на бюджет радянських сімей. Для цього необхідно розвивати і вдосконалювати прогресивні форми обслуговування населення, впроваджувати організацію сімейних обідів на підприємствах громадського харчування, відпуск і доставку їх додому та інші форми.

Ми розглянули деякі сторони усупільнення побуту і побутового відмирання на цій основі господарсько-економічної діяльності сім'ї в період будівництва комунізму. У прискоренні цього процесу важливе значення має зростання суспільних фондів споживання. Вже тепер дитячі дошкільні установи, школи-інтернати, школи і групи з продовженим днем в значній мірі

утримуються за рахунок суспільних фондів. Програмою КПРС передбачено за рахунок останніх здійснити безплатне користування квартирами, комунальними послугами, деякими видами побутового обслуговування, поступовий перехід до безплатного громадського харчування на підприємствах і в установах.

Повне розв'язання проблеми усуспільнення домашнього господарства, необхідною передумовою якого є незрівнянно вищий рівень розвитку всіх галузей народного господарства і суспільної сфери обслуговування, потребує тривалого часу.

Проте було б помилково вважати, що з усуспільненням домашнього господарства повністю відпаде домашня праця. Комунізм передбачає таку різноманітність запитів і потреб особи, яких не знало жодне суспільство. Тому і в комуністичному суспільстві кожна людина і кожна сім'я витрачатиме певну кількість часу на самообслуговування, тобто на виконання таких функцій, які неможливо відокремити від самої людини. Але ця праця матиме дуже мало спільного з працею, яка виконується у домашньому господарстві тепер.

У літературі висловлюється припущення, що в комуністичному суспільстві може зберегтися невелике любительське господарство, викликане не економічною необхідністю, а захопленням і схильністю окремих осіб [8, 9].

Корінні зміни, які відбуваються в господарсько-економічній діяльності сім'ї в процесі комуністичного будівництва, ведуть до інших важливих соціальних змін. Однією з них є створення сприятливих умов для виховання дітей. Всемірне полегшення домашньої праці за рахунок її механізації, а також впровадження в побут суспільних форм задоволення матеріально-побутових потреб, поряд із скороченням робочого дня, вивільняють час, який потрібен для виховання дітей, різко зменшують дію об'єктивних причин, що викликають сімейні неполадки і конфлікти.

Другим соціальним наслідком цього процесу є ліквідація залишків нерівності жінки в сім'ї і побуті, створення необхідних умов для поєднання щасливого материнства з активною і творчою участю жінки в суспільній праці та громадській діяльності.

Краткое содержание

Статья посвящена исследованию хозяйственно-экономической деятельности семьи в период строительства коммунизма.

Основное внимание автор уделяет анализу путей обобществления домашнего хозяйства, отмечает существенные недостатки, имеющиеся в этом деле. В статье подчеркивается принципиальное различие между искусственным ускорением обобществления домашнего хозяйства, которое ведет к подрыву основ ком-

мунистической экономики и дискредитирует идеи коммунизма и реальным ускорением этого процесса, основанном на всемерном использовании возможностей и преимущества социалистической экономики, росте коммунистической сознательности и культурно-технического уровня трудящихся.

Преобразования в хозяйственно-экономической деятельности семьи рассматриваются в связи с социальными последствиями, которые эти преобразования влекут за собой.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Німецька ідеологія.— Твори. Т. 3. Держполітвидав УРСР, 1959.
2. Ф. Енгельс. Ельберфельдські промови.— К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 2. Держполітвидав УРСР, 1958.
3. Матеріали XXII з'їзду КПРС. Держполітвидав УРСР, 1962.
4. Про державний план розвитку народного господарства СРСР на 1965 р. Доповідь Косигіна О. М.— «Радянська Україна», 1964, 10 грудня.
5. Народное хозяйство СССР в 1963 г. Статистический ежегодник. М., «Статистика», 1965.
6. В. Задорожний, О. Романов. За дальший розвиток громадського харчування.— «Комуніст України», 1964, № 1.
7. В. Г. Синицын. Формирование коммунистического быта.— «Коммунист», 1963, № 11.
8. Н. Соловьев. Семья в советском обществе. М., Госполитиздат СССР, 1962.
9. А. Г. Харчев. Брак и семья в СССР. М., изд-во «Мысль», 1964.

ФОРМУЛА КОМУНІЗМУ «ВІД КОЖНОГО ЗА ЙОГО ЗДІБНОСТЯМИ»

Сучасна соціологічна література все частіше звертається до формули комунізму: «Від кожного за його здібностями, кожному — за потребами». Але переважно розкривається зміст її другої, економічної частини і майже не говориться про зміст першої частини. А тим часом обидві частини цієї формули тісно взаємозв'язані, бо розподілу за потребами можна досягти лише тоді, коли кожний член суспільства працюватиме в повну силу своїх здібностей.

У психологічній літературі здібності визначаються як стійкі властивості людини, що виявляються в її навчальній, виробничій та іншій діяльності і є необхідною умовою її успіху [1, 526].

У психології та філософії тривалий час існувало неправильне, ідеалістичне уявлення про природженість і незмінність здібностей. Таке уявлення про здібності повністю відкидало практичне значення цієї проблеми, і служило реакційним теоріям для виправдання існуючої нерівності народів і класів. Теорія природженості здібностей і талантів визнавала ці категорії природними, а не соціальними, вона заперечувала роль соціального досвіду, суспільного середовища у формуванні здібностей. Згідно з теорією природжених здібностей, будь-який активний вплив на процес їх формування виключається, і роль науки зводиться до вимірювання певної константи — потенціалу здібностей, що їх має певна людина.

Сучасна наука, довівши хибність положення про природженість і незмінність властивостей людської психіки, повністю відкинула ці реакційні теорії. Вона визнає, що психічні властивості людини формуються у ході суспільно-історичного розвитку. Здібності людини розвиваються у процесі життя і оволодіння нею предметами і явищами, створеними суспільно-історичною практикою людства. В людині поза соціальним середовищем ніколи не змогли б сформуватися здібності.

Підкреслюючи, що здібності формуються в процесі оволодіння людиною всім тим, що створено попередніми поколіннями, марксистсько-ленінська наука не заперечує природженості на-

хилів. Нахили — це передумови, задатки майбутніх здібностей і талантів. Проблема нахилів дуже важлива, без її розв'язання не можна зрозуміти природу здібностей, бо вони можуть розвиватися лише на основі нахилів. Нахили бувають найрізноманітнішими. Це фізіологічні властивості людини, які пов'язані головним чином з функціональною діяльністю мозку (його більшою або меншою збудливістю, рухливістю, швидкістю утворення тимчасових зв'язків), це також її анатомічні властивості.

На основі однакових нахилів, в залежності від умов, в яких перебуває людина, можуть виробитися різні здібності. Тому нахил багатозначний, тобто має широкі й різноманітні можливості для практичної реалізації. Проте не можна припускати, що нахили, на основі яких формуються здібності, визначають те, що одна людина, наприклад, обов'язково стане художником, друга скульптором, третя архітектором тощо. Нахили не визначають, а лише зумовлюють розвиток здібностей, вони не причина, а умова їх розвитку.

Радянські психологи піддали гострій критиці погляди, за якими для кожної здібності визначається свій нахил. Нахили — це лише одна з умов формування здібностей людини. Другою важливою умовою є оточуючий людину світ предметів і явищ, створений поколіннями людей. Саме він несе людині істинно людське, тому друга умова формування здібностей є головною.

Проблема здібностей і талантів, їх виявлення та виховання набуває особливо важливого значення в період переходу від соціалізму до комунізму.

Що ж означає проголошений комунізмом великий принцип «від кожного за його здібностями»? Перш за все, що люди не рівні за своїми здібностями. Неправильно твердять буржуазні ідеологи ніби соціалізм нівелює всіх людей, ігнорує відмінність в особистих якостях, здібностях тощо. У відповіді ліберальному професорові Туган-Барановському В. І. Ленін писав: «Коли говорять, що досвід і розум свідчать, що люди *не* рівні, то під рівністю розуміють рівність *здібностей* або *однаковість* фізичних сил і душевних здібностей людей. Само собою розуміється, що в цьому значенні люди *не* рівні» [2, 124]. Говорячи це, В. І. Ленін мав на увазі *не* тільки сучасне, але й майбутнє суспільство: «...*рівності* сил і здібностей людей в соціалістичному суспільстві ждати безглуздо» [2, 126].

Соціалізм здійснив нівелювання у відношенні кожного члена суспільства до власності на засоби виробництва, до суспільного багатства. Проте це не означає, що нівелюються здібності членів соціалістичного суспільства. Навпаки, при соціалізмі створюються умови для всебічного розвитку здібностей людини.

Принцип «від кожного за його здібностями» означає не тільки відмінність людей за здібностями, але й забезпечення для

всіх рівних умов розвитку, тобто свободу вибору спеціальності, до якої у людини є найбільша схильність, або професії у відповідності до здібностей, що до цього часу сформувались у неї. Цей принцип означає також, що людина повинна використати всі можливості для розвитку своїх здібностей.

Лише суспільство, засноване на суспільній власності на засоби виробництва, може здійснити великий принцип «від кожного за його здібностями», який є його специфічним законом. Цей принцип не може навіть частково здійснити ніяке експлуаторське суспільство, навіть найрозвинутіше — капіталізм. Воно заважає більшості людей проявляти і розвивати здібності і таланти, «яких у народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами...», — зазначав В. І. Ленін.

При капіталізмі пануючий клас концентрує в своїх руках не тільки матеріальні, але й духовні багатства. Тому більшість населення змушена задовольнятися тим мінімумом культурного розвитку, який необхідний для виробничої праці. Капіталізм культивує дискримінацію людей за їх походженням. Буржуазне законодавство, лицемірно проголошуючи в своїх конституціях свободу, фактично зберігає нерівноправне становище людей в усіх галузях життя.

Соціалізм, відкривши для всіх трудящих широкий і вільний доступ до культури, створює умови для розвитку здібностей і талантів всіх членів суспільства. Проте при соціалізмі специфічний закон комуністичної формації «від кожного за його здібностями» діє обмежено. Ця обмеженість полягає в тому, що соціалізм створює однакові можливості для розвитку здібностей кожної особи лише з точки зору суспільних умов, а з точки зору окремої особи ці умови різні. Ця різниця в умовах розвитку здібностей окремої особи повністю буде усунена лише при комунізмі. Обмеженість дії принципу «від кожного за його здібностями» полягає також в тому, що соціалізм, надавши всім людям рівні можливості для формування і розвитку своїх здібностей, проголосивши право вільного вибору професії, ще не забезпечує повністю цього права. На виборі професії відбиваються інколи матеріальні міркування. Людина при виборі професії керується тим, який зарібок вона зможе одержувати, скільки років їй потрібно буде вчитись, щоб оволодіти професією тощо.

Свободу вибору професії не можна розглядати як суб'єктивну діяльність, яка існує незалежно від необхідності. Пов'язана з практичною діяльністю людей, вона залежить від необхідності прикладати свої здібності у певних галузях життя. Ця необхідність продиктована потребою суспільства в тому чи іншому розвитку продуктивних сил. Необхідність примінати здібності

в певних галузях діяльності викликала у суспільства потребу диференціювати здібності людей в певних пропорціях. Ці пропорції залежать від рівня розвитку продуктивних сил суспільства і впливають на свободу вибору професії людьми.

Потреба у великій кількості людей певної професії обмежує сферу прикладання різних здібностей людей, оскільки більшість з них змушена працювати в одній галузі. Сучасний рівень техніки вимагає великої кількості людей для розв'язання господарчих завдань суспільства. Комуністичне суспільство, досягнувши найвищої стадії розвитку, вирішуватиме численні завдання з допомогою досконалих машин, із залученням мінімальної кількості людей. В цих умовах створиться можливість застосування здібностей людини в найрізноманітніших галузях життя. Причому пропорції диференціації цих здібностей визначатимуться схильностями людей.

Як уже відмічалось, принцип «від кожного за його здібностями» означає можливість використання суспільством усіх тих здібностей людини, для розвитку яких у неї є нахили. Але здійснення цієї можливості при соціалізмі обмежується дією закону поділу праці, який прикріплює робітника до певної професії, а також недостатньо високим рівнем розвитку продуктивних сил, від якого залежить збільшення вільного часу людини. Зараз людина використовує тільки незначну частину своїх фізичних і розумових здібностей, і різниця між тією силою, яку вона використовує, і тією, яка насправді є в її розпорядженні, — це різниця між тим, ким людина є, і тим, ким вона має бути.

Людина за своєю природою схильна до різноманітної діяльності. Оскільки процес виробництва пов'язаний з певною спеціалізацією, то задовольнити всі потреби людини в діяльності в процесі виробництва неможливо. При комунізмі, коли розвиток продуктивних сил буде достатньо високим, вільний час збільшиться настільки, що це дасть можливість повністю розкрити всі творчі нахили людини. Виходячи з аналізу взаємозв'язку між розвитком техніки, поділом праці й розвитком людини, К. Маркс сформулював закон зміни праці як загальний закон суспільного виробництва. Закон зміни праці — специфічний закон комунізму.

Якщо спробувати визначити поняття «багатогранний розвиток здібностей особи» стосовно до періоду розвитку вищої фази комунізму, то можна було б сказати, що воно означає розвиток здібностей в основних галузях: виробничій, науковій, художній, суспільно-організаторській і виховній при умові збереження спеціалізації в кожній з них. Неможливо, щоб людина розвивала здібності в усіх галузях науки або мистецтва. Такий універсалізм можливий лише у формі дилетантизму. Справжній універсалізм здібностей особи виразиться в тому, що для людини

буде відкрита радість творчості в основних галузях діяльності (але не обов'язково в усіх). Тому форми всебічного розвитку здібностей і поєднання родів творчої діяльності будуть різноманітними. Тепер уже визначились тенденції всебічного розвитку здібностей особи. Ці тенденції відбиваються в поєднанні професій, в професіях широкого профілю, в так званих «наскрізних» професіях, а також у широкій участі наших людей в роботі університетів культури, в олімпіадах художньої самодіяльності та спартакіадах, де трудящі мають можливість поповнити запас своїх знань, виявити і розвинути свої здібності.

При комунізмі, коли людина зможе застосувати всі ті здібності, для розвитку яких у неї є хороші умови, коли вона зможе використати всі свої можливості, тоді повністю здійсниться принцип «від кожного за його здібностями».

Марксизм-ленінізм вчить, що досягти повної досконалості людини можна лише при комунізмі. Формулюючи закон про всебічний розвиток особи, Маркс пов'язує його не тільки з технікою комуністичного суспільства, а насамперед з характером виробничих відносин. У «Капіталі» Маркс вказує на політичні передумови розвитку особи, а саме — на необхідність завоювання політичної влади робітничим класом як необхідну умову дії закону багатогранного розвитку здібностей.

Отже, великий принцип «від кожного за його здібностями», який проголошується науковим комунізмом, при соціалізмі діє неповно. Необмежений простір для своєї дії він одержить на вищій фазі комунізму, коли людина відродиться в усьому багатстві своєї натури і матиме можливість всебічно розвивати свої здібності. Комунізм, який проголосив одним з головних своїх принципів необхідність розкриття всіх людських сил і можливостей, забезпечить завдяки цьому здійснення розподілу за потребами, бо можливість досягати найвищих у кількісному і якісному відношенні результатів виробничої діяльності залежить не тільки від технічної оснащеності виробництва, але й від підготовленості людей, від знань, вміння, досвіду і значною мірою від їх здібностей.

Здійснення принципу «від кожного за його здібностями» має велике значення для розвитку не тільки всього суспільства, але й окремої особи, оскільки можливість повністю розкрити і використати свої здібності дає людині глибоке задоволення.

Краткое содержание

Принцип коммунизма «от каждого по способностям» означает следующее:

1. Люди не равны по своим способностям. Это различие заключается не в том, что одни более, а другие менее способны.

Вопрос о различиях в способностях сводится к тому, что у одних ярче обнаруживаются способности в такой-то области, а у других — в другой.

2. Для каждого человека должны быть обеспечены равные условия для развития способностей.

3. Каждому человеку должна быть обеспечена свобода выбора профессии.

4. Общество должно использовать все возможности человека, т. е. все те способности, для развития которых у него имеются хорошие задатки.

Принцип «от каждого по способностям» полностью может быть осуществлен лишь на высшей фазе коммунизма. При капитализме он не только не может быть осуществлен, но даже не может быть поставлен. При социализме принцип «от каждого по способностям» действует ограниченно.

При коммунизме, когда все эти ограничения отпадут, получит полный простор для действия принцип «от каждого по способностям».

ЛІТЕРАТУРА

1. Г. С. Костюк. Психологія. К., 1956, стор. 526.
2. В. І. Ленін. Твори. Т. 20.

ВПЛИВ ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ НА ПСИХОЛОГІЮ І МОРАЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ЛЮДЕЙ

Технічний прогрес є великим соціально-психологічним збудником мільйонів індивідуальних помислів, почуттів, волі, які синтезуються в колективну психологію радянського суспільства. Прогрес науки і техніки вимагає людей нового психічного складу, а також високих моральних якостей. Такі риси формуються в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму.

Технічний прогрес підвищує соціальну значущість людської особи. З гносеологічної і соціальної точок зору існує принципова відмінність між людиною, яка володіє науковими знаннями, і людиною, яка не володіє ними. Природничо-наукові знання і технічні навички є свідченням високої зрілості людини, показником її влади над природою.

У сучасних умовах спостерігається тенденція, згідно з якою роль і значення спеціалістів у галузі науки і техніки неухильно зростає. Однобічне, метафізичне сприйняття цієї тенденції буржуазними соціологами привело їх до теорій технократії і менеджризму (Д. Бернхем, А. Фріш, У. Росту, Р. Дракер, В. Уайт та ін.).

Гносеологічні корені концепції технократії полягають у переоцінці, фетишизації науково-технічних спеціалістів, менеджризму, у перебільшенні ролі управляючих в індустріалізованому капіталістичному виробництві. Обидві ці концепції є соціальним породженням імперіалізму. Вони дають суб'єктивістське тлумачення ролі і значення технічної інтелігенції і організаторів у сучасному капіталістичному суспільстві. Соціальні корені їх криються у пануванні приватної капіталістичної власності, у буржуазній фетишизації товарів, грошей, а в останні роки — спеціалістів-техніків і організаторів виробництва.

У соціалістичному суспільстві немає соціального ґрунту для технократичних теорій, хоча роль і значення спеціалістів у техніці і управлінні зростає. Пояснюється це природою соціалістичних виробничих відносин, пануванням суспільної власності на знаряддя і засоби виробництва.

Нова техніка ставить підвищені вимоги до організатора і ке-

рівника виробництва, морально-психологічними якостями якого є: а) постійна увага до нової техніки і технології; б) нетерпимість до технічного консерватизму; в) активне впровадження технічних новинок у виробництво; г) підвищене почуття нового у відношенні технології і організації виробництва; д) сміливість і мужність у боротьбі за нові технічні ідеї і винаходи; е) загальнонаукова ерудиція і глибокі спеціальні знання, вимогливе ставлення до своїх і чужих висновків у пошуках об'єктивної істини; є) діловитість, що ґрунтується на глибоких знаннях; ж) підвищене почуття відповідальності перед своїм виробничим колективом і всім соціалістичним суспільством.

Технічний прогрес різко підвищує почуття соціальної відповідальності людини. Якщо взяти, наприклад, неавтоматизоване виробництво, то там недоліки і помилки, допущені в роботі одним робітником, нейтралізують інші робітники.

А якщо лише один робітник (диспетчер, технік, наладчик, контролер) обслуговує автоматичну лінію, то його помилки неминуче позначаться на роботі всієї лінії. Коли врахувати, що сучасне виробництво є масовим, то стане зрозуміло, яких матеріальних збитків може нанести суспільству безвідповідальність навіть однієї людини. Технічне керівництво, особливо новими галузями господарства, як правило, здійснюється централізовано. Тому від одного службовця міністерства або главка залежить нормальне функціонування багатьох споріднених підприємств. Добре, якщо він діловий, оперативний, точний і акуратний у своїх службових діях. Ну, а якщо ні? Тоді одна людина може внести розлад у роботу цілих виробничих колективів, загубити прогресивну ідею, наукове відкриття чи технічний винахід. Звідси важливий соціологічний висновок: науково-технічний прогрес підвищує відповідальність будь-якої службової особи, від якої значною мірою залежить бути чи не бути прогресу, а також ціною яких зусиль цей прогрес буде досягнуто. Ось чому кожна радянська людина у своїй повсякденній діяльності повинна керуватися законом оптимальності, добиватися його суворої реалізації у тій галузі виробництва, науки, техніки і культури, де вона працює [2, 10].

У науці і техніці постійно борються між собою нове і старе. За ними стоять певні групи людей, колективи. Часто буває нелегко встояти перед спокусою, щоб не висунути на перший план відомчі і навіть особисті інтереси без урахування того, як це відіб'ється на інтересах всього соціалістичного суспільства. Спеціаліст будь-якої галузі науки і техніки повинен у своїй практичній діяльності добиватися оптимальних результатів у інтересах всього суспільства. В економічній галузі закон оптимальності найповніше проявляється тоді, коли інтереси окремого підприємства співпадають з інтересами всього суспільства,

а інтереси суспільства є одночасно інтересами кожного підприємства. Ця ж закономірність стосується діяльності науково-дослідних центрів, навчальних закладів тощо.

Технічний прогрес ставить перед суспільством завдання виховання почуття відповідальності, почуття суспільного обов'язку у кожної людини, особливо організатора і керівника. Але така відповідальність сама не приходить. Суспільство повинно формувати її шляхом підвищення матеріальної і моральної відповідальності кожної службової особи за долю науково-технічного прогресу (динамічна заробітна плата, система премій і штрафів, нагородження, заохочення або осуд у пресі тощо).

Оскільки ми часто зустрічаємося з фактами, коли службовим особам і окремим спеціалістам вдається уникнути відповідальності за затиск нових ідей або бюрократичну тяганину у відношенні технічних новинок, доцільно було б прийняти спеціальний загальносоюзний закон, за яким за суб'єктивізм в оцінці науково-технічних праць, а також художніх творів автори могли б притягувати несумлінних рецензентів навіть до судової відповідальності за цивільним кодексом. За цим законом слід передбачити застосування правових заходів до осіб, які, зловживаючи своїм службовим становищем, запроваджують такі «наукові» і «технічні» новинки, які завдають шкоди радянському суспільству.

Технічний прогрес вимагає юридичного, а ще більше морального стимулювання. Все, що заважає науково-технічній творчості мас, повинно усуватися організованими зусиллями всього соціалістичного суспільства.

Із сказаного стає зрозуміло, що моральна вимога поєднання особистих інтересів з громадськими при підпорядкуванні особистого громадському, є важливим фактором розвитку не лише духовної, але економічної та технічної сторін соціалістичного суспільства.

Якщо технічний прогрес підвищує соціальну значущість окремої особи, то ще більше зростає відповідальність всього суспільства.

Як відомо, технічний прогрес — досить складне і суперечливе суспільне явище. Суперечливі також етичні наслідки технічного прогресу. Будь-яке явище людина оцінює з різних сторін. Коли йдеться про технічний прогрес, то ми оцінюємо його з економічної, політичної, моральної, естетичної точок зору. Оцінка технічного прогресу з моральної точки зору означає насамперед більш-менш визначену відповідь на питання: технічний прогрес є добро чи зло?

Технічний прогрес розширює, збагачує наші уявлення про матеріальне благо. Наприклад, хімізація дозволяє залучити до корисного виробництва те, що колись вважалося його відхода-

ми. Сучасний технічний прогрес по-новому ставить питання про соціальну цінність і корисність багатьох речей і явищ. Технічний прогрес змінює також наші уявлення про моральне благо. Він підвищує соціальне значення людини, її праці, а, отже, ставить проблему більшої поваги до людини, до її діяльності по перетворенню природи. Звичайно, в класовому суспільстві моральні поняття і критерії носять класовий характер.

Розвиток техніки відкриває необмежені можливості як для добра, так і для зла. Завдання людини, завдання соціалістичного суспільства — вивчити позитивні і негативні соціальні наслідки технічного прогресу і поставити собі на службу його добру сторону. В широких соціальних масштабах це можливо в соціалістичному суспільстві, де на першому плані стоять людські цінності, а не інтереси купівлі-продажу.

В оцінці моральних наслідків технічного прогресу проявляються дві протилежні тенденції, які пов'язані з надмірним роздуванням позитивних сторін технічного прогресу і свідомим або несвідомим замовчуванням його негативних наслідків. Така тенденція нерідко проявляється і в соціалістичному суспільстві, породжуючи так званий хибний оптимізм.

До речі, науково-популярні брошури з технічного прогресу частіше всього заражені хворобою фальшивого оптимізму, шкідливість якого в тому, що соціальні і особливо моральні наслідки технічного прогресу висвітлюються однобоко, в прикрашеному вигляді. А це не сприяє мобілізації зусиль суспільства на відвернення можливих негативних наслідків прогресу техніки.

Друга тенденція перебільшує, гіпертрофує негативні наслідки технічного прогресу. Це породжує страх і песимізм щодо нової техніки. Ця тенденція є типовою для високорозвинених капіталістичних суспільств, ідеологів імперіалістичної буржуазії. Їхні погляди мають своїми гносеологічними коренями фетишизацію техніки, ідеалістичне тлумачення суті і перспектив технічного прогресу.

Підкреслюючи можливі негативні соціальні наслідки розвитку техніки, марксистська соціологія показує, що людина не безсила перед технікою. У її можливостях використати досягнення техніки для свого блага, для прогресу і творення. У цьому великий, справжній оптимізм марксистсько-ленінського розуміння техніки і перспектив її розвитку. Він породжує впевненість людини в майбутньому, кличе її до творчої активності, є важливим моральним стимулом розвитку науки і техніки.

Вивчення етичних наслідків сучасного технічного прогресу дало нам можливість сформулювати принцип соціальної компенсації, як важливий принцип людської діяльності. Стосовно до проблем технічного прогресу цей принцип означає: технічне і соціальне перебувають у відношенні взаємного доповнення.

Наприклад, виграючи у технізації праці, ми одночасно програємо в її гуманізації. Або, скажімо, ми вводимо конвейер, досягаємо більшої економічної ефективності, але за те програємо у психологічному і моральному відношенні: конвейерна праця негативно впливає на психологію робітника.

Завдяки об'єктивності принципу соціальної компенсації, людська діяльність завжди перебуває між корисним і марним, істинним і помилковим, позитивним і негативним, добром і злом.

Інакше кажучи, ця властивість може бути охарактеризована як діалектична суперечливість будь-якої дії та її наслідків, а також, як вимога конкретності в їх оцінці: те, що в даному відношенні, для даних умов, для певного класу є благом, в іншому, в другому відношенні, в інших умовах і для іншого класу може бути протилежністю — злом.

Нас цікавив принцип соціальної компенсації щодо науково-технічної діяльності. Його конкретизація в інших сферах людської діяльності є темою окремого дослідження. Однак уже формулювання суті принципу соціальної компенсації як універсального принципу людської діяльності має важливе практичне значення, оскільки спонукає кожну людину і все соціалістичне суспільство ретельніше аналізувати свої дії і їх наслідки, враховувати суперечливий характер людської діяльності, визначати, якій з реальних протилежностей віддавати перевагу і чому.

Особливе значення має точне врахування принципу соціальної компенсації для прийняття людиною і суспільством розумних рішень і постанов (економічних, політичних, технічних, ідеологічних, педагогічних тощо).

Висока концентрація і технічна оснащеність сучасного виробництва вимагає для себе нового психологічного клімату на підприємствах. У минулому на першому плані стояло питання про поведінку окремого індивіда, а тепер на перший план висувається поведінка колективу цілого підприємства. Актуальними стали проблеми колективної психології.

Кількісне збільшення колективів великих підприємств, безперервне зростання рівня технічної оснащеності і організації праці переконує соціологів у тому, що психологічні реакції колективу не є простою арифметичною сумою психологічних реакцій і поведінки окремих членів колективу.

У новому світлі виступила тепер проблема особистого і суспільного в свідомості і поведінці людей. Зростає не лише виробнича роль колективу, але й виховна. Звідси актуальність розвитку таких моральних якостей радянських людей, як турбота про примноження суспільного добра, колективізм, товариська взаємодопомога, взаємна повага між людьми. Інакше кажучи, в світлі досягнення сучасної науки і техніки більш важливими і актуальними уявляються нам принципи і норми, сформульовані в моральному кодексі будівника комунізму.

Концентрація виробництва, його усупільнення, створення конвейерних ліній, з одного боку, диктує більш злагоджену колективну працю цілих груп людей. Цією своєю стороною технічний прогрес у тій чи іншій мірі сприяє вихованню почуття товариської взаємодопомоги і колективізму трудівників соціалістичного суспільства. Але, з другого боку, прогрес техніки зменшує число людей, зайнятих у виробництві. Автоматичну лінію тепер нерідко обслуговують декілька чоловік або навіть один наладчик.

Соціологічні спостереження за роботою автоматичних ліній і цехів (наприклад, на заводі «Запоріжсталь») показують, що поряд з автоматизацією нерідко зростає почуття самотності у тих, хто обслуговує автоматичне виробництво. Соціалістичне суспільство повинно розробити систему ефективних заходів по гуманізації праці на автоматизованих підприємствах, в тому числі по подоланню або хоча б послабленню почуття самотності.

Про велику соціальну незручність самотності люди в тій чи іншій мірі знали давно, але особливо це стало зрозумілим у зв'язку з польотами людини в космос. Хід подій тут склався так, що в космос спочатку полетів один космонавт. Радянські вчені потурбувалися про те, щоб він не відчував себе самотнім. Істотну допомогу їм в цьому подали такі технічні досягнення, як радіо і телебачення. З польотом людини в космос пов'язано виникнення окремої науки — космічної психології. Через призму космосу люди глибше і повніше осмислили свої земні проблеми, зокрема необхідність подолання почуття самотності людини в автоматизованому виробництві.

Групові космічні польоти розширили не лише наші наукові поняття, але й моральні категорії. Вперше в історії людства були продемонстровані практичні зразки космічного колективізму і космічної дружби.

Підкорюючи космічні далі, людина глибше осмислює соціальну цінність свого земного життя. Вона ще більше переконується в тому, що техніка, навіть найбільш досконала, ніколи не замінить людині людину. Тепло людської руки, підбадьорююча посмішка і співчутливий погляд товариша, підтримка друга — набувають виключно важливого значення в світлі величних досягнень сучасної науки і техніки.

Технічний прогрес впливає на моральне обличчя людини, на її моральну свідомість. Але не слід розуміти цей вплив прямолінійно і метафізично. Моральна свідомість людини — явище надбудовне. Технічний прогрес впливає на неї через економічний базис, тобто опосередковано.

Різні напрями технічного прогресу по-різному впливають на моральну свідомість і поведінку людини. Візьмемо для прикладу автоматизоване виробництво. Воно потребує створення са-

морегулюючих і самоконтролюючих автоматів, які поступово витісняють людину як з виробництва, так і сфери управління і контролю. Автомат виступає як своєрідний «двійник» людини. Виникає проблема ставлення людини до свого «двійника» — автомата.

Інша справа — хімізація. Вона не створює двійника, подібного до людини, оскільки має справу головним чином з матеріалом і його перетворенням. У цьому істотна відмінність між моральними наслідками автоматизації і моральними наслідками хімізації.

Технічний прогрес, з одного боку, породжує надію, впевненість у майбутньому, з другого, — тривогу, а в капіталістичному суспільстві — навіть страх перед новою технікою. Автоматизація чи не найбільше зв'язана з тривогою за майбутнє, оскільки вона витісняє працю людини і заміняє її автоматичними пристроями. Хімізація може породжувати тривогу головним чином серед працівників традиційних хімічних виробництв, особливо зв'язаних з неорганічною хімією. Однак ця тривога не має під собою міцного ґрунту. Сталося так, що в наш час швидко прогресує хімія органічного синтезу, але вже тепер розгортаються дослідження по хімії неорганічного синтезу, що значно розширює сферу застосування хімії. Отже, в майбутньому знайдеться чимало корисних справ для хіміків-органіків і для хіміків-неорганіків.

Людині властиво замислюватися над перспективами майбутнього, заглядати в завтрашній день. Вона вже тепер вишукує можливості для виробництва синтетичного палива. Створений хіміками синтетичний бензин значною мірою зменшує тривогу і страх перед паливним голодом. Або, наприклад, виробництво каучуку з каучуконосних рослин досить примітивне у технічному відношенні і тому економічно не вигідне. В 30-х роках нашого століття особливо відчувалася нестача каучуку; дальший розвиток транспорту на гумових покриттях сковувався низьким врожаєм кок-сагізу, тау-сагізу та інших рослин. Радянські хіміки (С. В. Лебедев та ін.) першими в світі одержали штучний каучук. Була не лише розв'язана складна технологічна проблема, але й утверджена надія і впевненість людства в майбутньому соціальному прогресі.

Необхідно звернути увагу ще на одну важливу морально-психологічну проблему технічного прогресу. У останні роки багато говориться про технічну і економічну сторони виробництва. Однак в тіні залишається його моральна сторона, доцільність у розумінні задоволення духовних потреб людини: задоволеність чи незадоволеність працею, гордість за свою спеціальність, захоплення роботою чи відсутність такої, моральна чи лише матеріальна зацікавленість людини у результаті своєї праці тощо.

Ці фактори на перший погляд здаються невагомими, але від них значною мірою залежить стабільність чи плинність кадрів, ініціативність працівників, моральна насолода працею чи огида до неї, прихильність і любов до своєї професії і виконуваної праці тощо.

Цікаві результати одержані в лабораторії соціологічних досліджень Ленінградського державного університету. Підрахунки показують, що працею цілком задоволені і просто задоволені 40,9% молодих робітників. Висловили невизначену думку 43,3%. Цілком незадоволені працею 4,6%.

Аналогічні показники і за характером задоволеності своєю спеціальністю [3, 75].

Звичайно, абсолютизувати ці показники не варто, але вони чимало про що свідчать. Виявляється, що менше половини досліджуваних молодих робітників задоволені своєю працею. Майже 60% з них або не визначили свого ставлення до виконуваної праці, або вона їх не задовольняє. Це не може не насторожувати. Адже від таких робітників навряд чи можна чекати свідомого, сумлінного ставлення до своєї праці.

Не випускаючи з поля зору технічну і економічну ефективність виробництва, ми повинні насамперед бачити людину, яка стоїть в центрі соціалістичного виробництва. Якщо, наприклад, конвеєрна лінія оправдовує себе економічно, то це ще не означає, що вона бездоганна в моральному відношенні. Адже при конвеєрній праці різко прискорюється її ритм, у деяких робітників не вистачає фізичної енергії, щоб не відставати від цього ритму. А це може породжувати незадоволеність роботою, нервувати робітника, порушувати його моральну рівновагу, що веде до зниження продуктивності його праці.

Було б помилково вважати, що негативні моральні наслідки конвеєрної праці мають місце лише в капіталістичному виробництві. Вони, хоч і меншою мірою, проявляють себе і в соціалістичному суспільстві. Їх об'єктивне джерело в тому, що не існує повної адаптації машини і людини. Машина, конвеєр, технологічна лінія — продукти уречевленого людського знання. Вони повинні служити людині, а не виступати засобом її фізичного виснаження і закабалення. Принципова відмінність між конвеєрною працею при капіталізмі і соціалізмі полягає в тій меті, яку ставить перед собою суспільство. У капіталістичному суспільстві головне — прибуток і надприбуток будь-якими засобами, аж до перетворення людини в придаток до машини. У соціалістичному суспільстві перш за все виступають інтереси людини, задоволення її матеріальних і духовних потреб. Ставлячи в центрі виробництва людину праці, засновуючись на наукових принципах, соціалістичне суспільство може і повинно істотно послабляти негативні моральні наслідки технічного про-

гресу. В цьому запорука його успіхів на шляху комуністичного суспільного прогресу.

Краткое содержание

Как влияет современный технический прогресс на психологию и нравственность советского человека? Ответ на этот вопрос является главным содержанием настоящей статьи. В статье анализируются важнейшие нравственные последствия технического прогресса, формулируется принцип социальной компенсации как важный принцип человеческой деятельности. Знание принципа социальной компенсации побуждает каждого человека и все социалистическое общество более тщательно анализировать свои действия и их следствия, учитывать противоречивый характер человеческой деятельности, определять, какой из реальных противоположностей отдавать предпочтение в каждой конкретной ситуации.

ЛІТЕРАТУРА

1. Програма КПРС. Політвидав УРСР, 1961.
2. В. И. Войтко. Закон оптимальности.— В сб.: «Человек и техника». К., Изд-во КПИ, 1965.
3. А. Г. Здравомыслов, В. А. Ядов. Опыт конкретного исследования отношения к труду.— Ж. «Вопросы философии», 1964, № 4.
4. J. Diebold. Automation: its Impact on Business and Labor. Wash., 1959.
5. P. Drucker. Practice of Management. N. Y., 1954.
6. The Ethical Aftermath of Automation. N. Y., 1962.
7. R. F. Fredgold. Human Relations in Modern Industry. L., 1963.
8. W. Whyte. The Organization Man. N. Y., 1956.

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ КОМУНІСТИЧНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ В ГРОМАДСЬКО-САМОДІЯЛЬНИХ КОЛЕКТИВАХ

Розвиток соціалістичної держави нерозривно зв'язаний із повсякденним зростанням творчої активності мас у господарському, політичному та культурному житті. Вона проявлялась у масовому ударництві та стахановському русі перших п'ятирічок, Всесоюзному змаганні у роки Великої Вітчизняної війни, русі новаторів виробництва у післявоєнні роки. З перших днів існування Радянської влади трудящі брали участь в державному управлінні, громадському та культурному будівництві. У період комуністичного будівництва участь мас в різних галузях громадського життя закономірно зростає. В останні роки виникли і успішно розвиваються громадсько-самодіяльні організації трудящих: позаштатні відділи виконкомів, громадські ради при відділах та управліннях, депутатські групи у виборчих осередках, будинкові та вуличні комітети. Ради представників громадськості діють при культпросвітніх та медичних закладах, клубах, бібліотеках, кабінетах політичної освіти.

У містах і селах України діє близько 543 тис. масових самодіяльних організацій, у яких бере активну участь понад 7,5 млн. трудящих.

Техніко-економічні ради при раднаргоспах, громадські бюро нормування праці, громадські проектні бюро тощо відіграють значну роль у розвитку промисловості. Досвід показує, що нові громадські колективи відіграють значну роль і в суспільному житті. Під впливом різних самодіяльних організацій докорінно змінюються форми, методи і стиль роботи державного апарату, чимало державних функцій виконує нині сама громадськість. Безперечно, що їх діяльність є передумовою для формування бездержавної системи громадського управління. Повсякденна, багатогранна діяльність тисяч представників громадськості в самодіяльних організаціях допомагає вихованню нової людини. Сама специфіка цих колективів, де робота ведеться переважно на громадських началах, а діяльність кожного спрямована безпосередньо в інтересах колективу, всього суспільства сприяє вихованню свідомого, комуністичного ставлення до виконання своїх обов'язків.

Дана стаття розглядає особливості виховання комуністичного ставлення до праці в громадсько-самодіяльних колективах, що діють на промисловому виробництві.

* * *

*

Виховання комуністичного ставлення до праці — невід’ємне, важливе завдання нашого часу. Конкретне вивчення цієї проблеми ставить перед дослідником цілий ряд теоретичних питань. Перш за все, що включає в себе комуністичне ставлення до праці? Які об’єктивні передумови його формування та як впливає на них такий суб’єктивний фактор, як громадсько-самодіяльні колективи трудящих?

При визначенні поняття «комуністичне ставлення до праці» найкраще проаналізувати, що таке комуністична праця у визначенні В. І. Леніна: «Комуністична праця в більш вузькому і точному значенні слова,— писав він,— є безплатна праця на користь суспільства, праця, яка виконується не для відбуття певної повинності, не для одержання права на певні продукти, не за наперед встановленими і узаконеними нормами, а праця добровільна, праця без норми, праця, яка дається без розрахунку на оплату, без умови про оплату, праця за звичкою працювати на загальну користь і за свідомим (що перейшло у звичку) ставленням до необхідності праці на загальну користь, праця, як потреба здорового організму».

Становлення комуністичної праці нерозривно пов’язане з побудовою матеріально-технічної бази комунізму та формуванням комуністичних суспільних відносин. У період комуністичного будівництва характер праці змінюється, по-перше, внаслідок прогресивних змін у виробництві, по-друге, завдяки постійній виховній роботі серед мас.

Комуністичне ставлення до праці виникає в надрах соціалістичного ладу.

Фундаментом для виникнення та розвитку нового є соціалістичні виробничі відносини, що народжують соціалістичну працю. Суспільний характер, свобода, добровільність, прагнення досягнути високої продуктивності — риси, що поєднують соціалістичну працю з комуністичною. Але остання безкоштовна, соціалістична ж включає в себе елемент матеріальної винагороди.

Усвідомлення трудящими громадського значення своєї праці, зміна її характеру з розвитком та удосконаленням виробництва ведуть до творчого ставлення до праці, а звідси й до перетворення її на першу життєву потребу.

Соціалістична праця переростає в працю комуністичну.

Для становлення комуністичної праці потрібні певні об’єктивні умови, серед яких, поряд з підвищенням добробуту тру-

дящих, важливе місце займає виховання комуністичного ставлення до праці.

Як бачимо, між поняттями «комуністична праця» та «комуністичне ставлення до праці» є істотна відмінність. Виходячи з ленінського визначення комуністичної праці можна сказати, що комуністичне ставлення до праці включає в себе: 1) високу продуктивність, що створює передумови для переходу до комуністичного розподілу; 2) свідомість, яка впливає із розуміння необхідності праці на загальну користь; 3) творче відношення до праці, як першої життєвої потреби. Виховання свідомого ставлення до праці — процес складний і багатогранний. Він залежить, з одного боку, від рівня матеріальної заінтересованості робітника, розвитку техніки, змін в організації праці, зростання свідомості, культури, освіти робітників. З другого, комуністичне ставлення до праці залучає широкі маси до участі в удосконаленні виробництва, веде до зростання загальноосвітнього та технічного рівня громадян.

Взаємозв'язок цих двох процесів поширює комуністичну свідомість за межі виробництва, за межі робочого часу, бо такі елементи комуністичного ставлення до праці, як підвищення культурного та технічного рівня, розвиток творчих елементів праці, активна участь у громадському житті означають народження нового ставлення до праці взагалі, а не тільки на виробництві.

Формування нової людини неможливе поза колективом, бо комуністичне ставлення до праці виступає тільки як діяльність, спільна з іншими і для інших.

Закономірністю нашого часу є виникнення колективів, що ставлять своєю метою виховання нових людських якостей. Це — колективи комуністичної праці. Їм притаманні риси самодіяльних організацій: виникають за почином самих трудящих; добровільно приймають на себе зобов'язання, широко використовують працю на громадських началах.

Як саме відбувається процес виховання комуністичного ставлення до праці у таких колективах?

Виховання починається з моменту, коли будь-яка виробнича одиниця (бригада, зміна, цех, лабораторія тощо) приймає рішення боротися за звання колективу комуністичної праці. Зрозуміло, цьому передують згуртований трудовий колектив, свідоме ставлення до праці, трудове та громадське піднесення, що викликає прагнення працювати та жити по-комуністичному.

Рішення набирає певної форми у зобов'язаннях, що беруть на себе робітники. Досвід показує, що їх можна поділити на три великі групи: підвищення продуктивності праці насамперед за рахунок поліпшення її організації; зростання науково-технічного та культурного рівня; зобов'язання морального харак-

теру. Виконання поставлених завдань з необхідністю веде до появи і закріплення у окремих робітників рис комуністичного ставлення до праці. Сам характер зобов'язань потребує ініціативи та творчості. Зобов'язання розробляються на підставі виробничого плану з урахуванням реальних можливостей його виконання. Виробничий же план, як правило, вже враховує до деякої міри всі джерела зростання виробництва. Тому для виконання зобов'язань, що набагато перевищують планові завдання, необхідно виявити нові резерви в техніці, технології, організації праці, тобто проявити творчу думку, ініціативу. Колектив самокритично оцінює свої досягнення, порівнює їх з успіхами інших, аналізує можливості в підвищенні продуктивності праці.

Творча праця згуртовує робітників. Раніше ця група існувала тільки як виробничий колектив, де кожний відповідав за свою ділянку роботи, і всіх пов'язував лише ритм виробничого процесу. Тепер же прагнення виконати поставлені завдання відразу змінює взаємовідносини між робітниками, а також відношення їх до самого виробництва. У змагання включаються всі, новий ритм роботи охоплює все нові цехи та дільниці. Боротьба за комуністичну працю набирає певної системи. Відбувається не просто кількісне зростання членів колективів комуністичної праці, воно веде до якісних змін. Виявляються і реалізуються резерви зростання продуктивності праці. Якісні зміни відбиваються і на знаряддях праці. У багатьох колективах складають власні творчі плани по підвищенню продуктивності праці, які передбачають конкретні заходи. Робітники не обмежуються виконанням поставлених завдань, підвищенням продуктивності на даному устаткуванні, а виступають активними перетворювачами та організаторами виробництва.

Комуністичний рух потребує чіткої організації виробництва, взаємозаміни працівників. Саме ці потреби породжують рух за оволодіння суміжними професіями, який відіграє неабияку роль у вихованні нової людини. Опанування кількох професій сприяє ознайомленню робітника з усім технологічним процесом. Це приводить не лише до нагромадження знань та досвіду, а й до взаємодопомоги, взаємозаміни працівників.

Робітники все більше усвідомлюють, що продуктивність праці залежить від рівня знань. Ось чому в колективах комуністичної праці робітники навчаються не в гуртках технімуму, а в школах комуністичної праці, школах економічних та інженерних знань, університетах та інститутах технічного прогресу.

Колективи комуністичної праці формують комуністичну свідомість. Зараз вони тільки почали свій шлях. Боротьба за працю високопродуктивну, свідому, творчу згуртовує колектив підприємства і перетворює його на свідомий осередок суспільного організму. Його прагнення до високих показників є часткою уст-

ремлінь усього суспільства. Зміст зобов'язань підприємства все частіше складає єдиний комплекс організаційних, технічних, економічних, фінансових, ідеологічних та інших вимог.

Науково обґрунтований підхід до планів та зобов'язань став характерним для багатьох колективів. Все частіше спостерігається збіг зобов'язань, що приймають колективи комуністичної праці, та організаційно-технічних планів підприємств.

Підприємства, що завоювали звання колективів комуністичної праці, переходять до другого етапу — етапу боротьби за підприємства комуністичного суспільства. Це потребує від колективу нових зусиль, підготовки кадрів, організації праці.

Для будівників комунізму характерним є творче ставлення до праці, об'єктивну основу якого складають потреби суспільного життя.

Соціалістичні виробничі відносини і відповідні їм форми розподілу, науково-технічний прогрес, дальший розвиток соціалістичної демократії є необхідними умовами зростання масової активності.

Суб'єктивною основою технічної творчості є зростання науково-технічного та культурного рівня, комуністичної свідомості. Велике значення для розгортання раціоналізаторства та винахідництва має наявність громадських самодіяльних колективів, що виникли в останні роки на підприємствах та будовах країни. Широко розповсюджені такі форми колективної технічної творчості, як громадські конструкторські бюро (ГКБ), громадські проектні бюро (ГПБ), самодіяльні творчі лабораторії, громадські бюро технічної інформації, технічні кабінети, навіть дослідницькі інститути діють на громадських засадах.

Безсумнівно, раціоналізаторська та винахідницька діяльність виховують творче ставлення до праці. Але в чому полягають особливості та переваги процесу виховання у самодіяльних колективах? Головна їх особливість — колективний характер діяльності, який викликає й інші якісні відміни. Члени бюро та рад технічної інформації, наприклад, так розподіляють між собою роботу, щоб мати повну уяву про все прогресивне в даній галузі. Одні підтримують постійний зв'язок з науково-дослідними інститутами, інші — збирають матеріали періодичної преси, треті — реферують літературу. Весь матеріал систематизується та використовується для складання листків-рекомендацій за фахом. Перелік тем для раціоналізації; конференції по обміну передовим досвідом, звіти членів ГКБ та інших організацій привертають увагу великої аудиторії, викликають та формують творчу думку робітників. Розвиток сучасної раціоналізації тісно пов'язаний з ускладненням виробництва. Воно потребує знань механізмів, вивчення всієї діючої системи їх, широкого обміну досвідом. Один робітник неспроможний внести істотні

зміни в складне обладнання. Розробляти та удосконалювати техніку під силу тільки колективу раціоналізаторів. Такими колективами є громадські конструкторські бюро, громадські дослідницькі лабораторії, місцеві відділення рад новаторів та ін. Тільки такий колектив може здійснити всі етапи наукового дослідження — обчислення, проектування, конструювання. Він активно впливає на процес виробництва. В зв'язку з удосконаленням завдань у раціоналізатора виникає потреба підвищувати свої спеціально-технічні знання, мати кваліфіковану консультацію, складати ескізи та креслення. Все це він може знайти у самодіяльних технічних колективах.

Робота у цих колективах зацікавлює робітників, сприяє перетворенню праці на першу життєву потребу. Колективна творчість виховує почуття колективізму та відповідальності за загальну справу.

Комуністичне суспільство не буде знати істотних відмін між працею розумовою та фізичною. Отже, саме в період комуністичного будівництва більшість робітників має набути якісних знань та професійних навиків. Виходячи з цього, особливу увагу слід звернути на поширення різних форм масового технічного навчання.

Досвід свідчить, що керівники підприємств, раднаргоспів, профспілок не завжди встигають за розвитком ініціативи трудящих. Особливо це стосується поширення передового досвіду. Форми обміну передовим досвідом повинні бути тільки конкретними. Ось чому самодіяльність має породити своєрідні колективи, що ставлять та розв'язують завдання підвищення рівня знань працівників шляхом обміну передовим досвідом. Так виникли школи комуністичної праці, інститути і школи передового досвіду, народні університети. Ці організації виникають за почином самих трудящих на колективних засадах. Програми складаються за участю слухачів, вони ж одночасно виступають і викладачами. Часто школою керує не один передовик, а ціла група або бригада демонструє передові методи праці.

Такі самодіяльні колективи — якісно нова форма навчання та виховання робітників. Вони не заміняють навчання в середній школі, технікумі, інституті, але вигідно відрізняються своєю результативністю. З їх допомогою вирішуються саме ті завдання, що найбільш важливі для колективу в даний момент. Але не тільки в досягненні високих виробничих показників полягає їх роль. Повсякденно, на живих, реальних прикладах свого колективу здійснюють вони комуністичне виховання.

З кожним роком зростає кількість передових робітників, що сполучають працю на виробництві з педагогічною діяльністю інструкторів шкіл передового досвіду, шкіл опанування суміжними професіями і т. д. Робітник не тільки викладає, але й

вчиться сам: вивчає нову технічну літературу, досвід передових підприємств. Науково-дослідні інститути на громадських засадах, народні університети, інститути передового досвіду є формою сумісної праці робітників та інженерно-технічних працівників. У таких закладах теоретичні лекції читають вчені та інженери, а практичні заняття з окремими групами проводять передові робітники. Співробітництво з науковцями збагачує робітників, розширює їх кругозір, дає можливість піднятися до рівня інженерно-технічних працівників. Цьому процесу сприяє також активна участь робітників в управлінні виробництвом.

В. І. Ленін неодноразово відмічав, що організаційні форми участі мас у господарському управлінні неможливо розглядати як дані раз і назавжди. Вони розвиваються та удосконалюються в залежності від конкретних умов.

У період будівництва комунізму високий рівень культури та комуністичної свідомості, розвинута мережа громадських колективів, досвід суспільної роботи дають змогу більшості колективів наших підприємств по-новому вирішувати питання керівництва. В останні роки виникли нові, комуністичні форми участі робітників, інженерів, техніків, службовців в управлінні господарством. Однією з таких форм, в рамках якої здійснюється зближення державного та громадського керівництва підприємствами, є постійно діючі виробничі наради. Вони обираються загальними зборами колективів підприємств. На них обговорюються виробничі плани, розглядаються питання організації виробництва, заробітної плати, впровадження нової техніки.

Неодмінною умовою успішної участі робітників та службовців у органах громадського управління підприємством є досконале ознайомлення із різними сторонами економіки виробництва. При масовій участі трудящих у керівництві поліпшилась діяльність громадських організацій поширення економічних знань.

Широку пропаганду економічних знань ведуть громадські бюро економічного аналізу. Його члени очолюють групи по вивченню конкретної економіки. Громадські економісти багато роблять для того, щоб ефективно організувати економічну роботу на підприємстві. Вони активно втручаються у фінансово-економічні справи підприємств, аналізують собівартість продукції, визначають економічну ефективність раціоналізаторських пропозицій.

Як бачимо, самодіяльні колективи не тільки подають істотну допомогу працівникам штатних відділів, але й є своєрідною школою господарського керівництва. Почуття господаря виробництва, відповідальності за загальну справу стає важливим елементом комуністичної праці.

Громадсько-самодіяльні колективи трудящих відіграють значну роль у суспільному житті, практика їх роботи показує, що

вони є засобом виховання нової людини. Розвиток громадських засад дає можливість залучити широкі маси трудящих до активного суспільного життя, робить громадську роботу більш багатогранною і творчою.

Краткое содержание

Период строительства коммунизма характеризуется появлением новых форм творческой активности масс. Среди них значительное место занимают общественно-самодеятельные организации трудящихся. Под их влиянием происходят значительные изменения в общественной жизни.

Большая группа общественно-самодеятельных коллективов (общественные конструкторские бюро, общественные бюро экономического анализа; технические кабинеты на общественных началах, советы новаторов и др.) возникли и действуют в сфере промышленного производства.

Статья посвящается особенностям воспитания коммунистического отношения к труду в этих коллективах.

ПРОБЛЕМА ЦІННОСТІ ОСОБИ В ПЕРІОД БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ

Розширення та поглиблення демократизму в період розгорнутого будівництва комунізму, залучення широких мас трудящих до розв'язання завдань виробничого і державного управління ставить питання про зростання самосвідомості мас та усвідомлення ними своєї суспільної цінності. Розвинути в кожній людині почуття господаря своєї країни, моральну відповідальність за загальнонародну справу комуністичного будівництва, піднести гідність її на належну височінь — таке найважливіше завдання нашого часу.

Повага людської гідності кожного громадянина стає неухитним принципом нашого життя, але для здійснення цього принципу на практиці необхідне правильне розуміння того, що вкладає соціалістичне суспільство в поняття «людська гідність», які вимоги ставить перед самою особистістю.

Поняття «гідність» вживається як у широкому, загальнолюдському, так і у вузькому, моральному значенні.

У широкому значенні воно вживається для визначення цінності людини як суспільної істоти, що здатна творчо мислити, ставити перед собою певну мету та добиватися її здійснення. Коли ми говоримо про повагу людської гідності, то маємо на увазі «гідність» саме в найширшому значенні, тобто в розумінні цінності людини як суспільної істоти, незалежно від кольору шкіри, національності, соціального становища.

У Програмі КПРС говориться, що «особиста гідність кожного громадянина Радянського Союзу охороняється суспільством» [3, 412]. Це означає, що наше суспільство стоїть на захисті кожної людини, створюючи об'єктивні (в тому числі і матеріальні) умови для розвитку її творчих здібностей у процесі суспільно корисної діяльності.

У вузькому, моральному значенні поняття «гідність» вживається для визначення цінності конкретної особи і відбиває, з одного боку, її фактичну суспільну цінність, а з другого, — самооцінку особи, усвідомлення нею своєї суспільної значущості.

Суспільна цінність особи визначається відповідністю її вчин-

ків вимогам комуністичної моралі, в основі якої, як говорив В. І. Ленін, «лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму» [1, 367].

Конкретні вимоги, поставлені перед особистістю будівництвом комунізму, видозмінюються відповідно до зрушень, що відбуваються у розвитку продуктивних сил і виробничих відносин на кожному конкретному етапі комуністичного будівництва. Наприклад, у перші роки Радянської влади головне моральне завдання полягало в тому, щоб викоренити із свідомості людей приватновласницькі інстинкти, забобони, пересуди і т. д., виховати в людях чесне, сумлінне ставлення до праці, суспільної власності, розвинути почуття колективізму. На сучасному етапі — етапі будівництва комунізму самого лише виконання цих вимог вже недостатньо. Вони стали нормою, само собою зрозумілим явищем, таким же, скажімо, як повага до старості чи турбота про дітей. Залишаючись у силі, ці вимоги наповнюються новим змістом. Сумлінне ставлення до праці тепер неодмінно передбачає і творче застосування своїх знань, умінь, навиків, що, в свою чергу, обумовлює необхідність всебічного розвитку особи.

Моральна цінність будівника комунізму визначається потребами суспільства в силу соціально-економічних умов життя. Якщо діяльність особи відповідає цим вимогам, вона приносить реальну користь суспільству, і, отже, набуває об'єктивної суспільної вагомості.

Проте вчинки не завжди говорять про моральну сутність людини і не дають ще підстави для остаточного визначення моральної цінності особи. Іноді людина може виконувати вимоги суспільної моралі, керуючись суто особистими, егоїстичними міркуваннями або бажаючи уникнути неприємностей. Зовні її вчинки можливо й відповідатимуть нормам моралі і навіть приносятимуть деяку користь суспільству. Наприклад, кваліфікована праця, з яких би внутрішніх спонукань вона не виконувалась, має певну цінність для суспільства. Але це цінність утилітарного, а не морального характеру, оскільки моральним вважається те, що усвідомлено робиться на користь людям. Тому навіть високопродуктивна і висококваліфікована праця, в основі якої лежить лише суб'єктивна матеріальна заінтересованість, не є моральною. Якщо виходити лише з результатів вчинків, можна глибоко помилитися і звести на п'єдестал пошани кар'єриста і користолюбця.

Суспільна корисність вчинків лише тоді може бути показником гідності людини, коли вчинки її не тільки корисні, а здійснені до того ж з моральних спонукань. Моральність вчинку передбачає його обов'язкову усвідомленість відповідно до вимог морального кодексу будівника комунізму, таку усвідомле-

ність, коли вимоги ці стають внутрішньою потребою самої особистості і невиконання їх було б для неї рівнозначним зраді самій собі, своїм моральним ідеалам. Тому суспільна цінність особи неодмінно включає і моральну цінність, що знайшло своє відображення у визначенні поняття «гідність» у комуністичній моралі.

Гідність у комуністичній моралі означає моральну цінність і суспільну вагомість людини, відбиває все практично цінне з суспільної точки зору в даній особі, те, якими моральними якостями вона володіє і як вони проявляються у взаємодії з іншими людьми.

Моральність вчинків передбачає їх обов'язкову усвідомленість у відповідності з існуючими суспільними нормами моралі, самооцінку своєї ролі в житті інших людей, колективу, суспільства. Коли в результаті такої самооцінки людина приходить до висновку, що діяльність її приносить користь суспільству, це викликає у неї почуття впевненості у своїх силах, почуття власної гідності, яке приносить людині величезне моральне задоволення і одночасно є стимулом до дії, для досягнення суспільно необхідних цілей.

Без почуття власної гідності, самоповаги і віри у свої сили важко досягти значних успіхів у суспільно корисній діяльності і ствердити себе як особу. Тому гідність як суспільна цінність особи, і почуття власної гідності, як самооцінка, нерозривно пов'язані між собою і обумовлюють одне одного. Суспільна цінність особи тим вища, чим більше усвідомлює особа свою роль і своє місце в суспільстві, свої обов'язки перед суспільством, тобто чим більше розвинено в ній почуття власної гідності. Для розвитку почуття власної гідності, в свою чергу, недостатньо однієї віри в самого себе. Необхідне ще суспільне визнання, яке підтверджує власну уяву про свою цінність, а іноді взагалі вперше пробуджує повагу до самого себе як до суспільно значущої особи і служить моральним стимулом до дальшої суспільно корисної діяльності.

Так, наприклад, рішенням партії і уряду про підвищення заробітної плати вчителям виражено всенародне визнання складності і важливості їх праці. Це суспільне визнання і схвалення є моральним стимулом для дальшої діяльності самих учителів.

«Кажуть, що вчителі тепер будуть намагатися працювати краще,—говориться в колективному листі вчителів-депутатів Верховної Ради в газету «Известия» від 15 червня 1964 року.— Не зовсім це так. Справжні вчителі і раніше і вчора вкладали в дітей всю свою душу. Більше — не віддаси. Але настрої у них тепер буде усмішливіший, самоповаги збільшиться — це правда. Така оцінка партією, народом нашої справи, таке розуміння її змісту не може не підіймати людину... Бадьорій настроїї

людей, яким народ довіряє свою молодь, далекі, значить не менше, ніж хороша зарплата».

З поняттям гідності нерозривно пов'язане поняття честі, яке є начебто другою стороною одного й того ж питання. Якщо гідність відбиває цінність особи по відношенню до суспільства, то честь виражає ставлення суспільства до особи, тобто суспільну оцінку її цінності.

Чесць в комуністичній моралі — це вища форма визнання суспільних заслуг особи, моральна винагорода, яка виражається у повазі, загальному визнанні та добрій славі людини. Як і гідність, вона є діалектичною єдністю об'єктивних і суб'єктивних моментів і передбачає, з одного боку, визнану в суспільстві і закріплену в моральному обов'язку позитивну норму поведінки, виконання якої викликає суспільне визнання, з другого, — самоповагу особи, усвідомлення нею власної гідності і прагнення ділом підкріпити своє добре ім'я та утримати свою добру славу.

Об'єктивна сторона честі — це суспільна думка про цінність окремої людини. Суб'єктивна сторона честі — це почуття власної моральної гідності, яке виходить з особистого розуміння морального ідеалу і проявляється як внутрішнє почуття особистої честі.

«Чесць як суспільне визнання, — говорив Луначарський, — це визнання. Чесць як особисте почуття — це те, що я ціную в собі, що вважаю священним, що важливіше для мене, ніж саме моє існування» [4, 59]. Суспільне визнання особи, тобто чесць, яку виявляє суспільство, не є чимось чужим для неї і не протистоїть почуттю особистої честі. Навпаки, суспільне визнання породжує почуття поваги до себе, почуття особистої гідності і є моральним стимулом до дальшої суспільно корисної діяльності людини. Почуття того, що люди цінують і поважають особисті зусилля, спрямовані на досягнення спільної мети, окрилює людину і здатне піднести її до самопожертвування та героїзму. «Чесць окрилює, безчестя гнітить», — говорить народна мудрість.

Проте необ'єктивне і надмірне захвалювання людини за само собою зрозумілі вчинки, справи, які вона повинна виконувати згідно вимог службового обов'язку, незалежно від того, які її особисті моральні якості, губить людей, бо така оцінка відходить від об'єктивного критерію моральної цінності їх вчинків і перекручує критерії самооцінки, що формується під впливом суспільних моральних вимог і суспільної думки. Внаслідок цього відбувається переоцінка своїх сил і можливостей, яка породжує почуття самовдоволення та самозакоханості, що потребують безперервної, нехай навіть фальшивої та йдучої від недостойних людей, але потішаючої особисту пиху, похвали. Гонитва за сла-

вою переростає у самоціль і призводить до нехтування інтересами колективу, розвиває егоїзм, індивідуалізм і кар'єризм. Роздуте честолюбство убиває гідність особи і заставляє її вічно дбати про збереження свого престижу, використовуючи для цього методи зовнішнього адміністративного впливу.

Отже, честь і гідність у комуністичній моралі нерозривно пов'язані і характеризують моральну цінність особи. Критерій моральної цінності особи можна визначити тим точніше і повніше, чим вужчі межі конкретного періоду, відносно якого визначається цінність особи.

У період переходу до комунізму зростають можливості виховання нової людини, яка гармонійно поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість.

Дальше зростання рівня розвитку суспільного виробництва, науки і техніки вимагає, щоб кожна людина була всебічно розвиненою, мислячою особою, а не сліпим додатком до машин. Зростання ролі органів суспільного комуністичного самоврядування потребує, щоб кожна людина була громадським і державним діячем, який розуміє суть і напрям суспільного розвитку.

Оскільки комунізм будується для людей, в ім'я людей, а найбільший вклад у його будівництво на сучасному етапі може зробити лише всебічно розвинена людина, то їх всебічний розвиток є головною моральною потребою нашого часу, головним критерієм моральної цінності особи, що відображено у Програмі КПРС, прийнятій XXII з'їздом.

Вирішальне значення для всебічного розвитку особи має суспільно корисна праця, що зв'язує людину з колективом і лише в колективній, спрямованій на досягнення суспільної мети, праці, людина пізнає себе як суспільну істоту, свою єдність з суспільством і починає поважати в собі людину. Суспільно корисна праця перестає бути для неї тяжким зовнішнім обов'язком і стає внутрішньою необхідністю, першою моральною потребою, задоволення якої приносить величезну моральну насолоду, радість творчості та подоланих труднощів.

Праця як перша життєва потреба є критерієм честі і гідності будівника комунізму. «Громадянином радянської країни може бути тільки трудівник, в цьому його честь, його радість і його людська гідність,— говорив А. С. Макаренко.— Турбота про працю — це не просто дорога до засобів існування, це ще й етика, це філософія нового світу, це думка про єдність трудівника, це думка про нове щасливе людство» [5, 520].

Задоволення потреби в праці передбачає необхідність всебічного розвитку всіх задатків і здібностей кожної людини, тому що суспільна корисність праці не означає нав'язування таких видів останньої, які б протистояли особистим нахилам. Навпаки, суспільна корисність праці підвищується, якщо кожна людина працює там, де вона найповніше може проявити свої твор-

чі здібності. На відміну від буржуазних філософів, які стверджують, що творчі здібності властиві лише окремим людям, а більшість народу є безликою, тупою масою, здатною лише до простих, що не потребують розумового напруження, трудових операцій, марксизм виходить з того, що у кожній людині закладені здібності до якогось певного виду діяльності. Для того щоб вони могли проявитися і розвинутися, необхідний всебічний розвиток людини. Людина, що не мала можливостей для розвитку, навчання може так і не довідатись, які здібності в ній були закладені.

Соціалістичне суспільство створює об'єктивні умови для розвитку здібностей кожного, дає можливість проявити їх у суспільно корисній праці. Щоб можливості перетворилися у дійсність, необхідні бажання і зусилля самої особи, гідність якої в значній мірі визначається тим, наскільки вона змогла використати для свого розвитку надані суспільством можливості. Тому обов'язковою умовою ствердження людської гідності і суспільного визнання її є те, як вона ставиться до навчання, вдосконалює знання. В. І. Ленін надавав цьому питанню надзвичайно важливого значення і вбачав в освіті мас ключ до побудови комуністичного суспільства, без якого неможливо досягти будь-яких успіхів у створенні матеріально-технічної бази комунізму. В. І. Ленін мріяв про той час, коли здійсниться перехід «до виховання, навчання і підготовки *всебічно розвинених* і *всебічно підготовлених* людей, які вміють все робити» [2, 32].

Це не означає, що люди дійсно повинні вміти все робити. В. І. Ленін розумів під цим зникнення професійної вузькості, що ізолює людей, піднесення їх до такого культурного рівня, коли вони зможуть легко оволодівати найновішими досягненнями науки і культури і використовувати їх у своїй практичній діяльності.

Успіхи комуністичного будівництва, бурхливий розвиток науки і техніки в наш час наполегливо вимагають, щоб кожна людина була всебічно розвиненою особою, оволодівала новітніми науковими досягненнями, впроваджувала їх на виробництві і могла легко переходити від одного виду праці до іншого.

Необхідність всебічного розвитку стала стимулом для безперервного підвищення знань, однією з основних вимог руху за звання бригад і ударників комуністичної праці, девіз яких—праця, навчання і побут—виражає потребу часу і відповідає періоду будівництва комуністичного суспільства. У нашій країні вчиться близько 60 млн. чол., з них 5,6 млн.— у вузах і середніх спеціальних учбових закладах. На одному тільки заводі «Арсенал», у місті Києві, 60% робітників якого до революції були зовсім неписьменними, більше 1 тис. робітників навчається у школах робітничої молоді, 712 — студенти технікумів, 104 — у кінці грудня 1964 р. одержали дипломи техніків, 685 арсенальців зараз здо-

бувають вищу освіту, 59 інженерів готуються стаги кандидатами наук. Проте найбільш важливе у цьому русі за оволодіння знаннями те, що ті, хто вчаться, застосовують набуті знання в практиці та виробництві.

Потяг радянських людей до знань заставляє навіть представників буржуазного світу визнати, що радянська школа «досягає безперечних результатів, насаджує в душах молоді почуття громадськості, патріотизму, людської гідності, дисципліни, чесності, ввічливості, альтруїзму, любові до природи, до мистецтва і музики, пристрасть до спорту... Пристрасть до навчання насичує саме повітря країни, настільки заразливий ентузіазм по відношенню до всіх форм пізнання. Вчаться всі...» [4, № 45, 178].

Неодмінним показником гідності людини є її суспільна активність, що проявляється в суспільно-виробничій і суспільно-політичній діяльності. В. І. Ленін вказував, що головним фактором нової суспільності є «жива творчість мас». Будівництво комуністичного суспільства можливе лише при зростанні творчої активності мас, їх безпосередній участі в управлінні виробництвом і державою. Привчаючись брати участь в управлінні державою, у розв'язанні суспільних справ, людина починає все більше почувати себе господарем своєї країни, відчувати відповідальність за її долю.

Суспільна активність проявляється у сфері як суспільно-виробничої, так і суспільно-політичної діяльності.

Сучасний рівень комуністичного виробництва потребує від кожної людини спеціалізації у конкретній галузі виробництва і одночасно участі у громадському і державному житті.

На заводі, будові, сільському господарстві, всюди, де трудяться радянські люди, перед ними відкриті широкі можливості для участі в управлінні виробництвом. Поширення передового досвіду, новаторство, раціоналізаторство, боротьба за впровадження нової техніки, громадські конструкторські бюро, виробничі наради і т. д. є тими шляхами, якими трудівники включаються в керівництво виробничою діяльністю свого підприємства, а потім і всього народного господарства. На основі суспільно-виробничої діяльності формується суспільно-політична активність. Участь у громадському управлінні виробничою діяльністю свого підприємства, яке складає частину загальнонародного надбання, побічно вже є участю у справах державного управління.

Участь радянських трудівників в роботі Рад, товариських судів, комісіях партійно-державного контролю і т. д. залучає їх до справ безпосереднього управління державою і суспільством, виробляє в них риси державного і суспільного діяча, що живе інтересами всього суспільства і діє у відповідності з ними.

В суспільній роботі формується громадське обличчя людини, її здатність віддавати себе людям безкорисливо, внаслідок чого зростає її моральна і суспільна цінність.

Чим більше розширюються межі моральної відповідальності людини, тобто, чим більше виходить вона за межі своєї вузької ділянки праці та без сподівання на винагороду, добровільно і безкорисливо виконує роботу, яка їй особисто безпосередньої матеріальної вигоди не несе, але допомагає вирішенню суспільних завдань, тим вища її суспільна цінність.

Ставлення до праці, знань, суспільного життя, що визначають гідність будівника комунізму, настільки тісно між собою пов'язані, що нехтування хоча б одним з них робить розмову про гідність людини неможливою. Ставлення до праці визначається ставленням до знань і суспільного життя; цінність знань визначається використанням їх у суспільно корисній діяльності; участь у суспільному житті надає праці і оволодінню знаннями цілеспрямованості і змістовності. Тому гідність людини передбачає безперервний рух, прагнення пізнати і зробити якомога більше, щоб все, за що б не бралася людина, робилося нею для людей легко і радісно.

Краткое содержание

В данной статье автор поднимает вопрос о достоинстве как выражении ценности личности в период строительства коммунистического общества.

Достоинство личности рассматривается в широком, общественно-человеческом и в более узком, моральном значении, критерием которого является участие в борьбе за построение коммунизма. Конкретизируя понятие «борьбы за построение коммунизма», автор останавливается на освещении общественных потребностей на отдельных этапах коммунистического строительства, находящих отражение в требованиях коммунистической морали и выдвигаемых обществом к личности в качестве основных норм поведения. Главной общественной потребностью в период развернутого строительства коммунизма является всесторонне гармоничное развитие личности, активно участвующей в творческом производительном труде, в создании духовных ценностей и в коммунистическом общественном самоуправлении. Поэтому ценность личности строителя коммунизма определяется тем, насколько всесторонне смог он развить свои творческие способности и проявить их в общественно-полезной деятельности.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. Твори. Т. 31.
2. Матеріали XXII з'їзду КПРС. Політвидав України, 1962.
3. А. В. Луначарский. Этюды. М., 1922.
4. А. С. Макаренко. Сочинения. Т. IV. М., 1957.

ПРО ВІДНОСНЕ ВИПЕРЕДЖЕННЯ СУСПІЛЬНОЮ СВІДОМІСТЮ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОГО БУТТЯ

Програма КПРС на основі узагальнень практики комуністичного будівництва розкрила головні закономірності переходу від соціалізму до комунізму. Серед цих закономірностей велике практичне і теоретичне значення має закон неухильного зростання ролі марксистсько-ленінської теорії. Оволодіваючи свідомістю мас, марксистсько-ленінська теорія стає все могутнішим фактором мобілізації трудящих на боротьбу за перемогу комунізму.

В умовах соціалізму та будівництва комунізму, коли стихійний економічний розвиток змінився свідомою організацією виробництва та всього громадського життя, а теорія повсякденно перетворюється в практику, ще актуальнішою стає проблема відносної самостійності суспільної свідомості та зростання її ролі в комуністичному будівництві, зокрема питання про відносне випередження суспільною свідомістю розвитку суспільного буття.

Недостатня визначеність понять відставання суспільної свідомості від розвитку суспільного буття та випередження суспільною свідомістю розвитку суспільного буття може привести до непослідовності у розв'язанні основного питання філософії, до ідеалістичних помилок. Тому аналізувати ці поняття необхідно в їх нерозривній єдності.

Ленінська теорія відображення спирається на один з головних матеріалістичних висновків К. Маркса про те, що «не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» [1, 6]. Виходячи з цього положення, В. І. Ленін вказує: «Так само, як пізнання людини відбиває незалежно від неї існуючу природу, тобто матерію, що розвивається, так *суспільне пізнання людини... відбиває економічний лад суспільства*» [7, 5].

У гносеологічному значенні суспільна свідомість є відображенням суспільного буття. Буття, зовнішній світ, відображене постає первинним, причиною, а свідомість, відображення — вторинним, наслідком цієї причини. Наслідок може впливати на

причину, яка його породила, але не може розвиватися попереду неї.

У гносеологічному аспекті суспільства свідомість відстає від розвитку суспільного буття. Будучи відображенням буття, свідомість на кожному етапі розвитку не може охопити всі риси буття цілком і всебічно. Навіть повторно виникаючі об'єкти або події до своєї появи можуть бути уявлені свідомістю лише в їх суті, але не в усьому багатстві їх індивідуальних рис та особливостей.

У соціальному відношенні зміст понять відставання суспільної свідомості від розвитку суспільного буття та випередження суспільною свідомістю суспільного буття визначається особливостями розвитку суспільства, специфікою дії об'єктивних законів цього розвитку.

Характерною особливістю суспільного розвитку є свідомо діяльність людей. Закони розвитку суспільства реалізуються через свідому діяльність людей. Приступаючи до будь-якої діяльності, люди та соціальні групи або класи усвідомлюють (правильно чи помилково) мету своєї діяльності, а також шляхи та засоби для її досягнення.

Але суспільство є такою складною системою суперечливих класових та індивідуальних інтересів, прагнень, відносин, що загальна тенденція та закономірності його розвитку на протязі тисячоліть не могли правильно відобразитись у суспільній свідомості. Вперше в своїх загальних, суттєвих рисах вони були відкриті К. Марксом і Ф. Енгельсом.

Вступаючи у певні відносини, вчить В. І. Ленін, люди у всіх суспільних формаціях повністю не усвідомлюють суспільних відносин, які виникають, та за якими вони розвиваються. «З того, що ви живете і господарюєте, родите дітей і виробляєте продукти, обмінюєте їх, складається об'єктивно-необхідний ланцюг подій, ланцюг розвитку, незалежний від вашої *суспільної* свідомості, не охоплюваний нею повністю ніколи. Найвище завдання людства — охопити цю об'єктивну логіку господарської еволюції (еволюції суспільного буття) в загальних і основних рисах з тим, щоб якомога більш чітко, ясно, критично пристосувати до неї свою суспільну свідомість»... [6, 298—299]. Цей об'єктивно-необхідний ланцюг подій у розвитку суспільства, який виступає змістом суспільного буття, не може бути відображенням суспільною свідомістю у всіх його рисах, оскільки не може бути зміряна або перелічена безмірність.

Наукова суспільна свідомість відображає закономірності суспільного розвитку, які становлять сутність зміни суспільного буття. У цьому проявляється історична обмеженість суспільної свідомості на кожному даному етапі її розвитку. Разом з тим у цьому відображенні сутності суспільного буття науковою су-

спільною свідомістю полягає величезна сила суспільної свідомості, яка дає їй можливість перетворити дійсність та передбачати розвиток майбутнього у його головних рисах.

До розробки К. Марксом та Ф. Енгельсом основних положень історичного матеріалізму суспільна наука не відображала навіть об'єктивної логіки, загальних законів і тенденцій суспільного розвитку. Свідомість трудящих пригнічувалась ідеологією пануючих класів. Вона обмежувалась розумінням лише найближчих особистих інтересів, внаслідок чого участь їх у житті суспільства мала стихійний характер.

Класові суперечності антагоністичних формацій проявляються і в суспільній свідомості. У капіталістичному суспільстві антагоністичні суперечності пронизують базис та надбудову суспільства, в тому числі й ідеологію. Буржуазна ідеологія всіляко прагне зміцнити капіталістичні виробничі відносини, насамперед приватну власність на засоби виробництва. Пролетарська ідеологія, матеріалізуючись в діяльності трудящих, підриває капіталістичний суспільний лад, веде його до знищення. Вона вказує трудящим шляхи та засоби революційного скасування капіталістичної приватної власності та експлуатації людини людиною, мобілізує їх на виконання цього завдання.

Буржуазна ідеологія, прагнучи зберегти відживаюче сучасне, гальмує прогресивний розвиток суспільства і все більше відстає від розвитку суспільного буття, бо ігнорує загострення в ньому соціальних суперечностей, які неминуче ведуть до революційного перетворення суспільства. Відставання буржуазної ідеології від розвитку суспільного буття неухильно веде її до розкладу і занепаду. Історія реакційної буржуазної ідеології є своєрідним кладовищем забутих або розбитих життям гіпотез та теорій. Показником вищого ступеня деградації буржуазної ідеології виступає антикомунізм, «основним змістом якого є наклепи на соціалістичний лад, фальсифікація політики і цілей комуністичних партій, вчення марксизму-ленінізму» [10, 46].

Загальне відставання буржуазної ідеології від розвитку суспільного буття та її регрес яскраво проявляється в глибокій кризі цієї ідеології, так званому «вакуумі ідей», який визнають самі буржуазні ідеологи та політики. Ідеологічний арсенал буржуазії тепер не містить в собі дійових позитивних ідей, здатних об'єднати суспільство. Для заповнення цього «вакууму» буржуазні ідеологи гарячково шукають все нові й нові сурогати, фікції «великих» ідей, конструюють такі лженаукові поняття, як «народний капіталізм», «державна загального благоденства», «вільний світ», «західна цивілізація» і т. д. Але ці силкування марні. В епоху переходу від капіталізму до комунізму прогресивні ідеї, здатні мобілізувати народні маси, висувуються лише ідеологами прогресивних класів, насамперед ідеологами робітничого класу.

Відставання від суспільного буття та деградація буржуазної ідеології зовсім не свідчать про її нешкідливість. Навпаки, розклад буржуазної ідеології заражає ідеологічну атмосферу отруйними продуктами розпаду. «Убитий капіталізм,— писав В. І. Ленін,— гние, розкладається серед нас, заражаючи повітря міазмами, отруюючи наше життя, хватаючи нове, свіже, молоде, живе, тисячами ниток і зв'язків старого, гнилого, мертвого» [8, 52—53]. Буржуазні ідеологи всіляко намагаються надати цим продуктам розпаду невинного вигляду, прищепити їх свідомості будівників комунізму, щоб зсередини підірвати ідейно-політичну єдність та монолітність цього табору. Такими засобами ідеологічної диверсії є націоналізм та расизм, фальшива реклама «капіталістичного способу життя», лжеідеї про мирне співіснування ідеологій, про «абсолютну» свободу творчості, «конфлікт поколінь» тощо. Тому партія дає рішучу відсіч всім цим спробам ідеологічної диверсії.

Відставання буржуазної ідеології від розвитку суспільної свідомості переконливо свідчить про неминучість її загибелі. Внаслідок дії об'єктивних законів розвитку суспільства, революційної боротьби робітничого класу пануюча в капіталістичному суспільстві ідеологія гине слідом за знищенням буржуазного ладу. Замість неї в свідомість людей все глибше проникає соціалістична ідеологія.

З створенням класиками марксизму-ленінізму науково обґрунтованої теорії розвитку суспільства та його революційного перетворення наукова суспільна свідомість вперше в історії розвитку людства стала адекватно відображати суспільне буття. У результаті її з'єднання з революційним рухом вона стала панівною серед робітничого класу і всього прогресивного людства. Але оскільки суспільство і далі продовжувало розвиватися на основі стихійно діючих законів капіталістичної соціально-економічної формації, відставання суспільної свідомості від розвитку суспільного буття залишалося все ще значним.

Перемога соціалізму кладе кінець стихійно діючим об'єктивним законам капіталізму. На зміну їх приходять нові, об'єктивні закони суспільного розвитку. Вони діють планомірно, через свідому діяльність людей, які успішно пізнають їх. Озброюючи людей знанням об'єктивних законів розвитку суспільства, наукова суспільна свідомість стає могутнім засобом його перетворення.

Культурна революція, здійснена в соціалістичному суспільстві, та величезна ідейно-виховна робота партії дає можливість об'єктивним законам розвитку суспільства стати надбанням свідомості широких мас трудящих. Свідоме використання об'єктивних законів суспільного розвитку є характерною особливістю та величезною перевагою соціалістичного суспільства. Наукова

соціалістична свідомість значно глибше, повніше та всебічніше відображає суспільне буття. Оволодівши свідомістю широких мас, вона сама виступає важливим фактором перетворення буття. Суспільна свідомість при соціалізмі перетворюється в величезну рушійну силу соціального прогресу.

Перемога Жовтневої соціалістичної революції і побудова соціалізму в СРСР, зміна стихійно діючих об'єктивних законів капіталізму усвідомленими, планомірно діючими законами першої фази комуністичної соціально-економічної формації означає новий важливий крок у подоланні відставання суспільної свідомості від розвитку суспільного буття.

При соціалізмі суспільство також складається з класів та соціальних груп, рівень свідомості яких неоднаковий. Внаслідок цього свідомість членів цих класів та соціальних груп по-різному відображає суспільне буття, яке відстає від розвитку суспільства. Проте свідомість членів соціалістичного суспільства, об'єднуючись марксистсько-ленінською теорією, поступово підноситься до рівня наукової суспільної свідомості. Відображаючи корінні інтереси всіх верств суспільства, марксистсько-ленінська ідеологія в період будівництва комунізму стає всенародною соціалістичною ідеологією.

Виконання економічних, соціально-політичних та ідеологічних завдань будівництва комунізму, формування наукового світогляду у всіх трудящих нашої країни допомагає суспільній свідомості все повніше відображати суспільне буття, а її відставання від розвитку буде все більше скорочуватись. За влучним виразом Ф. Енгельса, цей процес означає стрибок суспільства із царства необхідності в царство свободи.

Але випередити розвиток суспільного буття в абсолютному розумінні цього слова суспільна свідомість ніколи не зможе, оскільки наука ніколи не зможе оволодіти абсолютною істиною у повному її обсязі, хоч як близько вона не наблизилась би до неї.

Крім безпосереднього відображення об'єктів навколишнього світу, свідомість є, головним чином, їх складним опосередкованим відображенням. Категорії науки, наприклад, є не стільки безпосереднім відображенням матеріального світу, скільки абстракції, опосередковані через багато ступенів відображення, тобто відображення відображень об'єктів. Виникнувши як відображення буття, ідеї та ідеологічні форми живуть немов би самостійно, відносно незалежно від буття, яке їх породило. У своєму розвитку ідеї та поняття віддаляються від подробиць специфіки матеріальних об'єктів, абстрагуються від змін цих подробиць, тобто відстають від розвитку буття. Вони не охоплюють всієї різноманітності поодиноких, випадкових, другорядних змін буття, відображаючи його сутність.

Отже, гносеологічні причини відставання свідомості від бут-

та кореняться в первинності матерії та вторинності свідомості, а також в самому характері процесу пізнання.

Основна причина відставання свідомості від буття полягає в тому, що вона за своєю природою є відображенням буття, а тому розвивається з розвитком відображуваного нею змісту, тобто буття, а не навпаки.

Друга причина цього відставання зводиться до того, що свідомості, її основним формам властива відносна самостійність розвитку, внутрішня логіка та спадкоємність цього розвитку. Соціальні причини відставання суспільної свідомості від розвитку суспільного буття полягають перш за все: а) в історичній обмеженості суспільної свідомості на кожному етапі її розвитку, яка виявляється в тому, що свідомість відображає більш-менш глибоку сутність буття, але не може повністю відобразити весь складний його обсяг; б) стихійності та анархічності розвитку суспільного буття у експлуаторських соціально-економічних формаціях, у неможливості усвідомити в таких умовах всіх суспільних наслідків діяльності людей; в) наявності в антагоністичних формаціях реакційних суспільних класів, які зацікавлені в збереженні та зміцненні старих ідей для оправдання свого панування; г) нерівномірності, стрибкоподібності розвитку різних країн і народів, внаслідок чого ідеологія країн з відсталим соціально-політичним ладом негативно впливає на ідеологію передових країн; д) спадковості в розвитку суспільної свідомості, в силу якої поряд з критично прийнятими позитивними ідеями минулого у суспільну свідомість проникають і відсталі ідеї; е) наявності в суспільстві класів та соціальних груп з неоднаковими рівнями свідомості, у існуванні в силу цього відсталих ідей та поглядів.

Проте неможливість абсолютного випередження свідомістю розвитку буття не виключає можливості його відносного випередження. Навпаки, діалектика відображення свідомістю зовнішнього світу включає можливість відносного випередження буття свідомістю, яка в процесі пізнання та перебудови світу перетворюється в дійсність. Коротко розглянемо гносеологічний смисл, форми проявлення та соціальне значення цього випередження.

Пізнання зовнішнього світу є проникненням свідомості у сутність явищ. Відображення свідомістю об'єктивного світу, вказує В. І. Ленін, є не дзеркальним, поверховим, зовнішнім, а глибоким, внутрішнім. Пізнання є «безконечний процес поглиблення пізнання людиною речі, явищ, процесів і т. д. від явищ до сутності і від менш глибокої до більш глибокої сутності» [9, 205].

Знання сутності є знання законів розвитку матеріальних об'єктів. А знання законів є основа перебудови світу та перед-

бачення напрямів і тенденцій його розвитку. Пізнавши сутність явищ, оволодівши об'єктивними законами їх розвитку, наукове знання розкриває толовні риси нових явищ та подій, передбачає появу нового у його основних рисах, визначає тенденцію розвитку, розкриває риси майбутнього. Саме в глибокому відображенні сутності явищ та процесів об'єктивного світу полягає можливість відносного випередження буття свідомістю, а в основаному на знанні сутності передбаченні майбутнього розвитку — реалізація цієї можливості.

Науково визначаючи перспективи розвитку зовнішнього світу, свідомість відносно випереджає буття. Це випередження є відносним тому, що розвиток буття постає первинним, а розвиток свідомості — вторинним, так що знання законів відкриває нам лише основні тенденції розвитку нового, майбутнього, а не всі його індивідуальні риси та другорядні особливості.

Соціалістична суспільна свідомість, наприклад, відносно випереджаючи суспільне буття, не лише всебічно відображає минуле й сучасне, але й розкриває основні тенденції майбутнього, освітлює перспективи розвитку. Узагальнюючи досвід народних мас, критично синтезуючи всі цінні завоювання наукової думки, соціалістична свідомість випереджає хід історичного розвитку, формулює перспективні завдання боротьби за побудову комунізму, передбачає характерні риси цього нового суспільства та шляхи його досягнення. Ще до завершення будівництва комунізму ми чітко уявляємо собі його основні риси і будуюмо майбутнє суспільство впевнено, знаючи закони та шляхи руху до нього.

Перехід від капіталізму до соціалізму являє собою переривистості, стрибок у динаміці суспільного розвитку. Історичний розвиток перестає бути результатом перехрещення численних суперечливих устремлінь та вчинків людей. Він стає результатом узагальнених зусиль всіх членів соціалістичного суспільства, об'єднаних умовами соціалістичного виробництва. Спільність інтересів та єдність зусиль трудящих дають можливість значно повніше уявити майбутні результати цих зусиль, широко розсувають межі наукового передбачення суспільного розвитку. Творчий характер марксистсько-ленінської теорії, її безперервний розвиток виступають тим джерелом світла, що освітлює не лише близьке, а й далеке майбутнє.

Діалектичний аналіз суспільного життя на основі марксизму-ленінізму дає можливість партії розмежовувати суттєве від несуттєвого, необхідне від випадкового в житті, відкривати у одиничному загальне, у масі повсякденних явищ — нове, передове. Ця ідеологія виступає безпомилковим індикатором нового. Озброюючи народні маси перспективою майбутнього, знаннями нового, передового, соціалістична ідеологія посилює їх ак-

тивність у боротьбі за комунізм, виховує активних, свідомих та переконаних будівників комунізму.

Знання та творче застосування ідеології марксизму-ленінізму, її методу — матеріалістичної діалектики дає можливість партії не тільки безпомилково визначити по-справжньому нове і енергійно підтримувати його, але й викривати старе, яке часто маскується під нове, боротися проти нього. Спираючись на цю ідеологію, комуністичні та робітничі партії викрили, наприклад спроби реформізму і ревізіонізму видати деяке посилення економічної ролі імперіалістичної держави, яке не змінює природи капіталістичного ладу, за переродження капіталізму в соціалізм. Творча марксистсько-ленінська теорія виступає надійною зброєю світового комуністичного руху в боротьбі проти сучасного догматизму, лівого опортунізму та сектанства, які відстоюють насправді старі дрібнобуржуазні ідеї.

Наукова свідомість як тотожне відображення буття виступає могутнім засобом не лише передбачення, але й зміни, перетворення зовнішнього світу. «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, але й творить його..., тобто що світ не задовольняє людину і людина своїм діянням вирішує змінити його» [9, 196—197].

Ступінь відносного випередження суспільною свідомістю розвитку суспільного буття визначається перш за все силою впливу на суспільне буття науки — цієї важливішої частини суспільної свідомості. Прогрес науки і техніки в умовах соціалізму дозволяє найбільш ефективно використовувати багатства і сили природи, відкривати нові види енергії та створювати нові матеріали, оволодівати космічним простором тощо.

Відкривши об'єктивні закони розвитку природи, умови та форми їх проявлення, природничі науки, втілювані в процесах матеріального виробництва людей, стали могутнім засобом зміни та перетворення матеріального світу, розвитку та вдосконалення виробництва. Якщо капіталізм наукові викриття використовує в інтересах монополій або зовсім їх ігнорує, то соціалізм ставить їх на службу народу. У період будівництва комунізму наука стає безпосередньою продуктивною силою.

Спираючись на наукові знання, людина створює такі умови для дії об'єктивних законів, які в матеріальному світі без втручання людини не виникають. В процесі своєї діяльності люди створюють нові матеріали. На основі знання законів хімічної будови речовини і утворення складних молекул сучасна хімія створює все нові й нові синтетичні матеріали, які в природі в звичайних умовах не виникають. Будівництво комунізму відкриває широкі горизонти для діяльності людини по перетворенню об'єктивного світу, а «комунізм підносить на величезну височінь панування людей над природою, дає можливість все біль-

ше і повніше керувати її стихійними силами» [10, 54—55]. Отже, свідченням рівня відносного випередження наукою розвитку суспільного буття та формою матеріалізації цього випередження є могутній вплив науки на продуктивні сили, а через них і на виробничі відносини, на все суспільство. Тому Програма КПРС підкреслює: «Застосування науки стає вирішальним фактором могутнього зростання продуктивних сил суспільства» [10, 110].

Діалектична єдність суспільного буття та науки як частини суспільної свідомості, процесів випередження природознавством розвитку буття та його відставання від буття проявляється в тому, що, роблячи великий вплив на розвиток матеріального виробництва, випереджуючи його, наука, в свою чергу, залежить від рівня та потреб виробництва, визначається ним. Саме виробництво виступає рушійною силою розвитку науки. «Коли в суспільстві з'являється технічна потреба, то вона просуває науку вперед більше, ніж десяток університетів»,— вказує Ф. Енгельс [3, 455].

Суспільні науки та мистецтво активно впливають на суспільне буття перш за все через вплив на свідомість людей, а через неї і на економічний лад суспільства. Особливо різко зросла роль марксистсько-ленінської суспільної науки в нашу епоху— епоху соціалістичних та національно-визвольних революцій. Блискуче підтвердилось передбачення В. І. Леніна про те, що «без революційної теорії не може бути й революційного руху» [5, 341]. Нова історична епоха принесла справжній тріумф революційного світогляду робітничого класу. Величні ідеї соціалізму стають найпривабливішими ідеями в світі, а марксизм-ленінізм— володарем дум передового людства. Ця теорія згуртовує трудящих всіх країн у боротьбі за мир, демократію та соціалізм, освітлює шляхи цієї боротьби.

Відносне випередження буття свідомістю проявляється також в тому, що думка опереджає дію. Зміні того чи іншого явища об'єктивного світу передую певна ідея: «...найгірший архітектор,— вказує Маркс,— від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її в своїй голові. В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві людини, тобто ідеально» [2, 180].

Ми будували соціалізм у відповідності з розробленою основоположниками марксизму-ленінізму науковою теорією цього будівництва, перш за все у відповідності з конкретним, науково обгрунтованим В. І. Леніним планом соціалістичного будівництва у нашій країні. Комуністичне суспільство будується згідно з планом та завданнями, всебічно розробленими в Програмі КПРС, у якій партія дала наукову відповідь на питання про те, що і як треба робити кожному для перемоги комунізму.

Відносне випередження суспільною свідомістю розвитку суспільного буття проявляється і в тому, що суспільна свідомість впливає на свідомість індивідуума, перетворює її згідно з своїми основними принципами. Так, суспільна свідомість проявляється в практичній діяльності індивіда, направлений на перетворення буття.

Великі ідеї соціалістичної суспільної свідомості виступають у руках партії могутнім засобом перетворення індивідуальної свідомості людини, виховання у людей комуністичної свідомості та рис характеру, властивих людині комуністичного майбутнього, насамперед комуністичного ставлення до праці.

У період будівництва комунізму марксистсько-ленінська ідеологія перетворилась у всенародну ідеологію. Це ще не означає, що індивідуальна свідомість кожного трудящего уже стала комуністичною. Проте це вже означає, що назавжди подолана суперечність між суспільною свідомістю класів і соціальних груп та соціалістичною ідеологією, що соціалістична ідеологія виражає корінні інтереси всіх трудящих, всього радянського народу, і це усвідомлюється трудящими. Це означає також значне зростання виховної ролі всенародної соціалістичної ідеології.

В зв'язку з цим зростає роль ідеологічної роботи як важливішого засобу комуністичного будівництва. «У боротьбі за перемогу комунізму ідеологічна робота стає все могутнішим фактором. Чим вища свідомість членів суспільства, тим повніше і ширше розгортається їх творча активність у створенні матеріально-технічної бази комунізму, у розвитку комуністичних форм праці і нових відношень між людьми і, значить, тим швидше й успішніше розв'язуються завдання будівництва комунізму» [10, 202].

Отже, марксизм-ленінізм учить, що загальносоціологічний закон про визначальну роль суспільного буття в розвитку суспільної свідомості не виключає відносне випередження суспільного буття свідомістю, і це випередження відіграє важливу роль у прогресивному розвитку суспільства.

Краткое содержание

В период строительства коммунизма проблема относительно опережения общественным сознанием развития общественного бытия становится все более актуальной. В статье с диалектико-материалистических позиций рассматриваются гносеологический и социальный аспекты относительного опережения общественным сознанием развития общественного бытия, формы проявления этого опережения, а также его значение в воспитании советских людей в духе коммунистической сознательности.

Диалектика единства общественного бытия и общественного сознания проявляется в том, что общесоциологический закон об определяющей роли общественного бытия в развитии общественного сознания не исключает, а включает относительное опережение общественного бытия сознанием, и это опережение играет важнейшую роль в прогрессивном развитии общества.

В статье подчеркивается, что для современной буржуазной идеологии характерно все более глубокое отставание ее от развития общественного бытия. В эпоху крушения империализма буржуазная идеология не способна к относительному опережению общественного бытия, поэтому она тормозит общественное развитие.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. До критики політичної економії. Передмова.— К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 13. Держполітвидав УРСР.
2. К. Маркс. Капітал. Т. 1. Держполітвидав УРСР, 1952.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори. Держполітвидав УРСР, 1949.
4. Ф. Енгельс. Анти-Дюрінг.— К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Держполітвидав УРСР.
5. В. І. Ленін. Що робити?— Твори. Т. 5. Держполітвидав УРСР.
6. В. І. Ленін. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Твори. Т. 14. Держполітвидав УРСР.
7. В. І. Ленін. Три джерела і три складові частини марксизму.— Твори. Т. 19. Держполітвидав УРСР.
8. В. І. Ленін. Лист до американських робітників.— Твори. Т. 28. Держполітвидав УРСР.
9. В. І. Ленін. Філософські зошити.— Твори. Т. 38. Держполітвидав УРСР.
10. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Держполітвидав УРСР, 1961.

«СОЦІАЛІСТИЧНА ГРОМАДСЬКА ДУМКА» ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

У популярній і науковій літературі часто зустрічаються такі поняття, як «радянська громадська думка», «громадська думка радянського суспільства» або просто «громадська думка», тому постановка цього питання цілком природна.

На це можна було б дати суто формальну відповідь: оскільки, мовляв, уже склалась соціалістична суспільна свідомість в нашій країні, то цілком допустимо, що і громадську думку як особливе явище суспільної свідомості слід також називати соціалістичною громадською думкою.

Однак категорія «соціалістична громадська думка» — це не просто «порожня абстракція», дедукована із більш загальної категорії «суспільна свідомість», не словесна гра, а специфічне поняття, що визначається суспільними відносинами, глибоко соціалістичними за своїм змістом. Як особливе явище соціалістичної суспільної свідомості ця категорія являє собою соціально значущі судження всього радянського народу, що виникають і формуються кожного разу в процесі практики комуністичного будівництва, судження, котрі практикою мас втілюються в життя під впливом марксистсько-ленінської ідеології, під керівництвом КПРС.

Проте різні автори дають неоднакові визначення поняття «соціалістична громадська думка».

Це пояснюється, очевидно, тим що у нашій країні суспільна свідомість взагалі, а громадська думка особливо, довгий час була предметом широких соціологічних досліджень.

Лише в останні роки проблема вивчення соціальних функцій громадської думки привернула увагу багатьох радянських дослідників, які поставили і вирішили уже ряд цікавих питань, що мають важливе значення в практиці комуністичного будівництва і є значним вкладом у розвиток радянської соціологічної науки [12, 13, 14, 15, 16, 17].

Разом з тим слід відмітити, що об'єктивний процес постійного зростання соціальних функцій громадської думки у період розгорнутого будівництва комунізму, а також необхідність теоретичного обґрунтування ролі громадської думки в цей період потребують насамперед глибокого усвідомлення змісту самої

категорії громадської думки на сучасному етапі. Але саме ця проблема до останнього часу не була достатньо висвітлена в нашій науковій літературі. Радянські соціологи і філософи звернули увагу на визначення категорії громадської думки, але не досліджували процес її становлення. Пошуки найбільш вдалого визначення можуть бути успішними в тому випадку, якщо це важливе завдання вирішуватиметься на основі всебічного дослідження об'єктивних основ становлення громадської думки в процесі будівництва соціалізму і комунізму.

До цього часу ж, на жаль, категорія громадської думки в радянському суспільстві розглядається тільки як готове поняття, що вже склалось. Становлення соціалістичного змісту цієї категорії не розкривається, а тому будь-яка спроба визначити якісну особливість громадської думки соціалістичного суспільства виявляється поверховою і непереконливою [11, 30]. Більше того, специфіка змісту громадської думки на різних етапах становлення комуністичної формації поки що зовсім не досліджена.

Тільки цим, очевидно, і можна пояснити той факт, що в деяких дослідженнях і статтях в одному і тому ж розумінні автори оперують поняттям «радянська громадська думка», «соціалістична громадська думка», не помічаючи якісних відмінностей у змісті цих категорій [10, 4, 211].

Однак, на нашу думку, ці поняття мають цілком специфічний характер, і їх не можна ототожнювати, оскільки кожна з цих категорій виражає різні історичні етапи у складному процесі становлення соціалістичного змісту громадської думки нового суспільства.

* * *

Марксистсько-ленінська соціологія науково розкрила природу всіх явищ духовного життя суспільства, довівши, що будь-яке з них, яким би воно не здавалось на перший погляд загадковим і «невловимим» у лабіринті свідомості, завжди має матеріальне джерело свого виникнення і розвитку.

Громадська думка, як духовне явище, складається на основі матеріальних умов життя суспільства, зазнаючи постійного впливу ідеології панівного класу. Але оскільки матеріальні і соціальні умови життя суспільства безперервно розвиваються, то слідом за ними зазнає змін і зміст такої соціологічної категорії, як громадська думка.

У «Нарисах з історії матеріалізму» Г. В. Плеханов, виступаючи проти ідеалізму у розумінні явищ духовного життя суспільства, писав, що «історичний розвиток «громадської думки», як і вся історія людства, є закономірний процес» [8, 149], а «громадська думка «має свої корені в соціальному середовищі

і в кінцевому підсумку в економічних відносинах; це не суперечить тому, що кожна дана «громадська думка» починає старіти, як тільки починає старіти спосіб виробництва, який її викликав»... [8, 178].

При цьому слід зауважити, що категорія «громадська думка» містить в собі ознаки гносеологічної категорії, оскільки виражає певний рівень свідомості, будучи судженням класів або суспільства в цілому і ознаки соціологічної категорії, оскільки в змісті суджень громадської думки так чи інакше відбиваються суспільні відносини, а отже інтереси соціальних класів, або суспільства в цілому.

Отже, як гносеологічна категорія громадська думка з часу виникнення не зазнала будь-яких істотних змін, вона завжди була і залишається логічною формою, судженням тієї чи іншої історичної спільності людей про явища об'єктивного світу. Як соціологічна категорія громадська думка постійно зазнає глибоких змін у своєму конкретному змісті і водночас виступає як категорія загального і особливого, в якій щоразу своєрідно відображаються економічні, політичні і духовні інтереси різних класів, соціальних груп або всього суспільства.

Діалектичне формування категорії громадської думки соціалістичного суспільства необхідно розглядати як природний історичний процес, в якому виявляється кілька стрибків, вирішальних етапів, що співпадають в цілому і органічно зв'язані з становленням всіх елементів базису і надбудови першої фази комуністичної формації — соціалізму, матеріальні і духовні передумови якого виникають ще в надрах буржуазного суспільства.

Проте було б помилково думати, що тільки перемога соціалістичної революції поклала початок виникненню соціалістичної громадської думки.

Процес становлення соціалістичної громадської думки, на наш погляд, охоплює три історичних етапи.

Перший етап — виникнення пролетарської громадської думки, який бере початок в надрах капіталістичного суспільства і формується на основі тих матеріальних умов і політичного становища, яке займає пролетаріат як клас.

У його середовищі народжується не лише пролетарська психологія, а й формується своя думка, цілком протилежна громадській думці буржуазії.

В. І. Ленін ще у 1902 р. у своїй знаменитій книзі «Що робити?» писав: «...є у нас досить розвинута, що має за собою цілу історію, громадська думка російського (і міжнародного) революційного середовища» [1, 433]. Безсумнівно, що, говорячи про громадську думку «революційного середовища» в Росії, Володимир Ілліч мав на увазі, насамперед, думку активних пролетарів, які виражали настрої широких трудящих мас, що стихійно тяглися до ідей наукового соціалізму.

Тому громадська думка в той час виступає не тільки дійовим знаряддям формування політичної свідомості мас, але головним чином, як опозиція, як політична сила, що руйнує підвалини експлуаторського ладу.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції була своєрідним матеріальним втіленням громадської думки пролетарських мас, яка протягом багатьох років формувалась у горнилі класової боротьби, виховувалась під впливом ідеології Комуністичної партії.

Другий етап формування соціалістичної громадської думки охоплює перехідний період від капіталізму до соціалізму. Як відомо, у цей період для нашої країни була характерна багатокладність економіки. Більше того, соціалістичний сектор виробництва довгий час не був панівним. З встановленням диктатури пролетаріату радянське суспільство відразу не стало соціально однорідним. У ньому раптово не могла виникнути спільність інтересів, єдність думки різних за своєю природою класів і соціальних груп, що залишилися у спадщину від старого експлуаторського ладу. Поряд з робітничим класом і трудящим селянством у країні існували соціальні групи і навіть класи експлуаторів (непмани, куркулі), які громадській думці робітників і селян протиставляли свою думку, ворожу диктатурі пролетаріату.

Проте становище класів принципово змінилось. Громадська думка експлуаторів, яка раніше була панівною в країні, перетворилась на думку реакційної опозиції.

В свою чергу, пролетарська громадська думка з безправної і переслідуваної в умовах буржуазного ладу стала думкою «радянської більшості», яку В. І. Ленін називає ще «громадською думкою трудящих».

Однак громадська думка трудящих в той період виступає як духовне явище, в змісті якого ще не переважає вплив соціалістичної ідеології. Як зазначив В. І. Ленін, було б найвно думати, «що в день перемоги пролетаріату — інтелігенція, середній клас, дрібна буржуазія стануть комуністичними» [5, 220]. Ось чому в перехідний період від капіталізму до соціалізму робітничий клас мусив вести не лише гостру боротьбу проти своїх прямих класових ворогів за принципом «Хто — кого», а й одночасно завойовувати всіма засобами на свій бік думку мас, головним чином селянських, в свідомості і психології яких глибоко укоренилась буржуазна ідеологія і релігійні забобони.

Отже, у взаємовідносинах думки класів і соціальних груп радянського суспільства в перехідний період від капіталізму до соціалізму слід розрізняти два види протиріч: антагоністичні і неантагоністичні. Антагоністичні протиріччя проявлялись протягом всього перехідного періоду у відносинах між громадською думкою робітничого класу і трудящего селянства, з одного бо-

ку, і громадською думкою куркульства і міської буржуазії — з другого.

Неантагоністичні суперечності у взаємовідносинах громадської думки робітничого класу і мільйонних мас трудящого селянства часом набували досить гострого характеру. Але вони завжди більш-менш успішно розв'язувались під керівництвом партії, оскільки у всіх найважливіших питаннях політики Радянської влади їх громадська думка співпадала. У цьому відношенні вирішальну роль відіграли індустріалізація країни, ленінський кооперативний план і його завершальний етап — колективізація сільського господарства, а також культурна революція. Всі ці найглибші революційні перетворення, здійснені під керівництвом КПРС, привели до корінних якісних змін в психології і в політичній самосвідомості радянських людей, значно розширили діапазон та дійовість соціальних функцій радянської громадської думки.

На час перемоги соціалізму в СРСР на базі величезних соціально-економічних і політичних перетворень, на основі єдності інтересів двох братніх класів — робітників і селян — виник новий, вищий етап судження всього народу — радянська соціалістична громадська думка, яка стала найважливішим елементом духовної надбудови соціалістичного базису.

Третій етап становлення нового типу громадської думки зв'язаний з перемогою соціалізму в СРСР і поступовим переходом радянського суспільства від соціалізму до комунізму.

В останній час у радянському суспільстві опостерігається закономірний процес дальшого зближення життєвих інтересів усіх верств трудящих на ґрунті неухильного зміцнення зв'язків державної і колгоспно-кооперативної соціалістичної власності, могутнього зростання продуктивних сил країни, дальшого розвитку культурної революції і всемірного підвищення матеріального добробуту трудящих мас. В умовах народження і розвитку світової соціалістичної системи соціалізм переміг у Радянському Союзі повністю і остаточно. Цей історичний факт являє собою новий важливий крок у закономірному розвитку радянського соціалістичного суспільства на шляху до перемоги комунізму, неминучість якої науково обґрунтована у Програмі КПРС [6, 4, 54—124].

У результаті глибоких соціалістичних перетворень думка всього радянського народу формується тепер на однотипній економічній і політичній основі, на базі панування соціалістичної психології та ідеології. У нашій країні остаточно склалися основні риси соціалістичної громадської думки, ядром якої, як і раніше, виступає думка робітничого класу.

До цих рис слід віднести насамперед широкий діапазон творчих соціальних функцій думки народу у сфері як матеріального, так і духовного виробництва, єдність суджень соціа-

лістичної громадської думки тепер уже в масштабі всього радянського народу, який перетворився в невідому раніше історичну спільність людей, всередині якої немає більше класових антагонізмів і національної ворожнечі.

Для соціалістичної громадської думки характерні життєва достовірність і глибока ідейність її суджень, високий гуманізм і соціалістична солідарність із громадською думкою трудящих усього світу, на яку вона має величезний революціонізуючий вплив. (Наприклад, підтримання громадською думкою нашої країни революційного народу Куби, Алжіру, В'єтнаму і Конго, виступ на захист прав і свобод негритянського народу США, вимога затягального роззброєння і припинення агресивних дій і т. п.).

Громадська думка, будучи особливим явищем духовного життя людей, відзначається великою динамічністю. З цим, звичайно, не можна не погодитись. Соціалістична громадська думка також динамічна, але головним чином в тому розумінні, що радянський народ завжди дуже швидко і глибоко реагує на події суспільного життя. Що ж до самого змісту суджень соціалістичної громадської думки, то в цьому відношенні вони досить сталі і принципіві. Прикладом може бути моральний кодекс будівника комунізму, в якому втілилась моральна воля радянського народу, прагнення постійно підтримувати словом і ділом генеральну політичну лінію КПРС, що яскраво втілювалась у рішеннях XX і XXII з'їздів партії.

Особливість соціалістичної громадської думки та, що, виражаючи життєві інтереси всього радянського народу, вона за змістом своїх суджень значно наблизилась до рівня наукової теорії і комуністичних ідеалів КПРС.

Звичайно, це не означає, що думка радянського народу за своїм змістом тотожна політичній ідеології КПРС. У судженнях радянських людей і тепер ще мають місце елементи стихійності, емпіризму, які навряд чи зникнуть коли-небудь зовсім, оскільки «чисті» теоретичні судження не тільки мас, а навіть ідеологів і політичних керівників не проростають без благодатного ґрунту емпіричного досвіду і «керованої» стихійності.

Грані між судженням громадської думки радянського народу, з одного боку, і політичною ідеологією КПРС, з другого, — досить рухливі і відносні.

Сьогодні вони постійно і благотворно впливають одне на одного. Для партії досвід мас, їхня думка стали тепер воістину невичерпним джерелом творчого розвитку теорії наукового комунізму, який успішно створюється волею і трудом мільйонів.

Сказане проте не означає, що соціалістична громадська думка є раз назавжди даним явищем, що виключає будь-які суперечності у судженнях самого народу.

Навпаки, будучи відображенням об'єктивної дійсності, що постійно змінюється, вона проявляється в різних формах і містить у собі суперечливі сторони. Як показує життя, при соціалізмі і в період переходу до комунізму можуть стикатися різні думки трудящих у одному і тому ж питанні. Однак, якщо при капіталізмі думки різних верств суспільства, як правило, соціально ворожі і виключають одна одну, внаслідок чого послаблюється і руйнується існуючий капіталістичний лад, при соціалізмі цей об'єктивний закон уже не діє. Навіть у перехідний період від капіталізму до соціалізму, коли відбувається зіткнення думок різних соціальних груп у галузі економіки, політики і культури, боротьба думок завершується зміцненням диктатури пролетаріату.

При соціалізмі боротьба суперечливих думок не набуває класово-антагоністичного характеру, тут можливі випадки, коли вступає в суперечність думка більшості (суспільства) з думкою меншості (окремих осіб або навіть соціальних груп). Причому зіткнення ці обумовлюються тим, що рівень свідомості окремих осіб не відповідає рівню наукової ідеології, нові прогресивні методи праці вступають у суперечність з старими, звичними методами організації виробництва.

Подібні явища спостерігаються і в процесі виховання людей. Однак у всіх випадках боротьба думок виступає тут як засіб узагальнення творчого досвіду мас, як знаряддя виявлення і усунення недоліків і помилок у діяльності державних і громадських інститутів, у поведінці окремих осіб.

У цьому відношенні досить характерні, наприклад, широкий обмін думками, який ведеться зараз в нашій пресі з питання боротьби за високу якість продукції соціалістичних підприємств, підвищення продуктивності праці і засобів матеріального стимулювання в сільськогосподарському виробництві, а також всебічне обговорення всіма верствами радянського народу проблеми правильного поєднання навчання з моральним вихованням молоді. У процесі цієї боротьби думок досягається найбільш розумне вирішення проблем розвитку народного господарства країни, піднесення культури і виховання нової людини.

Ця боротьба думок веде до зміцнення всього соціалістичного ладу, сприяє закономірному рухові до комунізму.

Громадська думка, постійно зазнаючи благотворного впливу політичної ідеології партії, характеризується, однак, відносною самостійністю, що пояснюється тісним зв'язком її з суспільною психологією. Самостійність її суджень полягає в тому, що вони можуть відставати від рівня теоретичних висновків партії. Або, навпаки, «забігати» наперед, не беручи до уваги дію об'єктивних законів становлення матеріально-технічної бази комунізму і комуністичних суспільних відносин. У

зв'язку з цим деяким судженням мас притаманний консерватизм, який проявляється найчастіше у формі певних традицій. Проте в цілому для суджень громадської думки радянського народу характерний оптимізм і революційний ентузіазм, який завжди б'є ключем у масах, сприяючи всебічному розвитку політики КПРС. Своєрідно відображаючи політичні рішення партії, соціалістична громадська думка подекуди може проявляти особливу конкретність, що одночасно розширює і диференціює політичні цілі КПРС стосовно до конкретних умов життя і діяльності колективів трудящих і чи навіть стосовно до окремої особистості.

Отже, кожен із розглянутих нами етапів становлення категорії соціалістичної громадської думки відрізняється характером соціально-економічної основи суспільства, ідейно-політичним змістом суджень громадської думки, ступенем активності і широтою соціальних функцій громадської думки в процесі становлення комуністичної формації.

Ці етапи перебувають у діалектичному взаємозв'язку. Перехід від одного етапу до другого породжував щоразу особливий, проміжний ступінь у розвитку громадської думки мас («пролетарську», «радянську»), кожен раз багатшу за своїм соціальним і пізнавальним змістом. Причому кожен з цих проміжних ступенів виражає не тільки характер нових суспільних відносин, зростаючий рівень політичної свідомості мас, але й всі позитивні риси попередніх ступенів формування соціалістичної громадської думки.

Все це дає нам підстави твердити, що новий історичний тип громадської думки виник не одразу, а породжений у процесі становлення першої фази комуністичної формації; його природа і зміст визначаються перш за все соціалістичним способом виробництва, а також соціалістичним змістом всього духовного життя народу.

У зв'язку з цим було б правильніше і науковіше новий тип громадської думки називати соціалістичною громадською думкою.

Поняття «радянська громадська думка», звичайно, не відкидається. Воно цілком допустиме як синонім категорії «соціалістична громадська думка» тоді, коли ми хочемо вказати на те, що судження громадської думки належить окремій країні — СРСР, або, якщо ми хочемо вказати на своєрідну форму соціалістичної демократії — Ради.

Що ж до змісту категорії «соціалістична громадська думка», то він відображає суспільні відносини в період повної і остаточної перемоги соціалізму в нашій країні, вказує на історичний тип громадської думки, зміст якої визначається головним чином характером суспільних відносин першої фази комуністичної формації, в межах якої, як це передбачав В. І. Ленін

[2, 56], може бути безліч різних форм організації державної влади, форм соціалістичної демократії, як підтверджує сьогодні цей процес розвитку країн світової соціалістичної системи.

Отже, категорія «соціалістична громадська думка» відображає дію об'єктивної закономірності на основі якої виникає такий специфічний рівень соціалістичної свідомості, як громадська думка на першій фазі комуністичної формації, незалежно від того, яка конкретна форма державного устрою тієї чи іншої країни соціалізму. Це особливо очевидно зараз, в епоху переходу людства від капіталізму до комунізму, в епоху, коли існує уже світова соціалістична система, де виникають і діють судження громадської думки, що мають соціалістичні риси спільні для всіх країн соціалістичної системи. Тому, з'ясовуючи природу і зміст категорії «соціалістична громадська думка» в нашій країні, ми не можемо не відзначити той історичний факт, що соціально-економічна і політична основи цього явища формуються тепер і в міжнародному його масштабі.

Світова соціалістична система є зовсім інший, новий тип економічних, політичних і духовних відносин між країнами і їх народами. Принципово новим в цих відносинах є те, що соціалістичні країни мають однотипну економічну основу — суспільну власність на засоби виробництва, однотипний державний лад — владу народу на чолі з робітничим класом, та його марксистсько-ленінською партією і керуються єдиною ідеологією — марксизмом-ленінізмом у боротьбі за побудову комунізму. Світова система соціалізму, говорить в Програмі КПРС, — це «соціальна, економічна і політична співдружність вільних; суверенних народів, які йдуть по шляху соціалізму і комунізму. Об'єднаних спільністю інтересів і цілей, тісними узами міжнародної соціалістичної солідарності» [7, 314].

Отже, соціально-економічна і політична спільність соціалістичних країн, їх повна рівноправність, взаємне поважання незалежності і суверенітету, братня взаємодопомога і співробітництво — це могутня об'єктивна основа формування єдиної думки трудящих мас соціалістичних країн в усіх найважливіших питаннях суспільного розвитку на сучасному етапі людської історії.

Таким чином, оскільки історичний процес становлення соціалістичного суспільства не тільки в межах однієї країни, але і в світовому масштабі вже сьогодні став об'єктивною реальністю, то на цій основі існування соціалістичної громадської думки вже не може бути обмежене рамками однієї країни. Більше того, тепер уже виникли і діють не тільки особливі закони формування соціалістичної громадської думки в кожній країні соціалістичної системи, а все ширше і відчутніше проявляють себе в дії загальні закони розвитку об'єктивних і

суб'єктивних основ соціалістичної громадської думки в усій світовій системі соціалізму.

Категорія «радянська громадська думка», що в свій час була цілком прийнятна, на сучасному етапі навіть в межах нашої країни вже не може повністю відобразити тих особливостей, які властиві громадській думці в період розгорнутого будівництва комунізму. Вона не відображає тих якісних змін у змісті громадської думки нашого народу, які відбулись від часу здійснення соціалістичної революції до повної і остаточної перемоги соціалізму в СРСР. Це тим більш очевидно, що самі Ради як форма політичної влади пролетаріату і пролетарської демократії в період будівництва соціалізму на час повної і остаточної перемоги соціалізму в нашій країні набрали нової якості і переросли в органи влади всього народу, перетворились справді в школу управління державою і суспільством мільйонів трудівників — будівників комунізму. «Поєднуючи в собі риси державної і громадської організації, Ради все більше виступають як громадські організації при широкій і безпосередній участі мас в їх діяльності» [7, 375].

Слід також відзначити, що категорія «соціалістична громадська думка» вказує нам на те, що такий суб'єктивний фактор могутності Радянської країни, як морально-політична єдність суспільства, виникає не зразу ж після перемоги соціалістичної революції, а лише через певний історичний період на основі корінних перетворень в самому способі суспільного виробництва. Разом з тим зміст категорії «соціалістична громадська думка» не залишається постійно незмінним.

Оскільки соціалістична громадська думка складається на першій фазі комуністичної формації, то в міру створення матеріально-технічної бази комунізму і формування комуністичних суспільних відносин вона закономірно переросте в комуністичну громадську думку і складатиме особливе, більш високого порядку за суттю свого соціального змісту, явище комуністичної свідомості народу.

Краткое содержание

В процессе становления материальных и духовных основ первой фазы коммунистического общества, в результате самой практики революционного преобразования массами всех сфер общественной жизни в нашей стране окончательно сформировался новый, высший исторический тип суждения всего народа — социалистическое общественное мнение. В статье впервые сделана попытка обосновать природу, содержание и особенно выделить основные этапы формирования этого важного явления духовной жизни социалистического общества.

Опираясь на исторический факт полной и окончательной победы социализма в СССР, рождения и укрепления мировой социалистической системы, автор статьи раскрывает специфические черты социалистического общественного мнения, как качественно высшей ступени суждения трудящихся масс в условиях повседневной практики коммунистического строительства.

ЛИТЕРАТУРА

1. В. І. Ленін. «Що робити?» — Твори. Т. 5.
2. В. І. Ленін. «Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм».— Твори. Т. 23.
3. В. І. Ленін. Від Центрального Комітету РСДРП(б).— Твори. Г. 26.
4. В. І. Ленін. Варіант статті «Очередные задачи Советской власти».— Твори. Т. 36.
5. В. І. Ленін. II Конгрес Комуністичного інтернаціоналу.— Твори. Т. 31.
6. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Держполітвидав УРСР, 1962.
7. Матеріали XXII з'їзду КПРС. Держполітвидав УРСР, 1962.
8. Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения. Т. II.
9. А. И. Бурдина. К вопросу об определении категории «советское общественное мнение».— Ученые записки. Т. CXIII. Сборник научных работ аспирантов кафедры диалектического и исторического материализма. Вып. I. Харьков, ХТУ, 1963.
10. А. И. Бурдина. Роль советского общественного мнения в формировании коммунистической идейности строителя коммунизма. Кандидатская диссертация. Харьков, 1964.
11. Б. А. Ерунов. Сила общественного мнения. Лениздат, 1964.
12. П. И. Букарев. Роль общественного мнения в воспитании коммунистической морали.— Вопросы марксистско-ленинской этики. Тамбов, 1961.
13. А. И. Горячева. Общественное мнение и общественная психология.— Ученые Записки Тартуского госуниверситета. Труды по философии. Т. IV, вып. 124. Тарту, 1962.
14. В. Ефимов. Общественное мнение и коммунистическая нравственность.— «Коммунист Украины», 1960, № 12.
15. М. И. Игитханян. Общественное мнение и воспитание нового человека.— В сб.: «От социализма к коммунизму». М., Изд-во АН СССР, 1962.
16. А. К. Уледов. Общественное мнение советского общества. М., Соцэкгиз, 1963.
17. Н. С. Черных. О роли общественности и общественного мнения в коммунистическом воспитании трудящихся.— В сб.: «Вопросы теории и практики коммунистического воспитания». М., 1962 та інші.

АКТИВНІСТЬ СВІДОМОСТІ

Головною хвибою домарксівського матеріалізму була споглядальність. Активну сторону пізнання розробляв головним чином ідеалізм, який знав лише один, теоретичний, вид діяльності. Марксизм подолав споглядальність домарксівського матеріалізму, створивши теорію діалектичного розуміння пізнання; він подолав також ідеалістичну активність, зосередивши увагу на матеріальній діяльності людей.

Праць, у яких досліджується проблема творчості, активності, у нашій філософській літературі мало. За винятком окремих робіт, основна частина їх присвячується походженню відчуттів, понять тощо, доведенню матеріалізму в теорії пізнання. Наголос переважно залишається на відображенні, а не на творчості, хоч саме в творчості, а не у відображенні — головний інтерес і зміст свідомості. Тому на порядок денний потрібно висунути проблеми, пов'язані з активністю пізнання. Актуальність цієї теми пояснюється як внутрішніми причинами — перетворенням знання у виробничу силу, так і зовнішніми — боротьбою з ідеалізмом, який, метафізично перебільшуючи активність свідомості, спекулює на нерозробленості даної проблеми.

Творчість як самостійна тема в основному вивчається лише в психології і естетиці (творча уява тощо), але не в філософії і гносеології. Проте суть людини полягає у прагненні створювати нове. В. І. Ленін писав з цього приводу: «Свідомість не тільки відображає, але й творить світ» [4, 196]. Тому творчість, як і відображення, також має всезагальний, категоріальний характер.

Послідовний аналіз пізнання потребує введення і вивчення поняття «творчість». При вивченні пізнання без цього поняття не можна обійтись.

На перший погляд здається, що пізнання є лише відображенням, а творчість починається за межами процесу пізнання, у практиці. Тому до останнього часу творчість не була об'єктом гносеологічного аналізу. Її дослідження залишається за межами філософії, гносеології. У результаті ми маємо теорію відображення, але не маємо теорії діяльності, активності. Тим-

часом не відображення (властиве і тваринам), а діяння — початок буття.

Перевага відображення над активністю у філософських дослідженнях веде до визнання, що свідомість нібито відстає від буття (бо вона вторинна), що вона більш консервативна, ніж буття, і розвивається повільніше. Насправді ж вторинність свідомості зовсім не означає, що вона обов'язково відстає від буття. Теорію наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс створили тоді, коли в дійсності ніякого комунізму не було. Свідомість передбачила хід подій — у цьому її головне значення і зміст.

Говорячи про вторинність свідомості, ми маємо на увазі, що вона не існує без матерії, а є наслідком, результатом її розвитку. Але немає в світі нічого такого, що, будучи наслідком і результатом, не ставало б, у свою чергу, причиною і початком нових подій. Закон механіки дія=протидія не відмінюється, а лише змінюється у вищих формах руху. Рух природи повільніший, ніж рух суспільства, і не задовольняє останнього. Тому виникає свідомість, яка випереджує буття, передбачає хід подій, в ідеї продовжує сучасне в майбутнє, а потім у практичній діяльності прискорює рух природи, щоб привести його у відповідність з потребами суспільства. Отже, для твердження, що свідомість завжди, або «як правило», відстає від буття, не має підстав. Людина творить світ ідеально й матеріально. Матеріальна творчість — це виробництво, техніка. Вся історія думки розвивалась так, що техніка залишалась поза увагою мислителів, хоч це, за висловом Маркса, «розкрита книга людських суттєвих сил». У Арістотеля, Платона і багатьох інших філософів древності є немало висловлювань про те, що виробництво, ремесло нижче знання, не варте уваги філософів. Філософська думка формувалась при спостереженні природи на основі природознавства та суспільствознавства, до якого аналіз виробництва не входив. Тому не дивно, що зміст багатьох категорій недостатній для вивчення творчості людей. Так, стало аксіомою твердження, що людина може лише відобразити і використати закони природи, але не створити їх. Відносно природи це, безсумнівно, вірно, бо природа існувала без людей, і, зрозуміло, її закони теж. Але цього не можна сказати про техніку: адже машини плід людських рук, і, отже, діють вони за певними законами, які розробила сама людина.

Постановка питання про створення законів людиною здається ідеалістичною. Але ніхто не стане заперечувати, що люди — творці нових якостей, властивостей речей, самих речей (деяких хімічних елементів і т. д.), нових форм, відношень і т. д. Проте байдужість філософів до техніки, не зважаючи на неодноразові вказівки Маркса і Леніна на значення промисловості у розроб-

ці теорії пізнання, ще не подолані. Виробництво, порівняно з природою, космосом, всесвітом, здається нескінченно малою частиною дійсності, в той час, як філософія вивчає всезагальні закономірності дійсності. Проте загальність категорій впливає не з того, що вони охоплюють весь всесвіт; загальність ця історична і позначає лише межу, до якої ми знаємо світ. Адже головне питання філософії охоплює не всю природу, а лише людину, точніше, її відношення до природи. Це питання виражає сутність праці — матеріального руху, опосередкованого свідомістю. Сутність філософії відображає сутність людей. Головне питання філософії — визначення людської істоти. Філософія вивчає природу, суспільство і мислення тому, що суть суспільства — у відношенні до природи, тобто у виробництві, яке, таким чином, є серцевиною філософії. К. Маркс про значення технології для пізнання писав: «Технологія розкриває активне відношення людини до природи, безпосередній процес виробництва життя людини, а разом з тим і її суспільних умов життя, тих умовних уявлень, які впливають з них. Навіть всяка історія релігії, що абстрагується від цього реального базиса, — некритична». [1, 355]. Що ж вже говорити про філософію, яка абстрагується від технології, цього предметного буття праці, діяльності, реальної форми головного питання філософії.

Теоретичне, пізнавальне відношення до дійсності є споглядальне відношення, бо, якими б творчими можливостями не володів розум, дійсність цим не змінюється. У цьому зміст першої тези про Л. Фейєрбаха К. Маркса, де значиться: «...хвиба всього дотеперішнього матеріалізму — включаючи і фейєрбахівський — полягає в тому, що предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки в формі *об'єкта*, або в формі *споглядання*, а не як *людська чуттєва діяльність, практика*, не суб'єктивна [2, 1]. Під спогляданням К. Маркс розуміє всю духовну, в тому числі й теоретичну діяльність. Пізнання по відношенню до матеріальних об'єктів є споглядання, на відміну від практичної діяльності, яка перетворює матеріальний об'єкт.

Оскільки знання — відображення не природи як такої, а природи змінюваної, то воно також не лише відображає, але й творить світ. Активність — така ж загальна риса пізнання, як і відображення. Тому принцип відображення треба доповнити принципом активності свідомості. Поряд з багатьма принципами діалектичного матеріалізму принцип активності — один з найзагальніших у марксистській філософії. Він підкреслює творчий, дієвий характер знання і націлює дослідження на вивчення сторін суспільного індивіда, особливо на вивчення техніки, яка є основою існування суспільства.

Свідомість і відображає, і творить світ. Більше того, вона не може відображати, не створюючи нового. Свідомість повинна простежити до кінця, до перетворення її у дійсність, ви-

крити, відображену можливість, і, отже, мисленно уявити цю дійсність і потім знайти її матеріальне втілення. Творчість як свідомий процес є в той же час і відображенням, фіксацією нового у свідомості. Ці два моменти не існують один без одного, хоч вони відносно самостійні, свідченням чого є наявність принципу відображення без принципу активності.

Філософи здавна помітили, що наші знання не можуть збігатися з дійсністю повністю, цілком. Так, Протагор, грецький філософ V сторіччя до н. е., стверджував, що в природі нема правильних трикутників, кіл, ніяких математичних фігур. М. Кузанський, німецький філософ XV ст. говорив, що в речах все недосконале; наприклад, справжнього кола в дійсності немає «розум творить його із себе» [5, 198]. Така незбіжність знань і об'єктів була важливою підставою ідеалізму. Щоб запобігти йому, матеріалісти доводили, що розум людини не може повністю охопити об'єкт, а спрощує, огрубляє його. Це вірно, але зазначена риса тлумачилась як недолік розуму. В дійсності ж це скоріше позитивна, ніж негативна сторона мислення. Насправді, мислення подібне до машини. Щоб остання могла переробляти сировину, вона повинна в своїй конструкції відображати властивості сировини. Тому різні машини обробляють різні матеріали. Але якщо вона буде цілком, абсолютно копіювати сировину, то ми будемо мати не машину, а ще одну купу сирового матеріалу. Так і мислення, воно повинно розходитись з дійсністю саме у тій мірі, щоб виявити з природи властивості і відношення, потрібні людям. Адже «в природі,— як писав М. Кузанський,— форми затемнені матерією». І людство, подібно до скульптора, розсікає цю велетенську мармурову глибу, природу, виявляючи необхідні йому форми.

З другого боку, спростовувати Протатора можна, звернувшись перш за все до практики і техніки, а не до природи як такої. Так, у природі правильних трикутників, кіл і т. д. немає, але до них дуже близько наближаються частини машин і механізмів (наприклад, колеса в годинниках, вістря лез, стіни будинків і т. ін.). Якщо ми вважаємо правильність форм не за хибу машин, будівельних споруд, а, навпаки,— досягненням технічної думки, то і мислення треба оцінювати не лише з точки зору адекватності його об'єктивному світові, а й з точки зору його призначення. Це головне і саме тут можна побачити єдність відображення й творчості.

Взагалі діалектичний зв'язок знання, відображення і створення нового є головною особливістю творчості. Остання — вищий ступінь того, що ми називаємо розвитком. Творчість властива не всій природі, і переносити її на останню можна лише метафорично; усій дійсності притаманна властивість, подібна до творчості. Людину і природу тут споріднює виникнення но-

вого, розрізняє ж те, що творчість — створення нового, опосередковане мисленням, свідомістю.

У природі можливість перетворюється у дійсність крок за кроком. Свідомість же розчленовує, аналізує наявну можливість і виводить з неї дійсність, яка, таким чином, дана з самого початку, але ідеально, і лише потім стає матеріальною. Дійсність — те, що існує, можливість — те, чого поки що немає. Але можливість не дорівнює нулеві, вона «володіє деяким буттям і деяким існуванням» (Гегель). Можливість — це здатність дійсності породити іншу дійсність. Проте можливість може і не стати дійсністю з-за певних обставин. Якщо мати на увазі ту дійсність, яка потрібна людині і яка не виникає без вторгнення людини у природний процес, то можливість є неіснуюче, небуття і т. д. Адже дещо є можливістю лише по відношенню до того, чого немає, і що може і не виникнути без суб'єкта. Можливість, отже, — це буття, яке свідомістю протягнуте в небуття; функція свідомості полягає у тому, що вона переводить небуття в буття і навпаки.

Свідомість виникла завдяки роздвоєнню дійсності на об'єкт і суб'єкт. Сама вона є не що інше, як усвідомлення єдності і протилежності суб'єкта і об'єкта. Роздвоєння ж на суб'єктивне і об'єктивне виникло внаслідок того, що первісна людина повинна була створювати умови свого життя, тобто впливати як суб'єкт (суть суб'єкта, людини — в діяльності) на світ, який завдяки діяльності став об'єктом. Працею, діяльністю людина приводила і приводить навколишній світ в єдність з собою, роблячи його придатним для існування.

Але це приведення до єдності було водночас роздвоєнням самої дійсності на потрібне, необхідне і непотрібне, несуттєве і т. д. Індивід вийшов із природи і тому тотожний їй, але і протилежний, бо повинен пристосовувати її до себе. Межа, яка розділяє ці моменти — суттєве й несуттєве — є практика суспільства. Тому практика визначає сутність речей.

Коли тварини не знаходять умов для існування, вони гинуть. Людина теж на певному етапі розвитку відривається від природи, не знаходить умов життя, але завдяки праці зберігається в самому цьому розходженні, відриві.

Тварина теж розчленовує природу, відділяє одні існуючі речі від інших, також існуючих, речей. Навпаки, людина відділяє існуюче від неіснуючого, повинного бути створеним. Саме неіснуюче, небуття виявляється умовою буття людей. Об'єктом діяльності стає не буття як таке, а воно і його протилежність, зв'язок і взаємоперетворення обох. Свідомість, як відображення дійсності, несе в собі це роздвоєння, цю діалектику буття і небуття.

Природа теж «оперує» буттям і небуттям, бо розвиває нове. Але ці визначення природи, як ми вище зазначили, не можуть

співпасти з потребами суспільства. Тому роздвоєння природи на буття і небуття доповнюється її ж роздвоєнням на буття і небуття, але в іншій площині — у напрямку руху історії, суспільства.

Оскільки, крім того, друге роздвоєння створене відношенням людини до природи, то воно означає в той же час роздвоєння людини й природи: природа виступає як буття наявне, існуюче, людина — як протилежність цього, як негативне, діюче, перетворююче дійсність і т. д. Буття й небуття розподіляються між природою і суспільством, «зливаються» з ними. Тому, хоч природа є і те і інше (бо вона знаходиться в неперервному процесі становлення), переважно, завдяки відношенню людей до неї, вона — буття. Цим пояснюється виникнення пари категорій «свідомість» і «буття», яку застосовують для аналізу основного питання філософії.

Буттям ми називаємо всю реальність, за виключенням свідомості. Але в такому разі ця реальність тотожна з матерією. І дійсно, поряд з «свідомістю і буттям» як рівнозначні вживаються категорії «матерія і свідомість». В нашій літературі буття й свідомість вживаються як синоніми, з чим пов'язано те, що пара «буття і небуття» не розглядається, як важлива, для аналізу дійсності. Так, наприклад, І. С. Нарський вважає, що «ніщо», «небуття» не є категорією марксистської філософії. А саме в зв'язку з «небуттям» можна з'ясувати особливості категорії «буття», порівняно з категорією «матерія».

«Буття й небуття» — важливі для з'ясування руху матерії, її становлення. Складається таке враження, що буття поряд з категорією матерії відіграє провідну роль у нашій філософії, небуття ж, тобто протилежність його, зовсім не існує, забуте. Саме ігнорування негативної категорії небуття веде до ототожнення буття й матерії.

Оскільки природа, яка рухається, не зникає з появою суспільства, то викреслювати з філософії категорії «буття і небуття», потрібні для аналізу становлення, немає сенсу. Пара «буття-небуття» доповнюється парою «буття-свідомість» як більш розвиненою, високою формою, порівняно з першими категоріями. «Свідомість і небуття» — це те ж саме. «буття і небуття», але на рівні людини, суспільства. Дійсно, свідомість — протилежність буття, але протилежність буття є небуття; отже, природа, сутність свідомості і небуття — одна. На відміну від «матерії і свідомості», які виражають основне питання філософії з точки зору субстанції, «свідомість і буття» виражають інше — рух, становлення соціальної форми буття. «Буття і небуття» — це становлення будь-якої реальності; в становленні реальності, яка себе усвідомлює, роль небуття відіграє свідомість як діюча, негативна (в діалектичному розумінні слова), супе-

речлива сила, що творить світ. У свідомості треба особливо підкреслити негативний момент як вираз рухливості, безперервної зміни, переходу від одного до іншого.

Свідомість, говоримо ми, відображає буття. Це так. Але реальність, яка протистоїть свідомості, є реальність, що рухається, тобто також і небуття. Тому свідомість відображає і небуття, і лише завдяки цьому вона має характер негативності, творчий характер. Свідомість також і позитивна, бо створює позитивне, а не лише знищує наявне. Свідомість є діалектика перетворення небуття в буття і навпаки, опосередкування цих протилежностей. Те небуття, яке існує в природі, не є умовою буття людини; його треба туди внести, зробити тим самим другий розріз природи на буття і небуття. Останнє повинно існувати в природі (крім неї, нічого немає), і в той же час не в ній (інакше рух природи цілком задовольняв би потреби людей). Ця суперечність, в якій небуття і властиве самій природі і знаходиться поза нею, є свідомість.

Свідомість — не аморфний образ, а сформована дійсність. Основні її форми — філософські категорії, які утворюють її структуру, анатомію, каркас; отже, категорії — настільки ж відображення, як і творіння суспільного індивіда. Категорії — це ідеальні знаряддя праці, які людина створює на основі природи, подібно до того, як вона створює матеріальні знаряддя праці. Категорії — основні форми матеріальної та ідеальної діяльності.

Що таке свідомість та її форми, найкраще можна бачити в її матеріальному втіленні — техніці, мові, взагалі, на матеріальних результатах діяльності людей. Практична, матеріальна діяльність — не лише основа і критерій пізнання, а й мета його. Більш того, технічні та інші реальні досягнення мислення — головна його мета. Відображення — скоріше початок, засіб. Саме в меті — зміст мислення, бо людська діяльність — цілеспрямована діяльність. І тут ми бачимо, що форми техніки, матеріальне втілення ідеальних форм не тотожні природі, яка не перероблена працею.

Розходження природи і техніки є в той же час розходження природи й мислення. Мислення відображає і те, що існує, але найголовніше — те, чого не існує, що повинно стати. Це і є той негативний момент, який треба вивчати на виробництві, де він поданий у матеріальній формі.

Краткое содержание

В статье рассматривается понятие творчества, его значение в марксистской философии и соотношение его с отражением, познанием.

Как создание нового, опосредованное сознанием, творчест-

во выражается определенной связью категорий «бытие», «небытие» и «сознание». В статье развивается мысль, что сознание — отражение столь же бытия, сколь и (это главное) небытия, так что оно есть высшая, наиболее развитая форма небытия; это связано с тем, что функция его — творческая, диалектически отрицательная.

Показывается также, что для анализа активной стороны познания решающее значение имеет анализ техники, производства.

ЛИТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 23.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 3.
3. В. І. Ленін. Твори. Т. 14.
4. В. І. Ленін. Твори. Т. 38.
5. Н. Кузанский. Избранные философские сочинения. М., Соцэкгиз, 1937.

ЦІЛЬ ТА ПРОБЛЕМА СВОБОДИ

Категорії цілі і свободи тісно пов'язані між собою. Категорія свободи конкретизує цільове відношення щодо вибору і реалізації цілі. Класики марксизму-ленінізму неодноразово вказували на те, що свобода пов'язана з постановкою та здійсненням цілей.

В «Анти-Дюрінгу» Ф. Енгельс писав, що свобода полягає «в пізнанні... законів і оснований на цьому знанні можливості примушувати закони природи діяти для певних цілей» [1, 109—110]. В. І. Ленін у «Філософських зошитах» зауважував: «Свобода — суб'єктивність («або») мета, свідомість, прагнення» [3, 149]. Не зрозумівши глибоко діалектики формування та реалізації цілі, неможливо до кінця зрозуміти перетворення необхідності у свободу.

Формально потрібно розрізняти свободу в розумінні постановки цілі та свободу її реалізації. Метафізики роз'єднували ці дві сторони одного питання. Одні з них заперечували свободу волі, посилаючись на її детермінованість об'єктивними факторами, інші, навпаки, наполягають на абсолютній свободі волі людини, прирівнюючи її до сваволі.

Звичайно, цілі людей детерміновані принаймні двома факторами: їх потребами та тим запасом вражень, знань про об'єктивний світ і його можливості, які є матеріалом для формування цілі.

При цьому немає значення правильно чи спотворено відбиває суб'єкт свої потреби та об'єктивні можливості. Навіть коли людина ставить найфантастичніші цілі, то і тоді вони зумовлюються певним запасом вражень, думок, прагнень, які визначаються зовнішнім світом і становищем людини в ньому. Будь-яке рішення людини обумовлюється її внутрішнім станом, який, в свою чергу, є наслідком впливу на нього зовнішнього середовища. Вже тут виявляється, що суб'єкт не може мати абсолютної свободи волі. Ці положення підривають основи волюнтаризму, але вони не стверджують і фаталізму.

Детермінованість цілей суб'єкта ще нічого не говорить про його несвободу. Безпосередньою причиною цілі є бажання. І саме в діянні суб'єкта за своїми власними бажаннями якраз і

виявляється його свобода, а те, що його бажання обумовлене впливом навколишнього світу, нічого не змінює. Зовнішній світ не є абсолютно чужим людині, вона сама є його часткою. В даному випадку зовнішні фактори суб'єктивізовані, виступають як її внутрішні спонукання. «Коли свідомість несвободи моєї волі,— писав Г. В. Плеханов,— уявляється мені у вигляді повної суб'єктивної і об'єктивної неможливості діяти інакше, ніж я дію, і коли дані мої дії є водночас найбільш для мене бажаними з усіх можливих дій, тоді необхідність ототожнюється в моїй свідомості з свободою, а свобода з необхідністю, і тоді я не свободний лише в тому розумінні, що не можу порушити цю тотожність свободи з необхідністю, не можу протиставити їх одну одній: не можу відчувати себе пригніченим необхідністю. Але така відсутність свободи є разом з тим її найповнішим проявом» [5, 278].

Суб'єкт не пасивно відображає об'єктивний світ. Він наділений внутрішньою активністю, тобто здатністю відбирати ті враження від зовнішнього світу, які більше йому імпонують.

Ціль обумовлюється не лише об'єктивними факторами, а й спрямованістю самого суб'єкта, його минулим, сучасним і майбутнім, яке він сам обирає. Тому в одній і тій же ситуації різні люди ставлять різні цілі. При цьому, безумовно, не ігнорується те, що спрямованість людини сама є наслідком дії об'єктивних факторів.

Отже, суб'єкт не є свободним лише в тому разі, якщо цілі нав'язуються йому ззовні, не опосередковані власними мотивами. Але від такої формальної свободи до дійсної дуже далеко. Дійсна свобода полягає не у сваволі при виборі цілей, а у їх здійсненні.

Для досягнення свободи необхідно, щоб ціль реалізувалася, та щоб реалізована ціль відповідала потребам суб'єкта. Для цього треба, щоб при формуванні цілей суб'єкт правильно їх усвідомлював, вмів відділити від неістотних, безпосередніх, мимовільних інтересів. Ф. Енгельс вказував, що «...свобода полягає в основаному на пізнанні необхідностей природи... пануванні над ними самими і над зовнішньою природою.» [1, 110]. На нашу думку, «панування над нами самими» пов'язане з пізнанням нашої власної природи, наших корінних потреб і полягає у підпорядкуванні всіх інших прагнень і цілей задоволенню цих потреб. Його потрібно розуміти як в особистому плані [панування над своєю психо-фізіологічною природою], так і в суспільному [панування над своїми суспільними відносинами].

Для реалізації цілі, яка відбиває корінні інтереси, треба, щоб вона відображала об'єктивні можливості. Це здійснюється лише при пізнанні суб'єктом об'єктивних законів, об'єктивної необхідності. Тому діалектичний і історичний матеріалізм пов'язує свободу з пізнанням.

Крилатий вислів «Свобода є пізнана необхідність» діалектичний матеріалізм сприйняв як основу розуміння проблеми «свобода — необхідність». Проте, трактуватись цей вислів може по-різному. Гегель розумів його ідеалістично. З фаталістичної точки зору цей вислів означає, що людина може пізнати свою долю і після цього свobodно підкорятись неминучому фатуму. Тому ми вважаємо, що обмежуватись одним цим визначенням, як це трапляється в нашій літературі — не можна.

У розуміння свободи як пізнаної необхідності марксистська філософія вкладає свій, діалектико-матеріалістичний зміст, який зводиться до таких основних положень.

По-перше, необхідність є об'єктивно існуюча сукупність причинних зв'язків і законів, яка може бути пізнана людиною.

По-друге, відображення дійсності в свідомості людини є не механічне фотографування, а процес творчої її переробки у відповідності з своїми пізнаними потребами. Результатом такої переробки є ціль.

По-третє, пізнання нерозривно зв'язане з практикою. Треба не тільки правильно поставити ціль, а й виконати її. Практика, діяльність людини по досягненню цілі є вирішальною умовою свободи.

Суб'єкт, який довільно поставив ціль, на перший погляд, здається свободним. Але лише в процесі реалізації цілі виявляється його справжня свобода чи несвобода. Уявна свобода при довільному виборі цілі перетворюється на свою протилежність, якщо ціль виявляється нездійсненою. Тому справжня свобода полягає не в сваволі цілей, а в «здатності приймати рішення із знанням справи» [1, 110].

З іншого боку, не всяка реалізація цілі знаменує собою свободу. По-перше, суб'єкт не свободний тоді, коли реалізована ціль була нав'язана йому ззовні. По-друге, намічена самим суб'єктом і реалізована ціль може бути результатом спотвореного відображення його природи і тому її реалізація може або взагалі не задовольняти потреби, або, задовольняючи безпосередні потреби, суперечити корінним. По-третє, свобода людини — це не одиничний акт реалізації цілі, а прогресуючий процес здійснення все більш значущих цілей. Якщо остання перешкоджає розвитку активності людини, то вона тим самим стає засобом її несвободи [пригнічення].

Свобода полягає в умілому поєднанні бажань людини з об'єктивною необхідністю. Єдність потреб і бажань людини є очевидною. Між потребами і об'єктивною необхідністю також можлива відповідність. Оскільки людина є часткою природного і суспільного середовища, то її потреба є виразом необхідності у зміні навколишнього світу і її самої як його частини. Виходячи із певної ситуації, людина усвідомлює потребу, яка відповідає саме цій ситуації. Отже, об'єктивні потреби завжди

відповідають об'єктивним можливостям. Несвобода може бути лише, якщо об'єктивна дійсність чи потреби відображені неправильно, або якщо корінні людські потреби спотворюються інтересами реакційних класів. У останньому випадку виникає розбіжність між класовими цілями та історичною необхідністю, і діяльність таких класів в кінцевому підсумку веде до несвободи.

Свобода полягає не лише в постановці і реалізації цілей, що відповідають об'єктивній необхідності. На відміну від метафізичного матеріалізму, який свободу розуміє лише як збіг свідомої цілі з сліпою необхідністю, діалектичний та історичний матеріалізм довів, що свобода людей полягає в можливості в одній і тій же ситуації ставити різні цілі і досягати їх.

Таке розуміння впливає з діалектики необхідності і випадковості. Розуміння об'єктивно існуючої випадковості як форми прояву і доповнення необхідності дозволяє усвідомити можливість свободи здійснення людських цілей. Людина, як і суспільство в цілому, не може усунути або змінити необхідність. Але випадковості, через які виявляється необхідність, люди можуть контролювати, організовувати одні, не допускаючи виникнення інших. Здійснюється це шляхом використання для досягнення певних цілей відповідного сполучення різних законів, властивостей та умов.

Створюючи відповідні умови і ситуації, суб'єкт використовує ті випадкові прояви законів, які служать досягненню його цілей. Отже, свобода є не що інше, як цілеспрямоване винайдення і зміна випадкових форм вияву різних об'єктивних необхідностей у відповідності з потребами суб'єкта. Оскільки люди доволіно не створять і не змінюють законів, вони можуть оволодіти ними лише керуючи випадковими формами їх прояву. Це не слід розуміти так, що все, зроблене людиною абсолютно випадкове. Випадкове в одному відношенні може бути необхідним у іншому. Певний збіг умов, який створюється людиною, є випадковим стосовно законів і в зв'язку з цим буде випадковою формою їх прояву. Проте цей збіг умов неминуче породжує певне явище і тому по відношенню до них явище буде необхідним. Спираючись на природну необхідність, суб'єкт створює необхідність другого порядку, яка містить в собі в потенції явища, що відповідають його цілям. Це цілком зрозуміло. Адже коли суб'єкт ставить цілі і організує їх реалізацію, то він прагне одержати абсолютно точний, а не випадковий результат. Причому тотожний результат одержується при багаторазовому повторенні однакових цілеспрямованих дій. Отже, свобода досягається таким контролем, який виключає елемент випадковості при визначенні результатів свідомої діяльності і приводить ці результати у повну відповідність з поставленими цілями.

Людина свободна у повному розумінні цього слова тоді, коли в одній і тій же ситуації вона може ставити безліч різноманітних цілей і досягати їх. Це стверджується висловлюванням Ф. Енгельса про те, що «чим *вільніше* судження людини у відношенні до певного питання, з тим більшою *необхідністю* визначатиметься зміст цього судження» [1, 110]. Тобто людина не має абсолютної свободи; вона є свободною в межах необхідності. Чим краще людина пізнала цю необхідність і свої потреби, тим правильніше рішення вона прийме. Але істинним може бути не лише однозначне рішення. Правильно пізнана потреба і об'єктивна необхідність визначають основний зміст цілі, головну її спрямованість, в межах якої може бути прийнято багато рівноцінних цілей.

У межах необхідності людина може ставити й реалізувати стільки різноманітних цілей, скільки випадкових форм може виявити необхідність. Крім того, випадковість є не лише форма прояву необхідності, а й доповнення до неї. А це означає, що людина на свій розсуд може реалізувати безліч цілей, які не впливають з даної необхідності, але й не суперечать їй. Людина, будучи частиною навколишнього світу, становить діалектичну єдність необхідного і випадкового, істотного і неістотного. Необхідне, істотне виявляється у корінних потребах і відповідних їм цілях. Але в своїх цілях людина часто виявляє й випадкове, неістотне. Здійснення цього випадкового, неістотного, породженого тимчасовою ситуацією або привідними моментами, має серйозне значення в суб'єктивному відчутті людиною своєї свободи. Здійснення неістотних випадкових цілей можливе лише оскільки вони не йдуть в розбіжність з необхідністю і доповнюють свободу, не суперечать головним, істотним цілям.

Кожна реалізована ціль породжує нові явища у матеріальній дійсності чи житті людини, які включаються в загальну детермінацію наступних подій. Реалізуючи свої цілі, люди більшою чи меншою мірою визначають наступний хід об'єктивних подій. Отже, люди самі роблять свою історію і несуть відповідальність за неї перед наступними поколіннями.

Якщо у правильному виборі цілей головну роль відіграє пізнання, то їх реалізація обумовлюється не лише вибором, але й, головним чином, суспільними умовами. Тому гносеологічне дослідження проблеми свободи обов'язково повинно доповнюватися дослідженням тих соціальних умов, за яких можливе її досягнення.

Всі докомуністичні формації розвивалися стихійно. Люди не знали законів суспільного розвитку і не будували свідомо своє буття у відповідності із заздалегідь поставленими цілями. Історична необхідність у таких формаціях виявляється як рівнодіюча багатьох, спрямованих в різних напрямках, прагнень.

Суспільні закони діють стихійно й руйнівню, продуктивні сили та товари панують над людьми. У суспільстві, яке розвивається не за свідомо наміченим планом, де кожний діє на свій страх і ризик, індивідуальні цілі також, як правило, не здійснюються. «Бажане здійснюється лише у виняткових випадках; здебільшого ж цілі, поставлені людьми перед собою, приходять у взаємні зіткнення і суперечності або виявляються недосяжними почасти через саму свою суть, почасти через брак засобів для їх здійснення» [2, 292]. Люди, пригнічені сліпою суспільною необхідністю, вкрай обмежені у своєму пануванні над природними силами, тому що для цього потрібен високий рівень розвитку науки, безперервне зростання продуктивних сил і, найголовніше, організовані, планомірні дії усього суспільства як єдиного цілого. Сучасні виробничі відносини все більше сковують розвиток продуктивних сил, ставлять перепони в розвиткові науки. Виробничі відносини при капіталізмі занадто вузькі для науково-технічної революції, в яку зараз вступає людство; капіталізм не може її здійснити і використати в інтересах більшості людей.

Стихійна дія суспільних законів капіталізму може бути ліквідована шляхом соціалістичної революції. З усупільненням засобів виробництва припиняється панування товарів над виробниками. У виробництві замість стихії й анархії починають діяти відкриті марксизмом-ленінізмом об'єктивні суспільні закони, які свідомо використовуються людьми.

Припиняється боротьба за особисте існування. Люди, що опанували своїм суспільним буттям, вперше дістають можливість для керування природою. Суспільство, яке раніше виступало як зовнішнє, примусово нав'язане, тепер стає справою свідомого об'єднання людей в ім'я досягнення спільних цілей. «І тільки з цього моменту,— писав Ф. Енгельс,— люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають. Це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи» [1, 278].

Цей стрибок наше суспільство зробило у жовтні 1917 р. З ліквідацією приватної власності та експлуататорських класів, усупільненням засобів виробництва соціалістичне суспільство стало дійсно свободним. У перехідний період від капіталізму до соціалізму, а також протягом першої фази комуністичного суспільства — соціалізму, в розвитку суспільства ще спостерігаються деякі елементи стихійності. Вони обумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. При сучасному рівні розвитку науки і виробництва наше суспільство не вільне від впливу стихійно діючих сил природи на деякі галузі соціалістичного господарства. Ми не остаточно позбавлені впливу ка-

піталістичного світу. Причому цей вплив по відношенню до нас виступає як об'єктивний, незалежний від нашої волі. Імперіалістичні країни своєю агресивною політикою змушують соціалістичні країни витрачати частину своїх національних коштів на зміцнення обороноздатності, що до деякої міри гальмує досягнення цілей побудови комунізму. Різні імперіалістичні авантюри типу агресії у В'єтнамі змушують приймати нові цілі, що на певний час можуть відкласти здійснення накреслених раніше заходів. У Програмі КПРС підкреслюється: «Ускладнення міжнародної обстановки і неминуче в зв'язку з цим збільшення затрат на оборону може затримати реалізацію планів піднесення добробуту народу» [4, 87].

Деякі елементи стихійності, що носять об'єктивний характер, обумовлені наявністю двох форм власності, грошового обігу, колгоспного ринку, наявністю істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом.

До суб'єктивних факторів, що обумовлюють стихійність, належать помилки в керівництві комуністичним будівництвом та пережитки минулого у свідомості людей. Недоліки в плануванні, в керівництві взагалі приводять до того, що намічені цілі не реалізуються, або реалізуються із запізненням. Пережитки минулого у свідомості людей заважають їм належним чином виконувати свій громадський обов'язок.

З успіхами комуністичного будівництва звужується сфера дії стихійності та розширюється сфера дії свідомості. Намічене Програмою КПРС створення матеріально-технічної бази комунізму, переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні зведе до мінімуму вплив стихійних факторів на розвиток нашого суспільства, що буде знаменувати собою досягнення повної свободи.

Краткое содержание

В статье рассматриваются взаимосвязь и соотношение категорий цели и свободы. Категория свободы конкретизирует целевое отношение со стороны выбора и со стороны реализации целей. Вскрывается неразрывная связь этих двух аспектов. Иллюзорная свобода при произвольном выборе целей превращается в свою противоположность, когда цель оказывается нереальной. Для достижения свободы необходимо: а) чтобы цель была поставлена добровольно; чтобы внешняя необходимость была субъективирована и превратилась в мотивы субъекта; б) чтобы поставленные цели реализовались; в) чтобы реализованные цели соответствовали коренным потребностям субъекта; г) чтобы реализованные цели становились основой для постановки и реализации более сложных целей. Поэтому

свобода связана с познанием потребностей, с одной стороны, и объективной необходимостью,— с другой. В одной и той же ситуации субъект может ставить и реализовать многочисленные цели, контролируя случайные формы проявления необходимости. Всякая реализованная цель включается в детерминацию последующих событий, поэтому субъект может в какой-то мере предопределять будущую необходимость и свою собственную жизненную линию. Отсюда вытекает ответственность человека.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 20.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 21.
3. В. І. Ленін. Твори. Т. 38.
4. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Держполітвидав УРСР, 1961.
5. Г. В. Плеханов Сочинення. Т. VIII, изд. 2-е. М—Л., ГИЗ, 1925.

ДО ПИТАННЯ ПРО КАТЕГОРІЮ «МАТЕРІАЛЬНОГО» У «КАПІТАЛІ» К. МАРКСА

Питання діалектики у «Капіталі» К. Маркса вже давно стали предметом всестороннього дослідження марксистської літератури. Проте залишається майже не висвітленою проблема «матеріального» в «Капіталі». Мова йде не про марксистський матеріалізм взагалі, а про смисл і значення категорій «матеріального» та «матеріалізації», часто вживаних К. Марксом у «Капіталі», «Основних рисах критики політичної економії», «Критиці політичної економії» та «Теоріях додаткової вартості». У роботах, присвячених категорії «матерії» в марксистській філософії, цієї проблеми здебільшого торкаються побіжно і досліджують лише природничо-науковий матеріал. Типовою в цьому відношенні є книга Ф. Г. Архипцева [9], де основна увага приділена аналізу природничо-наукового матеріалу і проблема «матеріального» в людській практиці фактично обійдена, хоча напевно це достатньо для всебічного аналізу категорії «матерії». У своїй роботі «Матеріалізм та емпіріокритицизм» В. І. Ленін у зв'язку з успіхами у природознавстві приділив головну увагу захистові і розвитку матеріалізму на матеріалі природничих наук. «Наші махісти,— писав він,— які бажають бути марксистами, підійшли до марксизму в цілком відмінний від цього (періоду Маркса і Енгельса.— О. П.) історичний період, підійшли в такий час, коли буржуазна філософія особливо спеціалізувалась на гносеології... Принаймні позитивізм взагалі і махізм зокрема далеко більше займалися тонкою фальсифікацією гносеології, підробляючись під матеріалізм, ховаючи ідеалізм за ніби матеріалістичну термінологію,— і мало порівняно звертали уваги на філософію історії» [7, 303]. Тому в «Матеріалізмі та емпіріокритицизмі» категорія «матерії» та «матеріального» досліджується в першу чергу стосовно до природничих наук — хоча розділ VI «Матеріалізму та емпіріокритицизму» свідчить про те, що Ленін ніколи не вважав доцільним обмеження вивчення категорій «матерії» та «матеріального» матеріалом якоїсь однієї науки.

Стаття І. І. Каминіна та М. Я. Ковальзона «Про специфіку матеріальних суспільних відносин комуністичної формації» [11], в якій зроблено серйозну спробу проаналізувати категорію «матеріального», має проте деякі недоліки. По-перше, автори

допускають існування двох смислів «матеріального» — природничого та соціологічного, хоча насправді, як буде видно далі, ці два смисли виникають як при аналізі природничого, так і при аналізі соціального матеріалу, тобто є різними смислами категорії «матеріального» взагалі. По-друге, І. І. Каминін та М. Я. Ковальзон вважають, що трудність при визначенні «соціального» смислу категорії «матеріального» полягає в тому, що «не все те, що знаходиться поза людською головою, можна віднести до матерії в соціологічному смислі» [11, 86],— хоча в дійсності і в природі, «в природничо-науковому смислі» не все можна просто ототожнити з «матерією», не беручи до уваги діалектики абстрактного і конкретного. Дефініція «атом водню — матерія», наприклад, в такій же мірі неправильна, як і «Іванов — людина взагалі». Труднощі, що виникають при вивченні специфіки прояву категорії «матерії» стосовно до соціології, виникають іноді в результаті недіалектичного розуміння лєнінського визначення категорії матерії як взагалі всього того, що існує незалежно від свідомості. Більш детально це питання досліджено І. С. Нарським [14], який вказує на відмінність категорії «матерії» і «матеріального» (просторово-часовий континуум, наприклад, є матеріальним, але не є просто матерією). Проте, на жаль, як І. І. Каминін і М. Я. Ковальзон, так і І. С. Нарський фактично залишають поза увагою специфіку категорії «матеріального» в «Капіталі» К. Маркса, хоч дослідження її дозволяє більш конкретно зрозуміти смисл і значення лєнінського визначення поняття «матерії».

Марксистський матеріалізм, на відміну від французького матеріалізму XVIII ст., складався в основному на базі діалектичного осмислення суспільної практики та її основи — матеріального виробництва, у той час як французький матеріалізм мав яскраво виражений природничо-науковий характер. Якісну різницю об'єктів не слід залишати поза увагою — розгляд дійсності «у формі об'єкта» є характерним саме для природознавства, в той час як суспільна практика є одночасно як об'єктом (для суспільних наук), так і суб'єктом, оскільки вона є діяльністю людей, зв'язаних з перетворенням природи та суспільства. Саме за розгляд дійсності «у формі об'єкта, або споглядання» критикував К. Маркс споглядальний матеріалізм Фейєрбаха (звичайно, це не слід розуміти як відмову від розгляду дійсності в формі об'єкта взагалі). Суспільно-виробнича практика включає в свою конкретність теоретичне споглядання як момент, за своєю суттю вона спрямована на зміну предметів дійсності — в такому разі їх самостійність стає відносною. К. Маркс писав про це пізніше: «Реальний суб'єкт (суспільство.— О. П.) залишається весь час поза головою, існуючи як щось самостійне, і саме доти, поки голова ставиться до нього

тільки уможлядно, тільки теоретично» [4, 193]. Звідси зрозуміла та реальна трудність, яка стояла перед Марксом,— трудність наукового осмислення об'єктивного в суспільному розвитку без зведення його до *просто природного*. Це є характерним для на-івного матеріалізму природно-правових теорій XVII — початку XIX ст. (Г. Гроцій, Руссо), французьких матеріалістів XVIII ст., Л. Фейєрбаха. Для матеріалізму XVIII ст., як і для німецького класичного ідеалізму, характерне однакове відношення «матеріального», природи до світу людей — це відношення через споглядання, через теорію. Більш дійова сфера зв'язку суспільства з природою — праця — залишається поза увагою в обох випадках. Проте слід відмітити, що відношення Гегеля до матеріально-трудової діяльності не є чимсь однозначним і просто ідеалістичним. Глибока увага до результатів досліджень англійської класичної політекономії, в першу чергу А. Сміта, була причиною того, що Гегель висловив ряд матеріалістичних положень про роль праці взагалі та її знарядь у розвитку людського суспільства. Ще в ієнській «Реальній філософії» Гегель підкреслює, що матеріальна праця, на відміну від просто діяльності (Фіхте), опосередкована знаряддями праці і має своєю метою перетворення предметного світу. Людина використовує у знаряддях одні речі і процеси природи проти інших, досягаючи своїх цілей. Пізніше про це говорив Гегель в своєму відомому вислові про «хитрість розуму», який Маркс цитує в «Капіталі» [1, 181]. У «Феноменології духа» є відомі слова Гегеля про перевагу рабської свідомості над свідомістю хазяїна, оскільки перший формує предметний світ. Можна зустріти у Гегеля і окремі висловлювання про те, що вироблені речі несуть на собі відбиток людських відносин, що людина сама «робить себе річчю» та ін. Проте ці здогадки не стали принципами системи Гегеля і залишились нерозвинутими [18].

К. Маркс не обмежився констатацією у «Тезах про Фейєрбаха» того, що дійсність слід розглядати не тільки як об'єкт, але й як суб'єкт, тобто зосередити увагу на людській чуттєвій діяльності, практиці. Акцентування уваги на чуттєвому характері діяльності (велика увага звернута на це в «Економіко-філософських рукописах 1844 р.») привело Маркса до висновку, що промисловість, виробництво є дійсно чуттєвою сферою зв'язку людини з природою. Логічно було звернутись до аналізу відносин людей в процесі виробництва — аналізу, який привів до геніального висновку передмови «До критики політичної економії»: «...в суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі незалежні відносини — виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних продуктивних сил...» [4, 7].

Виробництво, за Марксом, є сферою дійсно суб'єктивного

(тобто активного, людського) відношення до природи. Разом з тим воно є сферою дійсно об'єктивного, незалежного від волі людей. Основою цієї об'єктивності є матеріальне — все те, на що спрямована формотворююча трудова діяльність.

У «Капіталі» (розділ I та §1 розділу V I-го тома) при дослідженні процесу створення споживних вартостей та процесу праці взагалі К. Маркс особливо часто користується терміном «матеріалізації праці», що при відомій суворості К. Маркса до термінології може здатися дивним. Дійсно, чому поряд з відомим «зречевленням» та «опредмечуванням» праці мова йде про «матеріалізацію». «...Споживна вартість, або благо, — пише Маркс, — має вартість лише тому, що в ній уречевлена, або матеріалізована, абстрактно людська праця...» [1, 44]. Далі: «...Товар А, відносячись до товару В як до тіла вартості, як до матеріалізації людської праці, робить споживну вартість В матеріалом для виразу своєї власної вартості...» [1, 59] і т. д. Праця є не матеріальною взагалі, а лише матеріалізується в своєму результаті.

Подібне вживання поняття «матеріалізації» є не випадкове. Праця досліджується Марксом як конкретна категорія, тобто як єдність багатьох визначень. Хоч за своїми умовами та результатами праця цілком незалежна від свідомості і волі людини, в своєму здійсненні вона включає в себе ідеальне, свідоме, що є одним з її визначень. Звичайно, можна абстрагуватись від ролі ідеального в процесі праці, але тоді ми матимемо справу або з результатом, або з продуктом, а не з процесом, або з інстинктивною діяльністю взагалі, характерною для тварин. Маркс застерігав від такого абстрагування, підкреслюючи: «Ми передбачаємо працю в такій формі, в якій вона є виключно надбанням людини. Павук робить операції, що нагадують операції ткача, і бджола будовою своїх воскових комірок лишає позаду деяких людей-архітекторів. Але й найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові. В кінці процесу праці виходить результат, який уже на початку цього процесу був в уяві робітника, тобто ідеально. Робітник відрізняється від бджоли не тільки тим, що змінює форму того, що дане природою: в тому, що дане природою, він здійснює в той же час і свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб і характер його дій...» [1, 180]. Отже, не можна вважати, що праця *взагалі* не залежить від свідомості, інакше це була б просто інстинктивна діяльність тварини.

Але праця, по-перше, може здійснюватись лише при наявності речових об'єктів та знарядь («безпосередньо матеріального»), по-друге, сама свідомість того, хто працює, сформована за певних матеріальних умов; по-третє, процес праці може

здійснюватись у відносній незалежності від процесу теоретичного освоєння світу, науки.

Отже, у даному випадку «матеріалізація» праці означає перехід від ідеального (ідеальне буття певного предмета як споживної вартості в уяві робітника) до його втілення в матеріальному — певній речі, що стає споживною вартістю. Проте чи можна розуміти це як безпосереднє перетворення ідеального в матеріальне, створення матеріального? Ні, не можна. Створюються (і споживаються в процесі виробництва) окремі речі, існування яких залежить від волі і свідомості людей, від ідеального. Наприклад, у процесі праці дерево зникає як дерево в біологічному розумінні і стає столом, стіл може перестати існувати як стіл і його матеріал буде використаний на щось інше. Всі ці перетворення неможливі без діяльності робітника, в уяві якого існують ідеальні образи майбутніх предметів (звичайно, помилкою в дусі гегелівського та младогегельянського ідеалізму було б вважати, що ідеальне як *необхідна* передумова створення предмета є вже й *достатньою* передумовою!). Дійсно незалежним від волі і свідомості є те, що залишається незмінним в створеннях і зникненнях предметів праці — їх матерія, по відношенню до якої трудова діяльність виступає як зміна форми.

Найбільш глибоке домарксівське дослідження категорії «форми», яке було здійснене в «Метафізиці» Арістотеля та «Науці логіки» Гегеля, привело до визначення двох аспектів категорій «форми»: форми по відношенню до «суті буття» — змісту — і форми по відношенню до матерії. Якщо матерія виступає як щось байдуже до форми, то зміст виявляється лише через певну форму. Матерія залишається сама собою, незважаючи на будь-яку зміну форм, зміст перестає бути самим собою при відсутності певної форми.

Мармур, наприклад, існуватиме як мармур і в формі куба, і в формі статуї Зевса; проте сама статуя Зевса вимагає вже певної форми, при відсутності якої вона вже не є статуєю — це момент співвідношення змісту і форми [8, 224].

У політичній економії споживна вартість і вартість є відповідно моментами «матерії» і «змісту» по відношенню до товарної форми. З радянських дослідників вперше на це звернув увагу Л. А. Маньковський у роботі «Логические категории в «Капитале» К. Маркса», де він зазначав: «...річ пов'язується з формою (суспільною) через спеціальну функцію речі. Власне логічне значення цього факту, що з'ясовується при аналізі споживної вартості товарів, стає більш зрозумілим при розгляді відношення «матерія — форма» в логіці Арістотеля і Гегеля... Ще Арістотель розглядав всякий предмет як певну єдність «матерії» і «форми». Те, що в широкому плані Арістотель вирішу-

вав це питання ідеалістично, не повинно стати основою для ігнорування чисто логічного вирішення цього питання...» [13, 95].

Всесторонній і глибокий аналіз категорій «матерії», «форми», «речі», зроблений Л. А. Маньковським на матеріалі «Капіталу», дозволяє глибше зрозуміти смисл і значення «матеріалізації» праці в процесі виробництва. Нове якісне визначення предмета природи («сирого матеріалу», за Марксом) як споживної вартості стає можливим внаслідок зміни форми природної матерії (а не тільки форми предмета — це частковий випадок). Самі предмети в процесі виробництва зникають як такі, а їх речовина, «матерія» стає основою створення нових предметів. Характеризуючи процес праці в найбільш загальних рисах, К. Маркс писав: «Коли відняти суму всіх корисних робіт, що містяться в сюртуку, полотні і т. д., завжди лишається певний матеріальний субстрат, який існує з природи без всякої участі людини. Людина в своєму виробництві може діяти лише так, як діє сама природа, тобто може змінювати тільки форми речовин...» [1, 49]. Далі Маркс посилається на П. Веррі, який говорить: «Всі явища всесвіту, чи створюються вони рукою людини чи загальними законами природи, являють собою не дійсну творчість, а лише перетворення матерії. Сполучення і поділ — ось єдині елементи, які знаходить людський розум, аналізуючи ідею відтворення...» [1, 49]. У даному випадку дійсною творчістю П. Веррі називає створення самої матерії, що, звичайно, не виправдано звужує рамки цього поняття — проте правильно залишається суть справи, те, що всякий матеріальний трудовий процес лише видозмінює матеріал природи, тобто формує його, має справу з формою, залишаючи незмінним речовий, матеріальний субстрат. Саме тому Маркс іноді називає працю «працею формування», або «формотворюючою діяльністю», а її об'єкт — «сирим матеріалом» («Rohstoff»), речовиною («Stoff»), матерією («Stoff», «Materie») [17, 206].

Особливо багато уваги цим моментам трудового процесу Маркс присвячує в «Розділі про капітал» рукопису «Основні риси критики політичної економії». Він зазначає, що в процесі праці, «з одного боку, повинна стати опрацьованою, тобто знищеною через працю предметність, в якій він.— О. П.) полягає; з другого боку, повинна знятись чиста суб'єктивність праці як чистої форми шляхом опредмечування в матеріалі капіталу».

Споживання праці в цьому процесі Маркс якраз і називає «матеріалізацією» останньої: «...вона (праця.— О. П.) — пише Маркс,— не тільки споживається, але й одночасно фіксується з форми діяльності — в предметі, спокої, матеріалізується, як зміна предмета змінює вона власну форму, і стає з діяльності буттям..., формотворююча діяльність споживає предмет і спо-

живає саму себе, але вона споживає лише дану форму предмета для того, щоб ствердити його в новій предметній формі, і себе саму вона споживає лише в своїй суб'єктивній формі, як діяльність. Вона споживає предметне предмета — байдужість до форми — і суб'єктивне діяльності, формує одне, матеріалізує друге...» [17, 208].

Звідси випливає, що моментом дійсно творчим, активним є саме формальний момент праці (що в системі товарно-капіталістичного виробництва персоніфікований в діяльності робітника), власне матеріальний момент втілено в матеріалі та знаряддях праці, що в даному процесі виступають на боці капіталу. В реальній дійсності капіталістичного виробництва ці моменти існують як крайності, як реальні абстракції, абстрактність яких стає очевиднішою, коли праця втрачає характер мистецтва, творчості, стає «чисто абстрактною діяльністю, чисто механічною, а тому байдужою, індиферентною до всякої особливої форми діяльності, чисто формальною діяльністю, або, що те ж саме, чисто матеріальною (bloß Stoffliche) діяльністю взагалі, байдужою до форми...» [17, 204].

В такому ж розумінні Маркс називає вартість «чимсь нематеріальним» (etwas immaterialles), [17, 216] нематеріальною стороною капіталу, оскільки остання байдужа до свого матеріального втілення.

Такі зауваження із «Основних рис критики політичної економії» цікаві тим, що розкривають творчу лабораторію Маркса в період підготовки «Капіталу» і дозволяють зрозуміти смисл окремих положень «Капіталу», детально обґрунтувати які Маркс не вважав доцільними в основному тексті роботи. Це стосується в першу чергу фрагментів про «матеріалізацію» праці. Від абстрактних, ще дуже близьких до Гегеля висловлювань про «опредмечування» людської сутності в «Економіко-філософських рукописах 1844 р.» Маркс прийшов до обґрунтованої теорії людської праці взагалі та праці в умовах певної системи виробництва. При цьому Марксом були матеріалістично переосмислені зміст і значення категорій «матерії» і «форми» — традиційних філософських категорій. На противагу аристотелівсько-гегелівській активній формі та пасивній матерії взагалі, Маркс висуває концепцію активної формотворюючої діяльності (носієм якої є реальна людина) та «пасивного» матеріалу природи, «матерії», яка формується працею людини. Що ж до термінологічної сторони справи, то слід зазначити, що найбільш доцільним є переклад марксового «Der Stoff», «Stoffliche», саме як «матерія» і «матеріальне», оскільки більш поширеним значенням німецького «Der Stoff» є саме «матерія», а не речовина; крім того, Маркс часто вживає поряд з ним як синонімічне «Materie» та «materialisieren». Переклад «Der Stoff» як «ре-

човина» в більшості випадків тут недоцільний, тому що в сучасній науковій мові він має певне значення як фізичний термін. Поряд з цим як часткові значення «матеріалізації» в «Grundrisse...» та «Капіталі» вживаються «опредмечування» та «зречевлення праці»¹.

Проте останні терміни, які фіксують співвідношення «діяльність» — «предмет» і «процес» — «річ» є більш абстрактними, ніж співвідношення «форма — матерія», оскільки в останньому підкреслюється характер самої діяльності чи процесу — формотворення. Тому, на наш погляд, Маркс частіше і вживає саме «матеріалізацію»². Формування предмету праці є одночасно матеріалізацією праці. Звичайно, безпосередньо доступна для спостереження лише перша сторона процесу. Той факт, що у змінній формі матеріалу є вже матеріалізована праця, неможливо встановити будь-яким аналізом матеріалу — фізичним, хімічним і т. п. У зв'язку з цим Маркс застерігав проти розуміння «матеріалізації» «по-шотландському», як її розумів А. Сміт. Виникаюча в зв'язку з цим проблема «товарного фетишизму» і «матеріалізації» потребує окремого дослідження.

З вищенаведеного можна зробити висновок, що в складній системі товарно-капіталістичного виробництва К. Маркс виділяє дві часткові системи співвідношень, пов'язаних з «матеріальним»: «ідеальне — матеріальне» і «формальне — матеріальне».

Дослідження структури процесу праці взагалі (розділ 1-й та § 1 розділу V-го I-го тома «Капіталу» і «Основні риси критики політичної економії» («Розділ про капітал»)) приводить Маркса до визначення трудового освоєння, з одного боку, як формуючої і, з другого, — як матеріалізуючої (матеріальної) діяльності.

Незважаючи на певну специфічність цього відношення як відношення людського виробництва, суспільного буття, в загальному вигляді воно має смисл і відносно природи. Досить згадати розвинуте Ф. Енгельсом і В. І. Леніним вчення про простір і час як форми буття матерії. Зосередження В. І. Леніним уваги в «Матеріалізмі та емпіріокритицизмі» в основному на відношенні «матерія — свідомість», «матеріальне — «ідеальне» «...в границях дуже обмеженої області: в даному разі

¹ Дослідження значень «опредмечування» та «зречевлення» в «Капіталі» проведено Л. А. Маньковським (див. цит. роб., стор. 158—159). «Зречевлюється конкретна праця; абстрактна праця «опредмечується» в «вартісній предметності» товарів, остання не є вже «речовою».

² Спроба детального дослідження явищ «уречевлення» була зроблена Г. Лукачем (в статті Матеріалізація и классовое сознание. «Вестник соцакademia», кн. IV—VI, М., 1923). Проте під власне матеріалізацією тут розуміється товарний фетишизм, хоча матеріалізація є лише його передумовою.

виключно в границях основного гносеологічного питання» [7, 129] ніскільки не суперечить необхідності дальшого вивчення другого аспекту категорії «матеріального». Навпаки — використання результатів, одержаних при дослідженні основного гносеологічного питання в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», дає змогу виділити якісну різницю марксистського і гегелівсько-арістотелівського розуміння «активності» форми.

Краткое содержание

В статье рассматривается смысл и значение категорий «материального» и «материализации» в «Основных чертах критики политической экономии» и «Капитале» К. Маркса. Показывается, что наряду с соотношением «материальное — идеальное» Маркс использует соотношение «формальное — материальное». Это связано с критической переработкой содержания традиционных философских категорий «материи» и «формы». Ленинское определение материи позволяет особенно четко выделить качественное отличие марксистского материализма от предшествующих философских систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс. Капітал. Т. I. К., 1954.
2. К. Маркс. Теорії додаткової вартості. Ч. I. К., 1956.
3. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений.
4. К. Маркс. До критики політичної економії. К., 1954.
5. Ф. Энгельс. Діалектика природи. К., 1949.
6. Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. К., 1949.
7. В. І. Ленін. Твори. Т. 14.
8. Гегель. Сочинения. Т. I. М., 1930.
9. Ф. Г. Архипцев. Материя как философская категория. М., 1960.
10. Э. В. Ильенков. Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» К. Маркса. М., 1960.
11. И. И. Камынин, М. Я. Ковальзон. О специфике материальных общественных отношений коммунистической формации.— «Вопросы философии», 1962, № 1.
12. Г. Лукач. Материализация и классовое сознание.— «Вестник соц. академии», кн. IV—VI., М., 1923.
13. Л. А. Маньковский. Логические категории в «Капитале» К. Маркса.— В кн.: «Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина», № 179. М., 1962.
14. И. С. Нарский. О философском значении ленинского определения материи.— «Философские науки», 1964, № 7.
15. М. М. Розенталь. Вопросы диалектики в «Капитале» Маркса. М., 1955.
16. В. И. Шинкарук. Логика, диалектика и теория познания Гегеля. К., 1964.
17. К. Marx. Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf). М., 1939.
18. I. Dubsky. Hegels Arbeitsbegriff und die idealistische Dialektik («Rozprawy ČSAV», Řada společenských věd), 1961, s. 14, r. 71).
19. К. Kosík. Dialektika konkrétného. Pr., 1963.

МАРКСИСТСЬКА СОЦІОЛОГІЯ І КОНКРЕТНО-СОЦІАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Питання про предмет марксистської соціології завжди привертало увагу філософів-марксистів. Всі вони визнають існування марксистської соціології як науки, хоч в розумінні її предмета та завдань думки розходяться.

Щодо визначення предмета марксистської соціології, то можна виділити три напрями: перший — соціологія — це система суспільних наук, суспільствознавство (Г. Караваєв, І. Нарський, О. Зворикін); другий — соціологія — окрема самостійна наука у системі суспільних наук (Т. Павлов та ряд зарубіжних марксистів); третій, найбільш поширений, так чи інакше вважає історичний матеріалізм соціологією марксизму.

Погляд на соціологію як сукупність суспільних наук, тобто введення нового синоніму для позначення суспільствознавства не знайшов поширення, хоч подібні погляди висувались і раніше [10, 76]. На відродження розуміння соціології як сукупності суспільних наук вплинула семасіологія слова «соціологія», буквальный переклад якого (лат. «societas» — суспільство і «логос» — вчення) — наука про суспільство.

Історично і логічно питання про соціологію в історії філософії не підмінялось дискусією про те, що можна назвати соціологією, а що ні: соціологія має свій предмет з того часу, як О. Конт ввів це поняття в свою систему класифікації науки (хоч він розумів його по-своєму). Далі вона розвивається як самостійна наука про суспільство, яка не підміняла собою інших. Саме тому, щоб дати визначення марксистської соціології, потрібно з'ясувати, як історично змінювався предмет і зміст її як науки.

Без аналізу конкретних умов виникнення і розвитку предмета та завдань соціології як науки розв'язання питання буде неможливим і непереконалим. Щодо буквального тлумачення значення слова, то воно не завжди співпадає із змістом поняття, яке виражає (наприклад, «атом» в перекладі означає «неподільний», тоді як в дійсності він подільний).

Ряд філософів-марксистів вважають, що соціологія є суто

спеціальна суспільна, а не філософська наука [11, 399—400; 12, 15]. Але аналіз конкретних проблем, які вони вважають соціологічними, показує, що ці проблеми належать вже до існуючих наук, і ніякої іншої соціології, крім історичного матеріалізму, бути не може.

Третій напрям, що розглядає історичний матеріалізм як соціологію марксизму, теж неоднорідний. У ньому можна виділити три течії, що різняться між собою розумінням характеру та предмета історичного матеріалізму як марксистської соціології:

а) марксистська соціологія — історичний матеріалізм, який є самостійною філософською наукою в системі марксистської філософії;

б) соціологія — історичний матеріалізм, який виконує дві функції: функцію загальносоціологічної теорії і одночасно є відносно самостійною наукою про закони суспільно-економічних формацій;

в) соціологія — це історичний матеріалізм, складова частина філософського матеріалізму.

Ми не маємо змоги розглянути всі ці погляди детально, але, на нашу думку, не слід різко проводити межу між діалектичним та історичним матеріалізмом і абсолютизувати автономність останнього. Цей погляд є результатом неправильного трактування історичного матеріалізму як поширення діалектичного матеріалізму на розуміння суспільства. Адже В. І. Ленін говорить про поширення філософського матеріалізму на розуміння суспільства [7, 37; 6, 4]. А це різні речі: філософський матеріалізм — це діалектичний і історичний матеріалізм.

Відомо багато філософів, погляди яких були матеріалістичними в розумінні природи, але суспільство вони розуміли обмежено, ідеалістично. Отже, не можна бути прихильником діалектичного матеріалізму без матеріалістичного розуміння історії. Історичний і діалектичний матеріалізм — єдина філософія марксизму, в якій не можна протиставляти чи надавати перевагу одному з них, бо це невід'ємні складові частини філософського матеріалізму. К. Маркс і Ф. Енгельс, засновники марксизму, ніде не говорять про існування двох філософських наук. В. І. Ленін проблеми історичного матеріалізму розглядає завжди у нерозривному зв'язку з проблемами діалектичного матеріалізму [5, 288; 7]. Він вважає, що саме матеріалістичне розуміння історії дало змогу добудувати філософський матеріалізм [5, 303].

Проте єдність діалектичного та історичного матеріалізму не означає їх тотожності. У межах цієї єдності можна говорити про відносну самостійність діалектичного та історичного матеріалізму: адже перший вивчає найбільш загальні закони природи, суспільства та мислення, другий — суспільну форму руху матерії, загальні закони її розвитку. Суспільна форма руху

матерії виступає як критерій розуміння всіх інших форм руху матерії, бо, зрозумівши найрозвиненішу, можна зрозуміти й нижчі, бо, за висловом Маркса, ключ до розуміння мавпи лежить в розумінні людини.

Ця особливість історичного матеріалізму дає змогу розглядати його як марксистську соціологію.

Термін «соціологія», як ми уже зазначали, ввів у науку в 1839 р. О. Конт замість терміну «соціальна фізика». В соціології він намагався охопити загальну картину всесвітньої історії, відображену ним у «великому законі трьох стадій» — теологічній, метафізичній і позитивній, які ніби проходить суспільство у своєму розвитку. Ідеалізм цієї формули очевидний, оскільки «основний закон» зводиться до розуміння ідейних, а не матеріальних основ розвитку суспільства. Хоч Конт вважав, що він створив нову науку про суспільство, проте фактично вона мало чим відрізнялась від попередньої «філософії історії», яка намагалась більш-менш, спираючись на історичний матеріал, охопити картину загальноісторичного розвитку (Вольтер, Тюрго, Кондорсе, Монтеск'є, Гегель, Гердер та ін.). Ці концепції базувались на спекулятивних, споглядально-розумових основах і лише іноді включали певні природничо-наукові дані.

Марксистська матеріалістична концепція історичного розвитку суспільства відтворила об'єктивну логіку історії, дала наукове пояснення соціальних процесів і явищ. З виникненням історичного матеріалізму намагання дати якимось іншим пояснення загальних закономірностей розвитку суспільства є реакційним, антинауковим. Буржуазна соціологія розвивалась саме в цьому напрямі. Спекулятивні концепції Конта і його школи витіснились поступово численними соціологічними напрямками і школами (психологічним, соціал-дарвіністським, географічним та ін.), які проте залишались обмеженими, абстрактними. Дальший розвиток буржуазної соціології вдавнявся в іншу крайність — емпіризм.

Завдання пізнати загальні закони розвитку суспільства, поставлене суспільно-історичною практикою людства, здійснила наукова соціологія марксизму — історичний матеріалізм.

Історичний матеріалізм розвивався на основі узагальнення суспільної практики, класової боротьби пролетаріату і разом з цим розроблялась, визначалась система категорій, законів та принципів, ставились і вирішувались нові проблеми.

Історично соціологія виникає як результат спроб зрозуміти загальні закони розвитку суспільства. Отже, історичний матеріалізм — це і є марксистська соціологія.

Соціологія не вивчає абсолютно всі процеси і явища суспільства. Марксистська соціологія — історичний матеріалізм — розглядає лише найзагальніші закони суспільства, розкриває

його розвиток як закономірний, поступальний процес, дає можливість пізнання власне соціального, вирішальних факторів, які впливають на відносини в суспільстві тощо.

Розвиток суспільства відбувається не рівномірно, а йде поворотами, стрибками і т. д. Історичний матеріалізм у логічній формі виражає діалектику розвитку суспільства. Це — очищена від випадкового форма відображення історичного процесу, вираз історичного. «З чого починає історія, з того ж повинен починатися й хід думок, і його дальший рух являтиме собою не що інше, як відображення історичного процесу в абстрактній і теоретично послідовній формі; відображення виправлене, але виправлене відповідно до законів, які дає сам дійсний історичний процес, притому кожний момент можна розглядати в тій же точці його розвитку, де процес досягає повної зрілості, своєї класичної форми» [1, 466].

Дехто вважає, оскільки історичний матеріалізм дає загальну картину історичного процесу, то його слід доповнити аналізом конкретних історичних явищ, прикладними дослідженнями суспільного життя. Але не слід розривати логічне й історичне, оскільки логічне є очищеною, розвиненою формою історичного. «...логічний розвиток зовсім не повинен триматися тільки в чисто абстрактній сфері. Навпаки, він потребує історичних ілюстрацій, повсякчасного стикання з дійсністю» [1, 468]. Історичний матеріалізм виникає лише як результат аналізу предметів і явищ об'єктивної діяльності, відсутність контакту з дійсністю, споглядально-розумовий характер притаманні лише ідеалістичним буржуазним соціологічним системам, в яких логічне виступає первинним, нав'язується самій дійсності, а не виходить з неї. Всі вони, як правило, намагаються подати суспільство таким, яким воно повинно бути, а не аналізують на основі фактів, яким воно є. Матеріалістична марксистська соціологія докорінно протистойть методологічним принципам буржуазної соціології. Вона завдає рішучого удару ідеалістичному розумінню суспільства і вирішальних факторів його розвитку.

К. Маркс і Ф. Енгельс не вживали термін «соціологія» для позначення історичного матеріалізму: він був занадто багатозначним і широко популярний серед тих, хто прикривав ним всякі суб'єктивістські, ідеалістичні концепції суспільства. Тому потрібно було навіть термінологічно протиставити матеріалістичну концепцію історії старим ідеалістичним поглядам на суспільство. Тому нове вчення, яке кінцеву мету і вирішальну рушійну силу всіх важливих історичних подій бачить у економічному розвитку суспільства, в змінах способу виробництва та обміну, у впливаючому звідси розпаду суспільства на різні класи і в боротьбі цих класів між собою вони назвали «історичний матеріалізм» [2, 306].

В. І. Ленін іноді вживає термін «соціологія» [3; 4; 5; 8], особливо в ранніх роботах, де неодноразово називає основні проблеми історичного матеріалізму проблемами марксистської соціології. Так, характеризуючи ідею К. Маркса про природно-історичний процес розвитку суспільно-економічних формацій, висунуту ним у відомій «Передмові «До критики політичної економії»», Ленін відмічає, що вже «сама по собі ця ідея матеріалізму в соціології була геніальна ідея» [3, 117]; це була поки що гіпотеза, яка проте дозволяла успішно пояснити факт залежності ходу ідей від речей, завдяки чому «ця гіпотеза вперше піднесла соціологію до ступеня науки» [3, 117]. Далі Ленін пише про те, що «аналіз матеріальних суспільних відносин зразу дав можливість підмітити повторюваність і правильність та узагальнити порядки різних країн в одно основне поняття суспільної формації. Тільки таке узагальнення і дало можливість перейти від опису (і оцінки з точки зору ідеалу) суспільних явищ до строго наукового аналізу їх, який виділяє, скажем для прикладу, те, що відрізняє одну капіталістичну країну від іншої, і досліджує те, що спільне всім їм. ...Ця гіпотеза вперше створила можливість наукової соціології, що тільки зведення суспільних відносин до виробничих і цих останніх до висоти продуктивних сил дало тверду основу для зображення суспільних формацій природно-історичним процесом» [3, 118].

В іншій роботі В. І. Ленін також послідовно проводить точку зору, що «теорія класової боротьби... підносить соціологію на ступінь науки» [4, 372], де класова боротьба розглядається ним не в плані наукового комунізму, як класова боротьба пролетаріату, а в плані історичного матеріалізму, як рушійна сила суспільного розвитку. Ця теорія,— говорить Ленін,— дала змогу звести індивідуальне до соціального, виробила поняття суспільно-економічної формації, дала можливість досліджувати конкретні форми організації суспільства, визначити соціальне місце людини в суспільстві на основі класових критеріїв, замінила суб'єктивістський погляд на соціальний прогрес і т. д. [4, 372—374].

Все це свідчить про те, що В. І. Ленін під соціологією, соціологічними проблемами розуміє проблеми історичного матеріалізму. Всякі спроби довести, що Ленін давав інше визначення марксистської соціології, зокрема як суспільствознавства, на наш погляд, не мають під собою ніякого ґрунту. Посилання на незакінчену ленінську роботу «Статистика та соціологія», що іноді зустрічаються в нашій літературі [9, 56—57], ще нічого не доводить. У цій роботі нічого не говориться про предмет соціології як науки, а сам термін зустрічається лише в заголовку; він не міг бути в даному випадку синонімом суспільної науки, суспільствознавства, оскільки в цьому випадку

і статистика повинна була б входити в соціологію, а Ленін якраз виділяє її на фоні соціології.

Що ж стосується предмета марксистської соціології, то вона не може бути нічим іншим, крім історичного матеріалізму.

Не випадково переважна більшість філософів-марксистів, особливо радянських, захищають саме цю точку зору [13, 33: 14, 126; 15, 29; 16, 72—73; 17, 126—127; 18]. В цьому разі значення терміну «соціологічний» дещо змінюється.

Часто при характеристиці того чи іншого дослідження розрізняють філософський і соціологічний аспекти. Але, якщо бути послідовним і розуміти під марксистською соціологією історичний матеріалізм, то треба визнати невдалість подібного висловлювання, бо в цьому випадку «соціологічний» теж означає «філософський».

Невдалі, на наш погляд, і намагання деяких авторів ототожнити марксистську соціологію з теорією наукового комунізму [20]. Історично соціологія виникає як спроба осмислити хід людської історії, її рушійні сили та стимули. Історичний матеріалізм дав відповідь на ці питання і має всі підстави вважатись марксистською соціологією, тоді як теорія наукового комунізму вивчає закономірності лише однієї — комуністичної формації, не даючи загальної картини суспільного розвитку.

* *
*

З'ясування предмета марксистської соціології дає можливість визначити місце і значення так званих конкретно-соціальних досліджень в науці, розвиток яких до деякої міри вплинув на постановку питання про предмет марксистської соціології.

Конкретно-соціальні дослідження не є новою, окремою наукою про суспільство. Їх можна і потрібно проводити в кожній суспільній науці. Це важлива форма зв'язку суспільних наук з життям.

Конкретно-соціальні дослідження дають необхідний емпіричний матеріал, факти для розвитку кожної суспільної науки. Крім того, вони є важливим засобом розкриття механізму дії суспільних законів.

Значення цих досліджень для нашого суспільства особливо велике тому, що на основі конкретних фактів, вивчення і узагальнення конкретних суспільних явищ і процесів дають змогу виробити конкретні, дійові, рекомендації для практичної діяльності партійних, державних, господарчих та громадських організацій.

Виділити їх як самостійну науку недоцільно. Якщо конкретно-соціальні дослідження розглядати як окрему науку, яка займається всіма (або, принаймні, більшістю) проблемами су-

спільного життя, то потрібно визнати, що їх предметом є вивчення суспільства в цілому. Проте ця функція властива суспільним наукам, суспільствознавству.

Виділення конкретно-соціальних досліджень як відносно самостійного об'єкта проходить на основі таких ознак:

а) спільність методики досліджень (анкетування, інтерв'ювання, експеримент, аналіз писемних джерел і документів, різноманітні форми спостереження тощо);

б) об'єктом їх вивчення, як правило, є людина;

в) їх об'єднує те, що вони спрямовані на вивчення сучасності.

Слід розрізняти конкретні соціальні та соціологічні дослідження. Перші носять спеціально-науковий характер, другі — філософський. Їх легко розрізняти на основі предмета самого дослідження. Конкретно-соціальні дослідження вивчають різноманітні сторони життя суспільства і провадяться кожною окремою наукою, тоді як конкретно-соціологічні дослідження на конкретному матеріалі вивчають найбільш загальні закономірності та тенденції, які складають об'єкт вивчення марксистської соціології. У соціологічні дослідження повинні входити деякі проблеми, спільні для цілого ряду суспільних наук. Подібно до того, як існують філософські проблеми природознавства, можна виділити ряд проблем, окремі сторони яких розробляються і вивчаються окремими суспільними науками, а в цілості своїй виступають як філософські, соціологічні проблеми суспільствознавства (соціальні проблеми технічного прогресу, проблема всестороннього розвитку особи, бюджет часу та ін.).

Тому всяке конкретно-соціологічне дослідження можна розглядати як конкретно-соціальне, але не всяке конкретно-соціальне дослідження є конкретно-соціологічним, останнє за обсягом узагальнень широче, а за своїм характером має форму соціологічного (філософського) знання. Характер же конкретно-соціального дослідження визначається сферою тієї науки, в межах і за проблемами якої воно проводиться (конкретно-соціальне дослідження з естетики, етики, атеїзму, етнографії тощо). Ці дослідження в суспільних науках мають своєрідне значення, бо вони часто нагадують дослід, експеримент, характерні для природничих наук (дають факти). У суспільствознавстві такі матеріали допомагають одержати конкретно-соціальні дослідження. Вони є емпіричною основою суспільної науки, важливою формою пізнання дійсності, соціальних явищ і, доповнюючи собою інші методи та форми пізнання, є дієвим знаряддям розкриття та практичного перетворення дійсності.

Центральне місце в них займає людина, вивчення її інтересів, запитів, потреб, факторів, від яких залежить повноцінний розвиток її як особи, члена суспільства. Суспільство, основною

метою якого є повне задоволення потреб людини, здійснення принципу «від кожного за здібностями, кожному за потребами», не може пройти осторонь людини. Звичайно, людина перш за все продукт суспільства, суспільство — певна сукупність окремих людей, а у комуністичному суспільстві інтереси суспільства і особи в основному співпадають, отже, вивчення запитів суспільства в цілому можливе лише через аналіз запитів та інтересів окремих осіб. Це вивчення можуть дати лише конкретні соціальні дослідження.

Ряд авторів вважає термін «конкретно-соціальні дослідження» невдалим, оскільки кожне дослідження повинно бути конкретним, тобто всебічним, глибоко відображати суттєві зв'язки пізнавального об'єкта. Звичайно, ця думка вірна. Відомо, що К. Маркс визначав конкретне як єдність багатоманітного. Це важлива категорія марксистської філософії, що характеризує високий ступінь пізнання сутності, виступає протилежністю знання неповного, неглибокого, абстрактного. Однак це лише одне, логічне значення конкретного. Адже існує друге значення конкретного як предметно-чуттєвого, матеріального об'єкта [19, 283] з багатством його зв'язків та відносин в дійсності. В цьому відношенні конкретне як чуттєве, матеріальне протилежне конкретному як логічному, ідеальному.

На наш погляд, термін «конкретне дослідження» береться скоріше в його другому значенні, як дослідження конкретного об'єкта, його конкретних сторін і властивостей. За своїм змістом це дослідження може бути як конкретним (відносно розкриття всіх основних зв'язків об'єкта), так і абстрактним (неповним, обмеженим).

Можна дати й інше розуміння конкретного як позначення безпосереднього, фактичного, вихідного, емпіричного знання.

Все це дає підстави вважати, що термін «конкретно-соціальне дослідження» правильно відображує його специфіку, тобто визначає його характер («соціальне»), вказує на те, що воно спрямоване на конкретний об'єкт і дає конкретний емпіричний матеріал для науки («конкретне»). Тому недоцільно тут розуміти «конкретність» в її філософському, категоріальному значенні.

Краткое содержание

Вопрос о предмете марксистской социологии нельзя решить без рассмотрения и анализа того, что составляло предмет и задачи социологии как науки в истории философии. Без такого анализа спор будет несущественным.

В статье проводится мысль о том, что исторический материализм и есть марксистская социология, поскольку он решил основную задачу, поставленную перед общественной наукой —

в чем заключаются движущие силы общества, вскрыл общие законы и направление его развития, дал материалистическое понимание истории.

Во второй части статьи рассматривается вопрос о конкретно-социальных исследованиях, которые не представляют собой отдельную науку, а выделяются на основании общности методики исследования социальных явлений и человека, выступают эмпирической основой общественных наук. Рассматривается значение термина «конкретное».

ЛИТЕРАТУРА

1. Ф. Энгельс. Карл Маркс. До критики политической экономии.— К. Маркс и Ф. Энгельс. Твори. Т. 13.
2. Ф. Энгельс. Введение к английскому изданию «Развитие социализма от утопии к науке».— К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 22.
3. В. І. Ленін. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів.— Твори. Т. 1.
4. В. І. Ленін. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве.— Твори. Т. 1.
5. В. І. Ленін. Матеріалізм і емпіріокритицизм.—Твори. Т. 14.
6. В. І. Ленін. Три джерела і три складових частини марксизму.— Твори. Т. 19.
7. В. І. Ленін. Карл Маркс. Твори. Т. 21.
8. В. І. Ленін. Статистика і соціологія. Твори. Т. 23.
9. Караваев Г. Исторический материализм и конкретно-социологические исследования.— В кн.: «Вестник ЛГУ». 1962, № 11.
10. Клушин В. Социология в Петроградском университете 1920—1924.— В кн.: «Вестник ЛГУ», 1964, № 5.
11. Павлов Т. Избранные философские произведения. Т. 3. М., ИЛ, 1962.
12. Werblan A. O socjologii krytyczne.— Nowe drogi, № 7, 1963.
13. Г. Глезерман. О законах общественного развития. М., Госполитиздат СССР, 1960.
14. В. Колбановский. О предмете марксистской социологии.— «Вопросы философии», 1958, № 8.
15. П. Коппін. Науковий комунізм — складова частина марксизму-ленізму. Держполітвидав УРСР, 1963.
16. Л. Суворов. Марксистская социология и конкретные социальные исследования.— «Философские науки», 1963, № 3.
17. В. Ананьев, М. Ларпонов. Предмет и методы социологического исследования.— «Философские науки», 1963, № 2.
18. Ф. Константинов, В. Келле. Исторический материализм — марксистская социология.— «Коммунист», 1965, № 1.
19. С. Ожегов. Словарь русского языка. М., 1960.
20. Ж. Ошавков. Историческият материализъм и социологията. София, Изд. БАН, 1958.

ПРОТИ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Важливим завданням будівництва комунізму є виховання людей у дусі високої ідейності, утвердження комуністичної моралі, розвиток радянського патріотизму й інтернаціоналізму, формування наукового, матеріалістичного світогляду, цілковите подолання пережитків капіталізму в свідомості і поведінці людей, створення справжнього багатства духовної культури трудівників комуністичного суспільства. У виконанні цих завдань важливе значення має марксистсько-ленінська філософія, а також наукове, марксистсько-ленінське висвітлення історії філософії народів.

Марксизм-ленінізм учить, що без знання історії філософії неможливо зрозуміти розвиток теоретичного мислення того чи іншого народу і всього людства, дослідити закономірності його розвитку і використати багатовіковий досвід пізнання людиною світу з метою дальшого прогресу. «Теоретичне мислення,— писав Енгельс,— є природженою властивістю тільки у вигляді здібності. Ця здібність повинна бути розвинена, удосконалена, а для цього не існує досі ніякого іншого засобу, крім вивчення всієї попередньої філософії» [1, 281].

Вивчення історії філософії народів не лише збагачує знання людини багатовіковими досягненнями науки, а й показує, як розвивався матеріалістичний та діалектичний світогляд, переваги матеріалізму й діалектики над ідеалізмом і метафізикою, вчить застосовувати матеріалістичну діалектику для пізнання світу з метою його революційного перетворення.

Саме тому філософська спадщина, її тлумачення зазнає всілякої фальсифікації з боку реакційних сил сучасного капіталістичного суспільства. Історія філософії, в тому числі історія філософської думки українського народу, завжди була і є ареною ідейної боротьби, яка відображає боротьбу суспільних класів. У нашу епоху історія філософії є однією з ділянок боротьби двох протилежних ідеологій — соціалістичної і буржуазної, що ведеться за ідейну спадщину минулого між силами прогресу і силами імперіалістичної реакції, які виступають під чорним прапором антикомунізму. Під цим прапором «об'єдналися те-

пер,— сказано в Програмі КПРС,— усі вороги соціального прогресу: фінансова олігархія і вояччина, фашисти і реакційні клерикали, колонізатори і поміщики, всі ідейні і політичні пособники імперіалістичної реакції» [2, 127]. Серед пособників імперіалістичної реакції певне місце займають українські буржуазні націоналісти, які знайшли притулок в США, Західній Німеччині та інших капіталістичних країнах. Імперіалістична буржуазія і її пособники використовують всі заходи ідеологічного і політичного впливу на маси з тим, щоб опорочити комунізм і його ідейних попередників і союзників.

Ідеологи сучасної реакційної буржуазії та її прислужники— українські буржуазні націоналісти — в боротьбі проти комунізму, проти сил миру і прогресу намагаються використати зокрема і історію філософії українського народу, поставити її на своє ідейне озброєння. Це полегшувалось тим, що довгий час в зв'язку з культом особи, історія філософії на Україні, як і в інших республіках, майже зовсім не вивчалась з марксистсько-ленінських позицій. Тим самим вона була по суті віддана на поталу буржуазним і буржуазно-націоналістичним історикам, які всіляко фальсифікували і фальсифікують її відповідно до своїх інтересів і інтересів тих іноземних держав, яким вони служать.

Після XX з'їзду КПРС внаслідок боротьби партії за відновлення історичної правди створено передумови для наукового висвітлення історії людської думки, успішного розвитку марксистсько-ленінської історії філософії, і, зокрема, для опрацювання філософської спадщини, створеної українським народом протягом своєї багатовікової історії.

Українські радянські філософи за останні роки провели значну роботу по вивченню і висвітленню історії філософії України, її матеріалістичних і атеїстичних традицій. І хоча ще не з'явилися монографічні дослідження, які охоплювали б всю історію розвитку філософської думки на Україні чи якісь періоди в її розвитку, проте в монографіях, присвячених видатним діячам філософської думки, а також в статтях про розвиток філософської думки в певні періоди історії українського народу, які опубліковані у двотомних «Очерках по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР» (Москва, 1955, 1956 г.), у «Истории философии», виданій Інститутом філософії АН СРСР, за участю філософів союзних республік і закордонних країн, а також в «Нарисі історії філософії на Україні», підготовленому Інститутом філософії АН УРСР, за участі філософів вузів республіки — досить переконливо показано матеріалістичну і атеїстичну традиції в українській філософській думці. Ці, як і інші славні традиції українського народу, широко використовуються у великій і почесній роботі по комуністичному вихованню трудящих.

Завдання дальшого дослідження розвитку матеріалізму і атеїзму в філософії українського народу залишається актуальним і на сьогодні. Актуальність наукового, марксистсько-ленінського вивчення історії філософії визначається не лише важливістю висвітлення і використання у виховній роботі матеріалістичних і атеїстичних традицій та перевірених багатовіковою історією багатьох ідей, зокрема ідеї дружби українського народу з російським та іншими народами, але й необхідністю викриття тієї фальсифікації, якій піддавали і піддають філософську думку на Україні реакційні історики, зокрема українські буржуазні націоналісти.

Докладаючи всіх зусиль, щоб загальмувати будівництво комуністичного суспільства, українські буржуазно-націоналістичні теоретики намагаються зняти з ідейного озброєння українського народу прогресивні традиції його історії, зокрема історії філософської думки. Вони намагаються використати історію філософії на Україні шляхом фальсифікації її, для підтримання сучасної реакційної буржуазної ідеології, яка переживає глибоку кризу, знаходиться в стані невинної деградації, для обґрунтування реакційних, антинаукових релігійно-ідеалістичних і націоналістичних поглядів імперіалістичної буржуазії.

Такої фальсифікації зазнало насамперед питання про джерело розвитку філософської думки України. Відомо, що духовне життя народу є відображенням його суспільного буття. Філософія, як і інші форми суспільної свідомості (політична ідеологія, право, мораль, мистецтво, релігія), в своєму розвитку відображає умови матеріального життя суспільства, зміни в його економічному ладі. К. Маркс вказував, що самосвідомість (у тому числі й філософську) кожної епохи треба пояснювати, виходячи з умов матеріального життя суспільства, тому що спосіб виробництва матеріальних благ обумовлює соціальні, політичні й духовні процеси життя суспільства.

Марксизм-ленінізм, вказуючи на визначальну роль економіки в розвитку філософії, разом з тим вчить, що характер і рівень філософської думки в кожную епоху залежить не тільки від економічного життя суспільства, але й від класової боротьби в даній країні, від розвитку науки в дану епоху, а також від впливу інших форм суспільної свідомості, філософських і суспільно-політичних ідей інших народів і країн, національних і міжнародних умов.

Буржуазно-націоналістичні теоретики шукають джерело розвитку філософської думки в релігійних ідеях. Так, наприклад, український білоемігрант, член уряду Скоропадського, нині професор богословського інституту в Парижі, В. Зінківський, у роботі «Історія російської філософії» заявляє, що «філософська думка рухається первісними інтуїціями», які мають своє коріння в релігії. Тому він приходить до висновку, що

«справді нові творчі проблеми філософського роздуму мають своїм початком християнське євангеліє і, отже, не можуть бути вирішені незалежно від нього» [14, 3—4]. Зрозуміло, що й філософська думка українського народу не є виключенням. Вона, за Зіньківським, також «рухається первісними інтуїціями, які визначаються ідеями християнського євангелія».

Зіньківський зовсім не оригінальний в своєму розумінні історії філософії. Такий погляд характерний взагалі для буржуазної історії філософії. В свій час німецький філософ-ідеаліст Гегель намагається довести, що історія філософії є процес послідовного розвитку ідей, в якому здійснюється саморозвиток і самосвідомість об'єктивної ідеї, абсолютного духа. Окремі етапи розвитку філософії, за Гегелем, означають окремі ступені пізнання абсолютним духом себе самого.

Марксизм-ленінізм рішуче засуджує буржуазні концепції історії філософії, що розглядають розвиток філософської думки поза її зв'язком з конкретно-історичними умовами суспільного життя, зводять її до філіації «чистої» думки. Марксистсько-ленінська історія філософії показала, що розвиток філософії не є наслідком філіації ідей «чистої» думки, а завжди має конкретно-історичний, класово-економічний ґрунт тісно пов'язаний з історією народів, що є справжніми творцями філософської думки.

Простежуючи історію розвитку філософських ідей на Україні, неважко переконатись в неспроможності ідеалістичного розуміння історії філософії як філіації ідей. Історія філософської думки на Україні являє собою процес, нерозривно зв'язаний з усім поступальним рухом історії українського народу, з його економікою, боротьбою класів, з розвитком науки і культури.

З виникненням філософії у ній не перестає точитися непримиренна боротьба двох основних напрямів — матеріалістичного і ідеалістичного. Буржуазні історики філософії заперечують цю закономірність розвитку філософської думки, вони намагаються представити історію філософії як єдиний потік ідеалістичної філософії. Вони свідомо ігнорують матеріалістичну філософію, третирують її, всіляко принижують матеріалізм, намагаючись представити його чужим людській природі і довести, що тільки ідеалістична філософія заслуговує назви філософії. На їх погляд, філософський матеріалізм є ненормальним явищем, відхиленням від стовпового шляху розвитку філософії, який вони розуміють як шлях релігійно-ідеалістичного світогляду. Так, наприклад, американський історик філософії В. Лонг вважає, що «історія філософії, якщо її розуміти широко, є в значній мірі історія ідеалізму» [5, 137]. Російський білоемігрант М. О. Лосський у роботі «Історія російської філософії», твердить, що «історія філософії — це історія ідеалістичної філософії, яка своє справжнє значення набуває лише як історія релігійної філософії» [10, 3].

Цього погляду дотримується відомий український буржуазний націоналіст Д. Чижевський, який у своїй брошурі «Нариси з історії філософії на Україні», також заперечує закономірність боротьби матеріалізму й ідеалізму в розвитку української філософії, зводячи її лише до полеміки з окремих питань між різними ідеалістичними школами. За Чижевським, у філософії точиться боротьба лише між такими напрямками, як емпіризм і раціоналізм, спекулятивний та індуктивний методи. «Так,— пише Чижевський,— у філософії XVII ст. борються емпіризм і раціоналізм, у філософії XIX ст.— спекулятивна філософія та позитивізм і т. д.» [15, 11].

Чижевський взагалі заперечує існування матеріалізму як філософії, а філософами він вважає лише ідеалістів типу Юркевича, Гогоцького, Куліша та їм подібних. Розквіт матеріалістичної думки в Росії у 60-х р. XIX ст. він характеризує як «період максимальної філософської некультурності» [15, 138]. Не будучи спроможними сказати щось переконливе з приводу успішної боротьби російських революційних демократів на чолі з Чернишевським проти ідеалістів, Чижевський зводить наклеп на цього великого російського мислителя-матеріаліста. «Цю полеміку, що її розпочав Чернишевський,— заявляє він з приводу ідеологічної боротьби проти ідеалізму у 60-і роки,— важко назвати інакше, як хрестовим походом темноти і некультурності» [115, 138].

Щодо історії української філософії, то Чижевський у ній не бачить жодного матеріаліста, а передових мислителів-матеріалістів Т. Г. Шевченка та ін. називає ідеалістами. Ідеалістична партійність приводить його до того, що ідеалістові-реакціонерові Гогоцькому, відомому своїми нападками на українську культуру, він приділяє більше уваги, ніж Шевченкові, звеличує філософствуючого богослова Юркевича, але «забуває» про членів революційно-демократичного крила Кирило-Мефодіївського товариства. Жодним словом Чижевський не згадує про матеріалізм українських революційних демократів другої половини XIX ст., замовчує розвиток природничо-наукового матеріалізму на Україні. Він згадує лише Мечникова, зображуючи при цьому великого вченого-матеріаліста як позитивіста.

Історія філософської думки на Україні переконливо показує, що вся вона пронизана гострою боротьбою матеріалізму з ідеалізмом, яка відображає боротьбу антагоністичних класів. Якщо матеріалізм чи матеріалістична тенденція у філософії були, як правило, світоглядом передових класів і соціальних груп українського народу, то ідеалістична філософія завжди виражала інтереси реакційних класів.

Фальсифікуючи історію філософської думки на Україні, українські буржуазні націоналісти намагаються довести, що

українському народові властиві ідеалістичні погляди на світ. «Українська точка зору на світ безумовно основана на ідеалізмі» [13, 38], говориться у довіднику «Україна і її народ», виданому в Мюнхені у 1949 р. І. Мірчук у книзі «Історія української культури» твердить, що ідеалізм становить найважливішу рису світогляду українців. «Ідеалізм українців, що конструюють світ з чисто суб'єктивної точки зору,— пише він,— панує в усій їх діяльності і мисленні. Не реальна об'єктивна дійсність, як вона виступає перед нами, а сконструйована з уявлень і сильно пронизана елементами фантазії «бажана дійсність» створює основу всіх вчинків і рішень» [11, 59].

Другою, найважливішою рисою світогляду українського народу Мірчук вважає глибоку релігійність, яка, на його думку, становить у більшості слов'ян головну складову частину їхньої національно-життєвої структури. «Слов'яни є в найповнішому розумінні цього слова релігійним народом» [11, 65].

Типовим представником філософської думки українського народу Мірчук і Чижевський вважають відомого ідеаліста-мракобіса Юркевича. «Я навмисне послався на Юркевича як на представника філософської думки українців,— пише Мірчук,— бо в його вченні виявились типові для українського світогляду риси» [11, 63].

Думку про релігійно-ідеалістичний характер світогляду українського народу, про те, що філософія нашого народу завжди була, є і буде ідеалістичною, найбільш яскраво висловив Г. Костельник, який в статті «Матерія і дух» писав, що світогляд українського народу «ніколи не був матеріалістичним у філософському значенні..., ніколи не може стати матеріалістичним» [12, 100].

Всі ці українські буржуазні націоналісти і їм подібні вишуковують аргументи на користь того, що не матеріалістична, а релігійно-ідеалістична філософія завжди «відповідала природі» українського народу. Для них не існує такого поняття, як матеріалістична традиція на Україні. Не дивно, що українські буржуазні націоналісти вважають ідеалістами не тільки всіх реакційних, а й передових українських мислителів..

Так, наприклад, Сковороду вони розглядають як послідовного представника релігійно-ідеалістичного світогляду, чистого містика, жодним словом не згадуючи матеріалістичні тенденції у його філософії, його войовничий антиклерикалізм. Журнал «Канадський ранок» у статті «Світ у філософії Сковороди», опублікованій в липні 1960 р., пише: «Для Сковороди матеріальний світ не має ніякого значення, хоч він не заперечує, що людина його потребує для продовження свого фізичного життя... він іде за навчанням Христа-спасителя. Сковорода був практичним християнином» [9, 2].

Антинауковий фальсифікаторський зміст цієї, з дозволу ска-

зати» концепції», історії української філософії очевидний. Вивчення історії розвитку філософської думки українського народу викриває фальшивість тверджень українських буржуазних націоналістів про релігійно-ідеалістичний світогляд, як основну рису українського народу, показує брехливість концепцій українських буржуазних націоналістів про єдиний ідеалістичний потік в ідейному розвитку українського народу.

Історія розвитку філософії на Україні не є винятком із загальної закономірності розвитку філософії в класовому суспільстві — існування двох основних напрямів: матеріалізму і ідеалізму та боротьби між ними. Розвиток філософської думки на Україні підтверджує цю закономірність і показує, як переломлялися спільні для всіх народів закономірності боротьби матеріалізму й ідеалізму, діалектики й метафізики, атеїзму й клерикалізму, передових природничо-наукових ідей з обскурантизмом в умовах України.

Особливо кричущій фальсифікації піддають буржуазні націоналісти філософську спадщину українських революційних демократів. Так, геніального сина українського народу, великого поета-революціонера, мислителя-матеріаліста і войовничого атеїста Т. Г. Шевченка вони намагаються зобразити як релігійну людину, містика. Один із ідеологів українського буржуазного націоналізму 20—30 рр. Д. М. Гнатишак у статті «Тарас Шевченко і релігія» намагався довести, що «Шевченко, як віруючий християнин, вірив усе лише в особистого бога, що створював світ і ним управляє» [4, 110].

Один із ідеологів сучасного буржуазного націоналізму — Л. Білецький в брошурі «Віруючий Шевченко», виданій в Канаді, також твердить, що «поет був глибоко віруючим» [3, 3], що Т. Г. Шевченко був і залишався до кінця свого життя «віруючим християнином у повному розумінні цього слова» [3, 22]. У збірнику статей, присвяченому Т. Г. Шевченкові і виданому в США у 1960 р., у статті Д. Дорошенка «Співець України» говориться, що «Шевченко був глибоко релігійним, що біблія була його улюбленою книгою» [8, 16].

Зображуючи поета-атеїста як релігійну людину, націоналісти роблять з цього прямий висновок про ідеалістичний характер філософських поглядів Т. Г. Шевченка. Той же Л. Білецький у своїх примітках до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, виданого у Венніпегу, твердить, що «він був поет-романтик, філософ-ідеаліст» [16, 386], що «світогляд поета як романтика один і незмінний з самого початку його творчості і до кінця життя, світогляд ідеалістичний і християнський» [17, 483].

Фальсифікуючи спадщину іншого великого українського письменника і мислителя І. Я. Франка, націоналісти також намагаються приписати йому ідеалізм і містику. Цей же Дорошенко у брошурі «Великий каменярь», виданій у 1956 р., гово-

рять про віру поета в «божественність людського духу і його перевагу над матерією» [7, 41]. Всупереч творам Франка, які носять бойовий атеїстичний характер, Дорошенко наклепницьки твердить, що ніби вони пройняті «глибокою любов'ю до релігії» [7, 41].

Так само перекидують українські буржуазні націоналісти філософські погляди видатної поетеси-революціонерки і мислителя Лесі Українки. Вони заявляють, що нібито поетеса була прибічницею філософського ідеалізму і релігії, що нібито вона виступала проти матеріалізму. А Донцов, наприклад, твердить, що «матеріалізм знайшов в особі Лесі Українки завзятого ворога» [6, 43].

Такий же фальсифікації піддається ідейна спадщина і П. Грабовського, М. Коцюбинського та інших видатних діячів української культури. Націоналісти намагаються «причесати» їх під ідеалістів, показати як ворогів філософського матеріалізму і атеїзму.

Кожен, хто читав твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, міг переконатися, що буржуазні націоналісти безсоромно перекидують ідейну спадщину цих видатних українських письменників і мислителів.

Праці українських радянських істориків філософії й літератури рішуче спростовують брехливі оцінки, які націоналісти дають І. Я. Франку, Лесі Українці, П. А. Грабовському, М. М. Коцюбинському та іншим передовим діячам українського народу.

Чому ж Чижевський, Мірчук, Дорошенко, Білецький та їм подібні фальсифікують дійсність, намагаються що б там не було перетворити Шевченка, Франка та інших революційних українських мислителів-матеріалістів на філософських ідеалістів, прихильників релігії? Це пояснюється тим, що, звертаючись до історії філософії, вони хочуть знайти там якомога більше своїх однодумців з тим, щоб представити ідеалізм якщо не єдиним, то основним і головним напрямом у розвитку філософії, історичною основою, історичним фундаментом сучасної культури.

Визнаючи справжньою філософією тільки ідеалізм, українські буржуазні націоналісти типу Чижевського, Мірчука і їм подібних, розглядають кінець ідеалістичної філософії у Радянській Україні як знищення філософії, кінець її розвитку. Так, наприклад, Мірчук пише: «На Радянській Україні, так само, як і в усьому Радянському Союзі, філософське мислення вигнали з сфери духовного життя» [11, 132].

Небувалий у багатотомовій історії українського народу розквіт у радянський період найпередовішої філософської думки є яскравим спростуванням брехливих вигадок українських бур-

жуазних націоналістів і їхніх імперіалістичних хазяїв про те, що філософське мислення на Радянській Україні «вигнане із сфери духовного життя».

Мірчук і К^о не вважають діалектичний матеріалізм за філософію, бо, з їх погляду, філософією є тільки ідеалістичні системи. Та це не робить їм честі. Зараз усі прогресивні люди знають, що діалектичний і історичний матеріалізм є єдино послідовною науковою філософією, що служить могутньою ідейною зброєю в руках Комуністичної партії і радянського народу в боротьбі за побудову комунізму.

Марксистсько-ленінська філософія є важливою теоретичною основою будівництва соціалізму в країнах народної демократії, руху всіх народів від капіталізму до комунізму.

Сучасна епоха характеризується тріумфом марксизму-ленізму і його філософії. Марксистсько-ленінська філософія з кожним днем стає здобутком дедалі ширших мас, які борються за втілення в життя принципів соціалізму і комунізму.

Українські буржуазні націоналісти Чижевський, Мірчук та інші намагаються довести, що на філософську думку українського народу благотворно вплинула тільки західна філософська думка, що українська культура завжди тягнулася до Заходу і одночасно відштовхувала від себе російську суспільно-політичну і філософську думку. Так, Чижевський уявляє історію філософії на Україні як історію «західних», головним чином «німецьких впливів», і притому з боку найреакційніших діячів, проти яких боролися передові мислителі самої Німеччини та інших країн. У визначних українських мислителів, — пише він, — знаходимо такі симпатії головним чином до німців.

І. Мірчук у книзі «Історія української культури» також твердить, що однією з характерних рис світогляду українського народу є «західна орієнтація».

Слід відзначити, що коли в 20—30-х і на початку 40-х років українські буржуазні націоналісти твердили про вирішальний вплив на українську філософську думку німецької ідеалістичної філософії, то нині вони намагаються довести вплив ідей США на українську філософську думку. В той же час націоналісти всіляко намагаються заперечити плідний вплив передової російської філософської і суспільно-політичної думки на розвиток філософії і взагалі культури на Україні, намагаються довести відокремленість їх духовного розвитку.

В дійсності ж близькість соціально-економічного розвитку українського і російського народів, місця проживання, характеру, історії, а також спорідненість їх мов зумовили значний вплив на розвиток філософської думки на Україні російської культури і російської суспільно-політичної та філософської думки. В свою чергу філософські вчення України не лише за-

знавали благотворного впливу, але й самі впливали на російську культуру, а також культуру інших народів.

Єдність двох братніх народів, їх спільна боротьба за свою свободу, за революційну перебудову життя і ліквідацію експлуататорських порядків — одне з головних джерел розвитку матеріальних і духовних сил українського народу, передової думки на Україні. Близькість — економічна, територіальна і духовна цих народів-братів сприяла такому глибокому і благотворному взаємовпливу російської та української культур, що будь-які спроби ізолювати розвиток української філософської думки від російської привели б до штучного збіднення історії філософської думки на Україні, стали б прямою фальсифікацією історичних закономірностей розвитку українського народу.

У боротьбу проти царизму, проти соціального і національного гноблення поряд з російськими мислителями Белінським, Герценом, Чернишевським зробили значний внесок і українські революціонери-демократи Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок, Панас Мирний, С. Подолинський; І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка, М. Коцюбинський та багато інших прогресивних мислителів.

Єднання з передовою російською культурою сприяло розквіту української національної культури, примноженню духовних багатств українського народу, розвитку філософської думки на Україні.

Благотворна взаємодія української і російської культур проявилась зокрема у діяльності таких визначних вітчизняних філософів-просвітителів, як Козельський і Лодій, учених-мислителів Максимовича і Осиповського, Потебні і Мечникова. Загальноросійське значення мала Києво-Могилянська академія — перший вищий учбовий заклад у Росії.

Це єднання передової української філософської думки з російською знайшло яскравий вияв у епоху пролетарського руху в Росії і марксистського етапу в історії філософії наших народів. Марксизм на Україні розвивався на ґрунті загальноросійського соціал-демократичного руху, спільної боротьби російського і українського пролетаріату.

Яскраво розквітла дружба українського і всіх народів СРСР після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вона розвивається на ґрунті пролетарського інтернаціоналізму на основі великих ідей ленінізму, животворної національної політики КПРС і боротьби всього радянського народу за здійснення величких комуністичних накреслень партії.

Тому марно намагаються українські буржуазні націоналісти та їх імперіалістичні господарі відірвати розвиток філософської думки українського народу від передової російської філософії і культури. Так само, як даремні їх прагнення реставрувати капіталізм на Україні.

Яких би зусиль вони не докладали, щоб поставити історико-філософську думку українського народу на службу сучасній реакційній буржуазії, кращі традиції української історії філософії служать радянському народу в боротьбі проти сучасної реакційної буржуазної ідеології, проти пережитків релігійно-ідеалістичного світогляду у певних шарів населення, у боротьбі за комуністичне виховання, за побудову комуністичного суспільства в СРСР і його складовій і невід'ємній частині — Українській РСР.

Краткое содержание

В коммунистическом воспитании украинских советских людей, формировании у них научного материалистического мировоззрения важное значение имеет материалистическая традиция в духовном развитии украинского народа. Поэтому философское наследие украинского, как и других народов, подвергается всяческой фальсификации со стороны реакционных сил современного капиталистического общества.

Идеологи современной реакционной буржуазии и ее прислужники — украинские буржуазные националисты — всячески фальсифицируя историю украинской философии, стремятся поставить ее на свое идейное вооружение. Они пытаются использовать духовное наследие украинского народа для подкрепления современной буржуазной идеологии, обоснования реакционных, антинаучных религиозно-идеалистических и националистических взглядов империалистической буржуазии.

Напрасны усилия буржуазно-националистических фальсификаторов поставить историко-философскую мысль украинского народа на службу современной реакционной буржуазии. Лучшие традиции украинской истории философии, в частности материалистическая, атеистическая и антиметафизическая принадлежат Советской Украине, служат советскому народу в его борьбе против современной реакционной буржуазной идеологии, против пережитков религиозно-идеалистического мировоззрения в некоторых слоях населения, в осуществлении задачи построения коммунистического общества в Союзе ССР и его составной и неотъемлемой части, в Украинской ССР.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ф. Енгельс. Анти-Дюринг. К., 1953.
2. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Держполітвидав УРСР, 1962.
3. Л. Білецький. Віруючий Т. Г. Шевченко. Вінніпег, 1949.
4. Д. Гнатишак. Тарас Шевченко і релігія.— Журн. «Дзвони», Львів, 1936, № 3.
5. Dictionary of Pchilosophy, Ed. Ey Rores, Ames, 1959.

6. Д. Донцов. Поетика українського Рісорджіменту (Леся Українка).— Літературно-науковий вісник. Кн. I, Львів, 1922.
7. Д. Дорошенко. Великий Каменярь. Вінніпег, 1956.
8. Europes Trocblom Fighlur, Taras Schevchenko. Wanshington, 1960.
9. «Канадський ранок», Вінніпег, липень 1960.
10. N. O Lossky. History of russion philosophy. London, 1951.
11. J. Mirtshuk. Geschichte der Ukrainischen Kultur. München, 1957.
12. «Нива», Львів, 1934, № 3.
13. Ukraine and its people. München, 1949.
14. W. W. Zenkowsky. History of russion philosophi. Paris, v. 1, 1953.
15. Д. Чижевський. Нарис із історії філософії на Україні. Прага, 1931.
16. Т. Г. Шевченко. Кобзар. Т. I. Вінніпег, 1952.
17. Т. Г. Шевченко. Кобзар. Т. IV. Вінніпег, 1954.

Від редакційної колегії збірника

Редколегія звертається до всіх викладачів марксистсько-ленінської філософії взяти участь у підготовці статей до міжвідомчого збірника «Проблеми філософії», який виходитиме тричі на рік.

Статті до збірника просимо надсилати українською мовою, обсяг їх має не перевищувати 0,5 друк. аркуша, тобто 12 сторінок машинопису через два інтервали. У кінці статті необхідно подати короткий (на півсторінки) зміст статті російською мовою, а також список цитованої літератури. Посилання на літературні джерела слід давати в тексті (в дужках), позначаючи першою цифрою номер відповідного джерела в списку літератури, а другою — сторінку джерела. При складанні списку цитованої літератури потрібно давати спочатку твори класиків марксизму-ленінізму, а потім праці інших авторів в алфавітному порядку.

Підготовлені до збірника статті з рекомендацією кафедри і з рецензіями 1—2 спеціалістів надсилайте на адресу: Київ-17, вул. Володимирська, 58, кафедра філософії, члену-кореспонденту АН УРСР, проф. Д. Х. Острянину.

Видання збірника «Філософська думка» відбувається на госпрозрахункових началах, тому редколегія просить всіх авторів і читачів організувати попередню передплату на збірник (вартість його коп., обсяг 12 друк. арк.).

ЗМІСТ

Передмова	3
І. В. Бичко. Комунізм — це гуманізм	5
Ф. Ф. Єневич. Деякі методологічні проблеми дослідження сучасної епохи	12
І. М. Серій. Деякі закономірності розвитку продуктивних сил у період розгорнутого будівництва комунізму	25
Г. Г. Вдовиченко. Основні риси науково-технічної революції та її роль у розвитку суспільства	32
В. І. Бондар. До питання про поняття «культурно-технічний рівень працівника»	40
А. В. Мяловицький. Будівництво комунізму і господарсько-економічна діяльність сім'ї	48
В. В. Москаленко. Формула комунізму «від кожного за його здібностями»	57
В. І. Войтко. Вплив технічного прогресу на психологію і моральність радянських людей	63
Є. С. Василенко. Особливості виховання комуністичного ставлення до праці в громадсько-самодіяльних колективах	72
Ж. О. Суптель. Проблема цінності особи в період будівництва комунізму	80
Г. Д. Тригуб. Про відносне випередження суспільною свідомістю розвитку суспільного буття	88
В. О. Тягло. «Соціалістична громадська думка» та основні етапи її формування	99
М. О. Булатов. Активність свідомості	110
О. І. Яценко. Ціль та проблема свободи	118
О. І. Погорелий. До питання про категорію «матеріального» у «Капіталі» К. Маркса	126
М. В. Захарченко. Марксистська соціологія і конкретно-соціальні дослідження	135
Д. Х. Острянин. Проти буржуазно-націоналістичної фальсифікації духовного розвитку українського народу	144
Від редакційної колегії збірника	156

У 1966 РОЦІ

У ВИДАВНИЦТВІ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

ВИЙДЕ З ДРУКУ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

ВДОВИЧЕНКО Г. Г. Філософські проблеми сучасного природознавства. Монографія. Ціна 60 коп.

ГОРАК В. В. Досвід мас — на службу комунізму. Монографія. Ціна 72 коп.

ГОРЛАЧ М. І. Вірна опора партії. Монографія. Ціна 84 коп.

ДЕМ'ЯНЧУК І. П. Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань в роки Великої Вітчизняної війни. Монографія. Ціна 90 коп.

КОВАЛЬ Л. В. Організаційно-правові форми участі трудящих в управлінні промисловістю (1958—1965 рр.). Монографія. Ціна 42 коп.

ЛОГВИНЕНКО В. К. Колхозная собственность и ее развитие в период развернутого строительства коммунизма. Монография. Цена 72 коп.

МАТВІЙЧУК М. М. Організаційна робота комуністичної партії у важкій промисловості України в 1950—1958 рр. Монографія. Ціна 60 коп.

МАРАХОВ Г. Г. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. Монография. Цена 1 руб.

МАРТЫНЕНКО А. К. Русско-болгарские отношения в эпоху империализма (1895—1917 гг.). Монография. Цена 85 коп.

МЕЛЬНИК С. К. Перемога Радянської влади на півдні України. Монографія. Ціна 72 коп.

НИКОЛЬНИКОВ Г. А. Победа ленинской стратегии и тактики в вопросах войны, мира и революции. Монография. Цена 85 коп.

СОЛДАТОВ В. І. Проблема взаємовідношення світогляду і методу в діалектичному матеріалізмі. Монографія. Ціна 60 коп.

ЧЕРКАСОВА С. І. Змагання народних мас — метод виховання комуністичного ставлення до праці. Монографія. Ціна 60 коп.

ШЕВЕЛЕВ А. Г. Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг. Монография. Цена 90 коп.

ЯСТРЕМСЬКИЙ І. С. Економічні відносини між державним і колгоспним секторами при переході до комунізму. Монографія. Ціна 72 коп.

ЯСНИЦЬКИЙ Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.). Монографія. Ціна 1 крб. 4 коп.

Замовлення на ці книги надсилайте на адресу:
м. Київ, Б. Шевченка, 14, Видавництво Київського університету.

Проблемы философии

Выпуск 1.

(На украинском языке)

Редактор *Яновська В. Ф.*

Художній редактор *Єгоров В. А.*

Художник *Суханкін М. М.*

Технічний редактор *Бурєєв О. Л.*

Коректор *Мойсеєнко А. М.*

Здано до набору 16/X 1965 р. БФ 03917.
Зам. № 381. Тираж 2700. Формат паперу
60×90¹/₁₆. Фіз. друк. аркушів 10. Умовн. друк.
аркушів 10. Обл.-видавн. аркушів 9,35. Паперо-
вих аркушів 5. Підписано до друку 20.I. 1966 р.
Ціна 56 коп.

Київська книжкова друкарня № 5 Державного
комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР —
Київ, Реліна, 4.

Ціна 56 коп.

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ДРУКАРНЯ № 5